

Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні

В.Ю. Франчук

**ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ
ПОТЕБНЯ**

**Сторінки життя
і наукової діяльності**

Видавничий дім Дмитра Бураго
Київ – 2012

УДК 80-11:001.891

ББК 80

П 64

Відповідальний редактор:

В.В. Жайворонок

Рецензенти:

І.Ю. Гальчук, Л.П. Гнатюк, Н.С. Побірченко

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

Франчук В.Ю.

П-64 **Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності** / В.Ю.Франчук. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 376 с.

ISBN 978-966-489-119-3

Книга в доступній формі знайомить із життям і діяльністю великого українського мовознавця-мислителя Олександра Опанасовича Потебні. З неї читач дізнається про шлях О.О. Потебні в науку, про його роль у розвитку славістики. Окремі фрагменти книги присвячені опису педагогічної діяльності вченого, який підготував цілу плеяду майбутніх діячів вітчизняної освіти і культури, досліджено його активну участь у громадському житті України.

УДК 80-11:001.891

ББК 80

ISBN 978-966-489-119-3 © Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні
НАН України, 2012

© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012

ВІД АВТОРА

Філолог і філософ широкого кола інтересів у галузі лінгвістики, етнографії, фольклору, літературознавства, психології, Олександр Опанасович Потебня володів рідкісним даром наукового передбачення. Розроблені ним концептуальні гіпотези до нашого часу суттєво впливають на розвиток філологічної думки, сприяють розв'язанню її актуальних проблем. Без посилань на авторитет О.О. Потебні не відбувається в наш час жодна серйозна філологічна дискусія.

Постійно зростає інтерес до наукової спадщини вченого. Пильне вивчення її триватиме й далі. Та щоб воно було успішним, потрібне те відчуття дійсності, що його може привнести лише розуміння мотивів, якими керувався у своїй роботі вчений – постать надзвичайна і за моральними якостями. Його шанували як людину щонайвищої чесності, непохитної прямої і цілковитої щирості переконань, правил і вчинків. «Ми не знали за Потебнею, – писав його учень Михайло Георгійович Халанський, – відхилень від правил законності, чесності, правди й добра, і він здавався нам втіленням ідеалу в дійсності»¹.

Тим часом життя О.О. Потебні майже невідоме. І це відчують автори праць про вченого. Їхні почуття прекрасно висловив філософ Т. Райнов – творець однієї з найкращих розвідок, присвячених видатному філологу. «Цій характеристиці Потебні, – пише Т. Райнов, – бракує дуже багато. Насамперед цілісності. Особа і діяльність великого вченого не пов'язані так, щоб читачеві стало ясно, чому і в який спосіб він виступив активно саме в тій галузі, а не в іншій. Я не міг з'ясувати читачеві того, чого я сам у цій справі не розумів. Правдоподібно, є в тім трохи моєї вини. Але є й незалежні обставини. Щоб зв'язати особистий характер ученого з характером його діяльності, треба знати його життя, у якому цей характер всебічно виявляється. Тим часом про життя Потебні ми зна-

¹ Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – Харьков, 1892. – С. 13.

емо надзвичайно мало. Як формувалася ця душа? Що хвилювало її в різні періоди розвитку? У що вірив Потебня? Що він любив і що ненавидів? Як він поведився у важливі моменти свого життя? Усе те та багато іншого для нас – принаймні для мене – майже незнане»².

Щоб зрозуміти Потебню як людину і вченого-мислителя, ми намагалися пов'язувати зовнішні факти біографії з його внутрішнім життям і науковою діяльністю, керуючись при цьому рядками з листа Олександра Опанасовича до чеського славіста Адольфа Патери: «Обставини мого життя зумовили те, що в науковій моїй роботі вихідним пунктом моїм, іноді помітним, іноді ж непомітним для інших, була українська мова й українська народна словесність. Якби цей вихідний пункт і пов'язане з ним почуття не були мені дані і якби я виріс поза зв'язком з легендою, то, здається мені, навряд чи я став би займатися наукою»³.

Основою цієї праці став особистий фонд О.О. Потебні, що зберігається нині в Центральному державному історичному архіві України в Києві за № 2045. У ньому міститься велика кількість рукописів опублікованих і неопублікованих праць ученого, переписаних начисто і в чорновому вигляді, з його примітками, виправленнями тощо. Тут же – листи вчених нашої країни та ряду зрубіжних, що свідчать про велику повагу до Потебні ще за його життя. Цінні рукописи передала державі незадовго до своєї смерті дружина вченого Марія Францівна Потебня. Незважаючи на несприятливі обставини, фонд Потебні зберігся майже цілком і становить справжній скарб для сучасних дослідників. Інакше склалася доля бібліотеки Потебні, яку Марія Францівна передала Харківському університету. Як цілісна колекція вона не збереглася. Про долю деяких книг свідчать такі рядки з листа професора Одеського університету Артемія Амвросійовича Москаленка до автора від 14 січня 1979 р.

² Райнов Т. Александр Афанасьевич Потебня. – Пг., 1924. – С. 5.

³ Олександр Опанасович Потебня : Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. – К., 1962. – С. 93.

«Вельмишановна Віро Юріївно!

Пробачте, що трохи забарився з відповіддю – грипував. Одночасно з цим листом цінною посилкою висилаю чотири книжки. Найбільшої уваги заслуговує праця В. Гумбольдта з дарчим написом В. Гнилосира⁴ О. Потебні. Ця книжка в моїй бібліотеці пробула 52 роки. У дні війни вона зберігалась у брата академіка АН УРСР Корчак-Чепурківського. Там же зберігалась і книжка Потебни «Із записок по русской грамматике». До речі ці книжки належали І. Шалю. Він, як відомо, з Києва поїхав українізувати кубанських козаків. У 1937 р. він був репресований. Його дружина, родом із Полтави, повернулась у рідне місто. А я в ті роки працював у Полтавському педінституті. Усю бібліотеку І. Шаля я і купив у ті роки за 1000 крб. Чимало книжок ще і тепер у мене збереглося. Ці книжки одержить у спадщину Надія Артемівна.

Одержання посилки прошу підтвердити. А куди Ви передасте книжки, то Вам видніше...

З найкращими побажаннями

А. Москаленко»

На жаль, Марія Францівна не передала до архіву фотографій Олександра Опанасовича. До наших днів дійшли лише знімки останніх років його життя. З них було зроблено портрет, а фотографії опубліковано в багатьох виданнях. Вони знайомі нині кожному, хто обізнаний із діяльністю цієї людини. Бачимо на них ученого наприкінці життя у віці 50–55 років, але виглядає він старішим. «Неутомимо трудовая жизнь, а может быть, и некоторые другие обстоятельства состарили его не по летам, – писав учень Потебні Б.М. Ляпунов. – Уже в 1886 г., когда мне привелось с ним познакомиться, он смотрел стариком»⁵. Нагадаємо, що у 1886 р. Олександрові Опанасовичу був лише 51 рік, обставини – смерть брата Андрія, на які натякає Б.М. Ляпунов, вже не становлять таємниці.

⁴ Так у листі. Насправді йдеться про дарчий напис Василя Степановича Гнилосирова.

⁵ Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – С. 30.

Дійшов до нас і чудовий словесний портрет ученого, створений іншим учнем: «Предо мной лежит его портрет. Не знаю, как для других, – для меня это лицо полно необычайной красоты. Этот громадный, сильный лоб, эта тонкая, задумчивая улыбка, эта добрая складка рта и пытливый, властный взгляд, это «нездешнее» спокойствие, – печать высшего напряжения духа в этом слабом старческом теле... Тяжело людям науки терять такого мыслителя, но нам, имевшим счастье духовного общения с ним в трудные минуты безвременья, еще тяжелее потерять человека, который знал и умел учить, «чем люди живы»⁶.

Було однак відомо, що фотографії молодого О.О. Потебні існували. Так, під час перебування за кордоном він подарував свою фотографію В.І. Ламанському, якого, повертаючись на батьківщину, зустрів у Відні⁷. Датування Ламанським цієї зустрічі 1862 роком помилкове. Адже вона відбулася, як пригадує російський учений, вже після загибелі Андрія Потебні.

З-поміж родинних фотографій, з яких онучки вченого Надія Андріївна та Ольга Андріївна дозволили зробити копії, нашу увагу привернуло зображення молодої людини віком близько 30 років. Знімок виготовлено за кордоном, у Празі, про що свідчить штамп із зазначенням адреси: «Phot. A. Helm Prag, Wenzels Platz 807».

Але чи справді на знімку Олександр Опанасович? На допомогу прийшов Київський науково-дослідний інститут судової експертизи – експертизу проводив старший науковий співробітник інституту кандидат юридичних наук В.Є. Бергер.

Матеріали порівняльного дослідження, збільшені репродукції, фототаблиці свідчать, що при зіставленні портретів літнього вченого і невідомої молодої людини, зображеної на фотографії, виявлено понад 20 ознак, які збігаються. Вони, як відзначено в документі, «суттєві і дають підставу для висно-

⁶ Горнфельд А. Лекции А.А. Потебни. (Из воспоминаний бывшего слушателя) // «Харьковские губернские ведомости». – 1891. – 29 грудня.

⁷ Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – С. 50.

вку про те, що на фотознімках, які порівнюються, зображена одна і та сама особа, тобто на фотознімку, зробленому у Празі, зображений О.О. Потебня».

Так було віднайдено ще один штрих до біографії О.О. Потебні: його зовнішній вигляд влітку 1863 р. невдовзі після загибелі брата Андрія. Тепер ця експертиза зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 8–12. А про цінну знахідку ми повідомили в статті «Маловідомі факти з біографії О.О. Потебні», надрукованій у журналі «Архіви України» за 1976 р. (№ 3. – С. 70–74). Зберегли Надія Андріївна та Ольга Андріївна також фотографію брата Олександра Опанасовича Андрія, на пам'ять про якого було названо їхнього батька, молодшого сина вченого. Фотографія цінна ще й тим, що на її звороті дослідник революційної діяльності Андрія Опанасовича Потебні С. Шкроб зробив такий запис: «Фотоснимок получен в 1934 г. от А.А. Потебни из г. Харькова.

Андрей Афанасьевич Потебня. Председатель Варш. военно-рев. комитета (1862–1863)».

Запис С. Шкроба свідчить, що фотографію йому передав старший син Потебні Олександр Олександрович після публікації праці С. Шкроба в журналі «Каторга и ссылка» за 1931, 1933, 1934 роки. До внучок ученого фотографія Андрія Опанасовича потрапила, як вони розповіли, після Великої Вітчизняної війни, коли Шкроб повернув цей знімок родині. На цей час Олександра Олександровича вже не було в живих. Помер він у 1937 р. Тоді ж було заарештовано його сина-інженера, якого також звали Андрієм. Під час обшуку всі папери і документи були вилучені, а третій у родині Потебень Андрій загинув у в'язниці. Документ про реабілітацію, збережений сестрою його дружини Л.С. Дорошенко, нині передано у фонд О.О. Потебні за номером 266а.

Наші публікації 70-х – 80-х років посприяли виявленню ще однієї цінної фотографії молодого вченого. На її звороті зберігся його власноручний підпис, що остаточно підтвердило справжність пражського знімка. Тим часом стало зрозумілим, що

в державних установах і у приватних осіб зберігаються матеріали, які значно розширюють знання про життя і діяльність ученого. Зокрема в психіатричній лікарні міста Ромни працівники краєзнавчого музею віднайшли план цього міста, на якому було позначено місце садиби родини Потебень. Конспекти лекцій ученого в запису його учнів подали для публікації С.П. Самійленко та А.Я. Опришко. О.С. Юрченко віднайшов договір, який у 1937 р. уклав учень Потебні О.В. Ветухов з Інститутом мови і мислення ім. М.Я. Марра, про підготовку до друку «Етимологічного словника» свого учителя.

Отже, поки ще не пізно, пошук слід продовжувати.

Однак після смерті обох онучок О.О. Потебні зібрання фотографій його родини зазнало непоправних втрат. Доля колекцій Надії Андріївни та Ольги Андріївни залишається на сьогодні неясною. І лише копії оригінальних знімків, зроблених у далекі вже 70-ті роки, дають уявлення про втрачені, можливо, назавжди свідчення життя великої людини.

Завдяки невтомній праці Ганни Василівни Принц цим копіям було надано належного пам'яті вченого вигляду і нині вони зайняли достойне місце в книзі про його життя і діяльність. За це їй щира дяка.

КОЗАЦЬКОГО РОДУ

Ой поріс ромен з тином урівень...

Олександр Опанасович Потебня народився 10 (22) вересня 1835 р. на хуторі Маневі біля села Гаврилівки Роменського повіту Полтавської губернії (тепер село Гришине Роменського району Сумської області) в небагатій дворянській родині. «По батькові й матері, – писав він в автобіографії, – я належу до дрібних маєтних дворян, які походять у XVIII ст. з козацтва ... Моє прізвище є прізвищем одного з моїх предків, яке він одержав, мабуть, серед кінних козаків»⁸. Розглядаючи загальний іменник *потебня*, учений вказує на його зв'язок зі словом *тебень'ок* (множина *тебенькі*) зі значенням «шкіряні лопаті з боків козацького сідла»⁹. Корінь іменника *потебня* – татарського походження, префікс і граматичне оформлення – східнослов'янські.

Інтерес до походження Потебні зумовлений тією увагою, яку він приділяє своїм родичам, пояснюючи в автобіографічному листі до О.М. Пипіна власний нахил до занять мовознавством у філософському плані: «Мені здається, я бачу ті поводи, на яких вела мене доля. Деяка схильність до питань, що не мають безпосереднього, так званого життєвого, значення (яким є питання про відношення мислі до слова, що вичерпує все мовознавство), не пояснюється школою. Цю школу проходив зі мною багато хто... Я бачу подібність між собою і деякими батьковими родичами, що вже давно померли. Здобули вони (по-старовинному) буквально копійчану освіту (за науку в дяка – копа грошей і горщик каші). Тітка моя за Четьями-Мінеями вирішувала філософські питання, а дядько, рано вбитий на Кав-

⁸ Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 6.

⁹ Потебня А.А. К истории звуков русского языка. Т. 4. Этимологические и другие заметки. – Варшава, 1883. – с. 49.

казі, як мені розповідали, займався арабською, перською і знав кілька гірських говірок»¹⁰.

Опанас Юхимович – батько вченого – народився в селі Перекопівці Роменського повіту Полтавської губернії (тепер Роменський район Сумської області) на початку 1803 р. Опис життя і діяльності Опанаса Юхимовича Потебні складено в основному на матеріалі архівних джерел. Дата народження встановлюється за формулярним списком від 4 липня 1840 р., у якому сказано, що йому було тоді 37 років¹¹. Уточнення цієї дати знаходимо в листі до Бориса Андрійовича Фредерікса від 2 квітня 1874 р.: «Мені більше 71 року і 55 років як почав служити в Грузії. Ось уже 43 роки живу на батьківщині»¹². Родина мала поблизу Перекопівки хутір, 100 гектарів землі та 5 кріпаків. Крім того, неподалік від села Гаврилівки того ж повіту їй належав ще хутір Манев.

У повнішому формулярному списку Опанаса Юхимовича від 20 червня 1846 р. вказано, що він походить з обер-офіцерських дітей¹³, тобто його батько Юхим Іванович, перебуваючи на військовій службі в царській армії, мав чин не нижчий від прапорщика і не вищий від капітана. Сини Юхима Івановича (Іван, Опанас, Харитон) здобули, як зазначено вище, «буквально копіячану освіту». У листі до видавця «Киевской старины» О.С. Лашкевича вчений наводить зразки шкільних вправ своїх родичів: «Благородное Роменского повѣта двор[янство]. Не ищи мудрость, ищи прежде смиренѣя. Аще смирен будиши, то мудрость обрещиши. Корень ученья горок, плоди же его сладки суть. Учитесь дѣти во младѣя лѣта: когда прийде старость, чтоб не било нам жалость. Пиши ни лѣнися, низко ни хилися.

¹⁰ Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т. 3. Этнография малорусская. – Спб., 1891. – С. 421–422.

¹¹ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 1343. – Оп.27. – Спр.6109. – Арк.2 зв.

¹² Російський державний воєнно-історичний архів (Москва). – Ф. 184. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 37.

¹³ Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп.1. – Од.зб.263. – Арк.1-7.

Смотри на литѣру, не марай паперу. Помощь моя от господа, сотворившаго небо и землю: По засвѣдетелствовании от командира во времне штурма Изъмаѣловскаго, которой бил при первом таком важном дѣлѣ...». Далі Олександр Опанасович додає: «Так учились писать «у дьяка, за копу грошей и горщок каши», те мелкие малороссийские дворяне и поповичи, которые клали потом свои головы на Кавказе»¹⁴.

За сімейною традицією військову службу починали рано.

У листопаді 1819 року Опанас Юхимович і його молодший брат Харитон прибули на Кавказ, де були зараховані юнкерами у сьому роту сьомого карабінерного полку. Юнкерами тоді називалися нижні чини, що були добровольцями з поміщиків або дворян. Прослуживши певний термін і, як правило, склавши екзамен, вони могли стати офіцерами. З цього часу в усіх службових паперах Опанас Юхимович значиться як Потебня перший, а Харитон Юхимович – як Потебня другий. Потрапили в карабінерний полк брати не випадково. Командував ним Петро Антонович Ладанський – попович з Перекопівки. У полку служив і старший їхній брат Іван, який мав чин майора. Сумлінність юнаків (Опанасу було лише 16 років) і добре ставлення земляка-командира спричинили те, що в 1820 р. вони вже згадуються як портупей-юнкери – звання, яке надавалося за зразкову службу. У жовтні 1823 р. обидва дістали перший офіцерський чин прапорщика.

На цей час у полку був уже новий командир – Микола Миколайович Муравйов. «Як і декабристи, – пише М.В. Нечкіна, – М.М. Муравйов належить до числа тих, хто міг сказати про себе: «Ми були дітьми 1812 року». Волелюбець і вільнодумець, засновник переддекабристської «Священної артілі», він стояв біля самих джерел декабристського руху. Близький друг тих, хто вийшов на Сенатську площу, він не був у їхніх лавах

¹⁴ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.В. Вернадського НАН України. – III. – Од. зб. 7719. – Арк. 1.

лише через особливий збіг життєвих обставин. Та на все життя М.М. Муравйов зберіг вірність їхнім ідеалам»¹⁵.

М.М. Муравйов (1794–1866) зробив великий внесок у воєнну і дипломатичну історію Росії. Та відомий він не тільки цим. Батько Муравйова, теж Микола Миколайович, був одним з найосвіченіших людей свого часу. Під його керівництвом у Москві 1811 року сформувалося Математичне товариство, метою якого було поширення математичних знань. Після Вітчизняної війни 1812 р. М.М. Муравйов-батько керував Московським закладом для колоноводів, створеним для поповнення Генерального штабу освіченими офіцерами. Цей заклад, що існував з 1815 по 1823 рік, відіграв важливу роль у розвитку вільнодумства серед офіцерів, оскільки ліберальні погляди його керівника позначилися на вихованні військової молоді. Зі стін Московського училища для колоноводів за 8 років вийшло 25 майбутніх декабристів. Старші сини Миколи Миколайовича – Олександр і Микола – успадкували від батька любов до математики. Вступивши на військову службу, брати переїхали до Петербурга, де їм довелося викладати різні математичні дисципліни людям значно старшого віку і звання.

У Петербурзі наприкінці 1811 р. М.М. Муравйов-син створив юнацьку ідейну організацію «Чока». І засновникові цієї організації, і її членам – майбутнім декабристам Матвієві Івановичу Муравйову-Апостолу, Артамону Захаровичу і Микиті Михайловичу Муравйовим – було тоді по 15–16 років. Юнаки, які перебували під впливом республіканських настроїв та ідей рівності в дусі Руссо, мріяли створити на острові Сахалін (Чока) республіку. Характеризуючи цей гурток юних ентузіастів, М.В. Нечкіна відзначає продумані форми їхньої діяльності: «Звертають на себе увагу й прийняті організаційні форми, яким, судячи з оповіді, приділялася велика увага: наявність «законів», тобто, безсумнівно, писаної «програми та статуту», при-

¹⁵ Нечкіна М.В. Кратко о книге // Задонский Н. Жизнь Муравьева. – М., 1974. – С. 5. Далі використано відомості, наведені в книзі М.О. Задонського.

йняття цих законів на зборах, вибори «президента» товариства. Читання членами товариства на зборах «записок», що мали на меті «удосконалити закони товариства», причому «записки» ці (доповіді) «після обговорення затверджувалися всіма» (Микола Муравйов підкреслює, що «були запроваджені справжні збори»), – усе це характеризує прагнення засвоїти розвинуті форми суспільної організації. З усього видно, що товариство було таємним»¹⁶. Дружні зв'язки М.М. Муравйова з передовим російським офіцерством зміцніли під час Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів 1813–1814 рр. Переддекабристська організація «Священна артіль» була створена відразу після повернення російських військ на Батьківщину в 1814 р. «Одного разу, – пише М.М. Муравйов, – коли ми сиділи з братом і Бурцовим, нам спало на думку жити разом, найняти спільну квартиру, разом столуватися і продовжувати підвищувати рівень своєї освіти»¹⁷. Так виникло господарське, товариське та ідейне об'єднання трьох офіцерів Гвардійського генерального штабу. Склад «Священної артілі» постійно поповнювався. І.Д. Якушкін у своїх спогадах розповів про певну близькість, яка на початку 1816 р. установилася між її членами і групою офіцерів Семенівського полку: «У цей час Сергій Трубецькой, Матвій і Сергій Муравйови та я – ми жили в казармах і дуже часто бували разом з трьома братами Муравйовими – Олександром, Михайлом і Миколою. Микита Муравйов також часто зустрічався з нами. У бесідах наших звичайно розмова була про становище Росії. Тут розглядалися основні болячки нашої вітчизни – заскнілість народу, кріпацький стан, жорстоке ставлення до солдатів, служба яких протягом 25 років майже була каторгою, повсюдне хабарництво, грабування і, нарешті, відверта неповага до людини взагалі»¹⁸.

Усі Муравйови, перелічені тут, – родичі Миколи Миколайовича. Олександр – старший його брат, Михайло – молодший.

¹⁶ Нечкина М.В. Движение декабристов. – М., 1955. – Т. 1. – С. 104.

¹⁷ Муравьев Н.Н. Записки // Русский архив. – 1886. – № 2. – С. 13.

¹⁸ Якушкин И.Д. Записки. Статьи. Письма. – М., 1951. – С. 10–11.

Микита Муравйов – двоюрідний брат, найближчий друг, автор проекту конституції майбутньої вільної держави.

З ідейних організацій, що передували тасмним товариствам декабристів, «Священна артіль» була найстійкішою. Усі її члени, за винятком М.М. Муравйова, відомі як декабристи. Відсутність його в складі декабристської організації – Союзу порятунку, створеному за ініціативою старшого брата Олександра, пояснюється від'їздом із Петербурга. Цей від'їзд був пов'язаний з деякими подіями особистого життя молодого офіцера, які змусили його взяти участь у посольстві О.П. Єрмолова в Ірані, а пізніше залишитися на Кавказі при його штабі. «Дослідник має всі підстави припустити, – пише М.В. Нечкіна, – що якби не ці події та вимушений від'їзд на Кавказ, у Союзі порятунку одним членом було б більше: настільки виразне в цей момент вільнодумне обличчя члена «Священної артілі» Миколи Муравйова»¹⁹.

На Кавказі Микола Миколайович мав намір створити артіль, подібну до петербурзької, проте зазнав невдачі, оскільки однодумців серед нових товаришів не знайшов. Він пише про це так: «Я дуже помилюся у своєму розрахунку: більша частина добродіїв не любила вчитися, а тільки заважала мені; майже ніхто не мав уявлення про загальну користь, а всякий тільки про себе думав. Я запровадив було уроки; їх слухали без уваги»²⁰.

З таким настроєм прийшов у сьомий карабінерний полк новий командир. Офіцери зустріли його з осторогою. За його попередника полковника Ладанського вони звикли до безтурботного розгульного життя. Як завоював Микола Миколайович авторитет у полку? Певно, не останню роль відіграло навчання офіцерів, яке він запровадив майже з перших днів свого командування. Саме на заняттях і відбулося зближення Муравйова з двома молодими юнкерами, один з яких, за його словами,

¹⁹ Нечкіна М.В. Священная артель: Кружок А. Муравьева и И. Бурцова. 1814-1817 гг. // Декабристы и их время. – М.; Л., 1951. – С. 169.

²⁰ Муравьев Н.Н. Записки // Русский архив. – 1866. – № 1. – С. 474.

«був завжди точний і старанний до занять»²¹. Характеристика ця стосується Опанаса, який відразу виділився як бажанням навчатися, так і здібностями до математики – улюбленої дисципліни самого Миколи Миколайовича. Помітив Муравйов й інші позитивні риси юнака. Якось він сказав йому: «Опанасе, ти маєш благородну душу, добре серце, дотримуйся їх»²². Увагу М.М. Муравйова привернув також юний Харитон Потєбня. Про нього командир полку залишив такий запис: «Я намагався дати освіту цьому молодому офіцерові, який має чудові здібності, і цим ошчасливити його»²³. Під керівництвом Муравйова Харитон досконало опанував турецьку та перську мови. Він розмовляв і по-грузинському, і по-татарському та по-вірменському. Брати вивчали також фортифікацію, тобто науку про укріплення воєнних позицій та захист від засобів ураження. «Вони навчаються, – записує М.М. Муравйов у чорновому варіанті «Записок», – зі щирим бажанням осягнути знання, які їм викладаються»²⁴.

Заняття з офіцерами карабінерного полку не обмежувалися лише освітньою програмою. У щоденнику Муравйова записано, що деяким із них він подарував опис своєї мандрівки на східні береги Каспійського моря. А у книзі цій були такі, наприклад, рядки: «Тепер у Хіві правління самовладне, не обмежене ні законами, ні суспільною думкою. І тому залежить цілком від волі самовладного государя, який дивиться на ханство як на свій маєток і керує ним для особистої своєї вигоди та збагачення. У Хіві, де метою уряду не є користь народу, а приватне благо володаря і улюбленців його, загальна вигода не цікавить нікого. Любов до Вітчизни при такому правлінні іс-

²¹ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. Вісковатова. – Арк. 212.

²² Відділ писемних джерел Державного історичного музею в Москві. – Ф. 254. – Спр. 385. – Арк. 127.

²³ Муравьев Н.Н. Записки // Русский архив. – 1886. – № 11. – С. 397.

²⁴ Відділ писемних джерел Державного історичного музею в Москві. – Ф. 254. – Спр. 21. – Арк. 63.

нувати не може»²⁵. Про вплив Муравйова на його учнів свідчать слова Опанаса Потебні, адресовані Миколі Миколайовичу: «Я справді зобов'язаний Вам більше, ніж батькам, які дали мені життя, тому що добродіяння Вашого Превосходительства відкрило мені засоби бути корисним Вітчизні»²⁶.

Є підстави стверджувати, що напередодні повстання декабристів Опанас і Харитон, які вже стали прапорщиками, були найближчими до свого командира людьми. На той час Опанас займав важливу посаду скарбника, а Харитон фактично виконував обов'язки ад'ютанта, оскільки полковий ад'ютант майор Артемовський, прихильник Ладанського, відмовлявся виконувати розпорядження Муравйова. Наказ про призначення прапорщика Харитона Потебні на посаду ад'ютанта було підписано полковником 2-го лютого 1826 р., коли Муравйов довідався про події, що сталися в Чернігівському полку, одним із батальйонів якого командував його троюрідний брат Сергій Муравйов-Апостол. «Мені не могло не бути сумно,—записав Микола Миколайович, — чути про нещастя, яке спіткало всіх трьох братів і всю їхню родину»²⁷.

Які наміри мав командир карабінерного полку в ці дні? Для чого взагалі він, працівник штабу, людина, близька до командувача корпусу, за кілька років до повстання декабристів наполегливо намагався мати у своєму розпорядженні тисячі відданих йому людей? Історики, на жаль, не дали відповіді на ці запитання. Наукова література про М.М. Муравйова обмежується згаданими вище працями М.В. Нечкіної, присвяченими докавказькому періоду його життя і діяльності, та розвідкою І.С. Калантирської «Неизвестные письма декабристов Н.Н. Муравьеву-Карскому – новый источник из истории движения

²⁵ Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева. – М., 1822. – С. 57–58.

²⁶ Відділ писемних джерел Державного історичного музею в Москві. – Ф. 254. – Спр. 369. – Арк. 127.

²⁷ Муравьев Н.Н. Записки // Русский архив. – 1883. – № 11. – С. 397.

декабристов»²⁸. Природно, що в ній у першу чергу схарактеризовано величезний, уперше введений до наукового обігу епістолярний матеріал, який належить в основному до раннього періоду декабристського руху і є важливим першоджерелом для вивчення становлення світогляду декабристів.

На поставлене вище запитання спробував знайти відповідь письменник М.О. Задонський, автор документальної історичної хроніки «Жизнь Муравьева» (М., 1974), а також ряду статей і нарисів, присвячених декабристському руху²⁹. Він вважає, що М.М. Муравйов не випадково добивався командування полком на початку 1823 р. Адже саме тоді поміж членами таємних товариств поширюється думка про можливість військового виступу проти самодержавства. І деякі майбутні декабристи, зокрема Пестель, переходять на стройову службу, щоб одержати у своє розпорядження військову силу. Особливо красномовним видається факт затримки присяги Костянтинові Павловичу у військах Кавказького корпусу, на що вперше звернув увагу письменник. Відомо, що таємні товариства прийняли рішення почати повстання під час зміни імператорів на престолі і в жодному разі не присягати спадкоємцю, не обмеживши його самодержавства. У світлі цього варто звернути увагу на те, що сьомий карабінерний полк прийняв присягу останнім. Це відбулося 16 грудня, тобто на 5 днів пізніше, ніж в інших кавказьких полках. Повторну присягу на Кавказі також було затримано. Лише через 17 днів після зречення Костянтина Павловича О.П. Єрмолов розіслав розпорядження присягати його молодшому братові Миколі Павловичу.

Невдовзі на Кавказі почалися арешти. Першим там схопили О.С. Грибосдова. Його відвезли до Петербурга, де вже готувалася розправа не тільки над безпосередніми учасниками повстан-

²⁸ Из эпистолярного наследия декабристов: Письма к Н.Н. Муравьеву-Карскому. – М., 1975. – Т. 1.

²⁹ Новое о «Священной артели» и ее основателе // Вопросы истории славян: Труды Воронежского ун-та. – 1963. – Вып. 1. – С. 165–177; Тайны времен минувших: Исторический этюд. – Воронеж, 1964.

ня, а й над близькими до них людьми. І серед перших, і серед других було багато рідних і друзів Миколи Миколайовича Муравйова. Тому О.П. Єрмолов вирішив за краще відіслати його з Тифліса якомога далі від цікавих очей. Це було доречним ще й тому, що за наказом нового царя за Муравйовим було встановлено суворий таємний нагляд. 19 липня 1826 р. він дістав наказ командувача корпусу вирушити на кордон, де вже починалися сутички з персами. «На другий день після одержання цих розпоряджень вирушив на світанку в дорогу без речей, верхи, взявши з собою за ад'ютанта прапорщика Потебню другого та для конвою 6 чи 8 чоловік кінних солдатів»³⁰, – записав Муравйов у щоденнику.

На кордоні з Персією Микола Миколайович довідався про страту п'ятьох декабристів і про долю інших повстанців, яким смертну кару було замінено на довічну каторгу. Серед останніх – родичі й найближчі друзі: Микита Муравйов, Матвій Муравйов-Апостол, Артамон Муравйов, Михайло Лунін, Сергій Трубецькой, Михайло Фонвізін, Іван Якушкін, Олександр Якубович. Рідний брат Миколи Миколайовича Олександр був покараний засланням до Якутська.

У серпні 1826 р. почалася війна з Персією. Командиром загону, що вів воєнні дії, було призначено генерал-майора Дениса Давидова, славнозвісного поета-партизана. М.М. Муравйов став начальником штабу його загону. Разом з ним при штабі опинився й Харитон Потебня. Лише в грудні командир карабінерного полку та його ад'ютант одержали дозвіл повернутися до Грузії. А на початку нового (1827) року полковник Муравйов знову почав працювати у штабі О.П. Єрмолова.

Однак Опанас і Харитон розлучилися з Муравйовим не надовго. Почалася підготовка до походу всього Кавказького окремого корпусу на перського шаха. О.П. Єрмолова змінив улюбленець Миколи І Федір Іванович Паскевич. В особі Муравйова цей досвідчений царедворець бачив не тільки прихильника Єр-

³⁰ Муравьев Н.Н. Записки // Русский архив. – 1888. – № 11. – С. 408.

молова, а й друга учасників повстання на Сенатській площі, і тому не довіряв йому. Саме тоді для участі в бойових операціях на Кавказ почали прибувати розжалувані декабристи. Виконуючи обов'язки помічника начальника штабу корпусу, Микола Миколайович мав можливість допомагати їм. Не залишилися поза увагою М.М. Муравйова і його колишні вихованці Опанас та Харитон, які продовжували служити в карабінерному полку.

Не обмежуючись лише штабною роботою, Муравйов особисто брав участь у воєнних операціях. Часто виїжджав він на передній край для ознайомлення з місцевістю, огляду укріплень, складання карт тощо. Для супроводу він, як правило, брав карабінерів з полку, яким ще недавно командував. Отже, брати зустрічалися з ним досить часто і, як люди мужні, мали нагоду відзначитися. Так, за участь у Перській війні Опанас був нагороджений орденом Святої Анни четвертого ступеня з написом «За храбрость». У документі, що супроводжував цю відзнаку, рукою Миколи Миколайовича написано: «У нагороду ревної служби Вашої і за заслуги, виявлені протягом минулої з персіанами війни, де Ви... постійно привертали до себе увагу начальства, при здобутті фортеці Аббас-Абада перебували в траншеях і діяли зі зразковою мужністю і хоробрістю»³¹. Батьківське піклування Муравйова навіть урятувало Потєбні першому життю: під час походу Опанас тяжко захворів і, дізнавшись про це, Микола Миколайович негайно відіслав його до Тифліса. Тепер лише листи брата давали можливість Потєбні першому стежити за перебуванням російських військ у Персії. Подаємо уривки з них зі збереженням орфографії оригіналу:

«Давным давно мы уже находимся в проклятой Маяне. Стоим в палатках, холод ужаснейший, снѣг, грязь, а в домах сдѣшних жителей клопы, от укушения коих нѣтъ средств избѣжать смерти. Всякого проѣзжающего со стороны Теграна спрашиваем о деньгах, которые шах обязался выслать нашему государю. Всѣ говорят, что скоро привезут, и завтраками кор-

³¹ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 1343. – Оп. 27. – Спр. № 6109. – Арк. 16.

мят болѣе уже мѣсяца. Скука непреодолимая, а болѣе от таво, что нельзя не за что приняться. Да притом же все кончено: перемирие безсрочное, да скоро и настоящий мир будет подписан, как только вышлют деньги.

Ох, милый брат, когда настанет то счастливое время, как лучшим повилѣние итить в обратный путь в Грузию»³².

Не забував Харитон згадати і про свою присутність на переговорах з перськими ханами:

«Теперь, объѣздив всю Азербиджанскую область и увидѣвши Абас-Мирзу, тебя увѣдомляю. Я ѣздив в Думарган с полковником, гдѣ идутъ переговоры, там видѣл персидского князя, о котором буду с тобой говорить послѣ. Мы 22-го числа сего мѣсяца идем в паход к Теграну в город Мянун, гдѣ будем дожидаться каравану с грѣшми от шаха и тогда, взявши грошѣ за пазуху, приедем до вас швидко. Переговоры идутъ довольно хорошо и в нашу пользу. Много кой-чего имѣю с тобою говорить, та пускай остается на другое время, а теперь спать хочется.

Прощай. Не забувай навѣк твоего
10-го ноября Уджан

Х. Потеню

Ой, спаточки та й руки померзлы и сам змерз. Прощай, прощай»³³.

Потеня другий бував присутній на таких зустрічах, ймовірно, як перекладач. В архіві Муравйова з листами перською мовою від Кіат-Аги Акши-Магомед-Бека збереглися переклади цих листів, написані Харитоном. Його ж рукою дописано: «для полковника Муравйова»³⁴.

За участь у бойових операціях контуженого під Єреваном Харитона Потеню було удостоєно чина підпоручика. Крім того, обидва брати отримали по срібній медалі, установленій за

³² Центральный державный исторический архив Украины в Киеве. – Ф. 2045. – Оп.1. – Од.зб.260. – Арк.4-4 зв.

³³ Там же. – Арк. 12-13.

³⁴ Відділ писемних джерел Державного історичного музею в Москві. – Ф.254. – Од.зб.352. – Кн.271. – Арк.34, 34 зв., 35; Од.зб.353. – Кн. 282. – Арк. 33.

участь у Перській війні. 7 карабінерний полк одержав почесне звання Єреванського.

Лише Микола Миколайович Муравйов не був удостоєний ніяких нагород. Його стосунки з Паскевичем зіпсувалися настільки, що перед кінцем війни він був змушений подати у відставку. Проте уряд Миколи I, що готувався до війни з Туреччиною, її не затвердив. Микола Миколайович одержав звання генерал-майора й був призначений командиром гренадерської бригади Кавказького окремого корпусу. До складу цієї бригади увійшов і лейб-гренадерський Єреванський карабінерний полк. 1828 і 1829 роки минули в боях та походах. Під особистим командуванням Муравйова Харитон брав участь у штурмі Карса, за що й був нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеня з бантом. Опанас відзначився при осаді фортеці Ахалцих і одержав чин підпоручика. Не встиг він наздогнати молодшого брата, як той уже дістав чин поручика і був нагороджений золотою шпагою з написом «За храбрость». А невдовзі Харитон став штабс-капітаном. Чин поручика дістався Опанасові при штурмі Байбурта.

Олександр Бестужев (Марлінський) так описав цей штурм у листі до матері від 9 січня 1830 р.: «Я Вам обіцяв детальний опис Байбуртської битви, у якій мені довелося бути діяльним учасником, але вибачте мені на ці рази – я не в змозі тепер зв'язати двох думок, двох образів у порядку. Скажу лише, що вона була, хоч і недовгочасна, проте запекла, і я, перебуваючи в стрільцях, був у перестрілці і потім у рукопашному бою з лазами. Хоч якою новою була для мене жива картина битви, вона не приголомшила мене: мені здавалося, ніби я пригадую тут щось давнє, щось знайоме. Так уява нерідко випереджає дійсність і дає підтвердження мрії»³⁵.

О.О. Бестужев був у бригаді Муравйова не єдиним декабристом, яких царський уряд вирішив використати у війні. Біля Миколи Миколайовича зібралися вже деякі зі старих друзів:

³⁵ Цит. за: Ленкович Янина. Судьба Марлинского // Звезда. – 1975. – № 12. – С. 157.

Г. Бурцов і Є. Лачинов, М. Пушкін і А. Гангеблов. З листом від брата Олександра прибув із Сибіру З. Чернишов, шурин Микити Муравйова. За ним з'явилися П. Коновницин, Є. Мусін-Пушкін, М. Оржицький, В. Голіцин. При корпусному штабі, яким командував генерал Д.Є. Сакен, опинився друг Пушкіна колишній ліцеїст В. Вольховський. Усі вони нерідко збиралися в наметі Миколи Миколайовича Раєвського, що також побував під слідством у справі учасників повстання на Сенатській площі. Ще більш жвакими стали зустрічі старих друзів з приїздом О.С. Пушкіна, брат якого, Лев Сергійович, був ад'ютантом Раєвського. У своєму «Путешествии в Арзрум» Пушкін змалював невимушену атмосферу, що панувала тоді серед учасників походу. Але то були останні щасливі дні. Відчуваючи близьке закінчення війни, Паскевич різко змінив своє ставлення до неблагонадійних підлеглих. Незважаючи на мужність і відвагу, яку виявляли ці люди, командувач відмовлявся нагороджувати їх. А лише в такий спосіб можна було допомогти декабристам, розжалуваним у солдати, одержати хоч якусь незалежність. Розуміючи це, Муравйов використовував кожний привід, щоб представляти їх до нагород. На початку походу Паскевич ще йшов на деякі поступки, але врешті-решт відмовився підтримати подання про нагороду для О. Бестужева і В. Толстого, хоч усьому корпусу була відома їхня геройська поведінка при штурмі Байбурта. Стосунки головнокомандувача і командира гренадерської бригади зіпсувалися після цього так, що Муравйов подав рапорт із проханням перевести його в іншу армію.

У статті «Общественное движение в России», оцінюючи результати походів російських військ у Персію й Туреччину в 1827–1829 роках, засланий у Сибір декабрист М.С. Лунін писав: «Ці походи є майстерними воєнними комбінаціями, блискучими воєнними подвигами і в результаті супроводжувалися набуттям областей Єреванської, Нахічеванської і Ахалциської. За одностайним свідченням головнокомандувача, офіцерів і солдатів цієї армії, три члени Таємного товариства, яким уряд

довіряв командування військами, надзвичайно сприяли успіху цих походів»³⁶.

З трьох відзначених Луніним діячів на кінець 1829-го вже не було в живих Г.І. Бурцова. Двох інших (Раєвського та Муравйова) чекали великі неприємності. Паскевич, не бажаючи ділити з ними лаври переможця, написав донос, у якому звинуватив їх у заступництві за декабристів. «Через чисельність тут людей цього роду, – писав він, – основним до спостереження є те, щоб вони не мали захисту в особах вищого звання і, так би мовити, пункту об'єднання. У цьому відношенні віддалення звідси генерал-майора Сакена є корисним; віддалення генерал-майора Раєвського також; дуже корисно віддалити й генерал-майора Муравйова»³⁷. У результаті цар заборонив переведення Миколи Миколайовича в іншу армію. Він був звільнений з військ Кавказького окремого корпусу «за власним бажанням».

З від'їздом Муравйова життєві обставини Опанаса й Харитона погіршали. За Миколою Миколайовичем залишив Кавказький корпус командир карабінерів Б.А. Фредерікс, із яким у братів склалися сердечні стосунки. На пропозицію Фредерікса вони також вирішили змінити місце служби. Харитон мав стати ад'ютантом Фредерікса, а Опанас хотів влаштуватися поблизу нього на цивільну посаду. Однак 15 жовтня 1830 року в бою під фортецею Нові Закатали обірвалося життя Харитона Потебні. Його геройська смерть увійшла в історію карабінерного полку³⁸.

Проте було в цій загибелі щось загадкове навіть для рідного брата. Виявилося, що незадовго до смерті молодий штабс-капітан, блискуча кар'єра якого тільки-но починалася, уклав заповіт, розподіливши небагате своє майно між родичами і друзями. За цим заповітом Опанасу дісталася золота шпага. Борисові

³⁶ Лунин М.С. Общественное движение в России: Письма из Сибири. – М.; Л. 1926. – С. 15.

³⁷ Цитується за: Вейденбаум С. Декабристы на Кавказе // Русская старина. – 1903. – Т. 6. – С. 490.

³⁸ Бобровский П.О. История 13 лейб-гренадерского Эриванского его величества полка за 250 лет. – Ч. 4. Карабинерный полк. – СПб., 1895. – С. 179.

Андрійовичу, ад'ютантом якого Харитон пройшов перську і турецьку війни, він заповів срібну медаль за участь у персидсько-му поході. Не залишилося відомостей про те, як і коли дізнався про смерть Харитона його учитель М.М. Муравйов.

Для того щоб завершити висвітлення постаті Харитона Юхимовича, до якого, за свідченням рідних, такий подібний був Олександр Опанасович, наведемо уривок з його листа від 26 грудня 1828 р.:

«Ище що сказать тобѣ, братѣку, мѣй голубчику, хиба розказати тобѣ, як я ѣздыв козакувать на добичу и що я там бачивъ?

Та вже я знаю, що ти з Ивасем дуже живеш за панѣбрата, и вѣн вѣд тебе нѣ в чѣм не взмовчить, вѣн все тобѣ розкаже по ширѣй правдѣ, а я тѣльки розкажу тобѣ, як я забрався в тѣ горы, вѣдкѣль достають золото та срѣбло та щирю мидь. О! вже, братѣку, якого я там страху набрався та вже и дыва надывився. Що будинок! Що людей? Що добра! а добра, то добра! И не розмаракуѣш, хоть би и дяка Кузьму туды привесты, то и вѣн скаже, що не зумѣю, а вже нащо вѣн чоловѣк розумний, одних каганцѣв бог зна скѣльки»³⁹.

У родині вченого довгі роки зберігалася пам'ять про Харитона. «Харитон Юхимович, – розповідає він у листі до І.П. Новицького, – мій дядько по батькові, убитий більше як 30 років тому на Кавказі. Він любив пісню «Ой не туча-хмара... Не велика армія з села виступає», де є, між іншим, такі варті уваги вірші:

Загадав государь роботу робити,
Роботу робити, ялину копати.
Ой тут же нам, братця, усім пропадати,
Що не буде знати ні отець, ні мати.
Тільки буде знати сирая земелька,
Сирая земелька, гострая шабелька.
Гострая шабелька – із пліч головонька,

³⁹ Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од,зб.260. – Арк.6 зв.

із пліч головонька низу покотилась.
Отець і матуся за сином журились»⁴⁰.

У листі повного тексту цієї пісні Потебня не наводить, але в збірці пісень ученого, що зберігається в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.В. Вернадського НАН України (з. IV, арк. 5) дослідникові П.М. Попову вдалося розшукати власноручний запис її Потебнею в повному обсязі. Пісня про «каналаську роботу» була лише однією з кількох, що вчений перейняв від свого покійного дядька. П.М. Попов знайшов ще дві пісні з репертуару Харитона Потебні в запису Олександра Опанасовича. В одній із них розповідається про трагічне кохання між багатим козаком і вбогою дівчиною⁴¹.

Із загибеллю Харитона завершився найщасливіший період життя Опанаса Юхимовича. Пригадуючи незабутні дні молодості, він у листі від 25 квітня 1852 р. писав М.М. Муравйову: «Час служби моєї під начальством вашим є одним із кращих спогадів мого життя. Мені тепер близько 50-ти років, і все минуло як приємний сон, але я твердо пам'ятаю його, і з останнім подихом життя буду згадувати Ваше добродіяння мені і меншому братові моєму і всі ласки, які Ви виявили, а особливо [дякую] Вам і незабутньому Борисові Андрійовичу за врятування мого життя, коли Ви відіслали мене кур'єром із селища Аббас-Абада в Грузію. Там би я не переніс долі багатьох із моїм слабким здоров'ям. Вам, справжній добродію, зобов'язаний освітою моєю і всім, що маю кращого. Чи можу я забути добродійника мого, якому я зобов'язаний усім щастям мого життя! Батьки дали мені життя, а Ви звернули добродійну увагу Вашу на бідного юнкера, визнали мене гідним Вашої довіри, дали освіту і посяли почуття і правила життя, яких я завжди неухильно дотримувався і не перестану дотримуватися до кінця мого життя»⁴².

⁴⁰ Попов П.М. До характеристики наукової діяльності О.О. Потебні // Радянське літературознавство. – 1947. – № 7-8. – С.130-131.

⁴¹ Там же. – С.116-117.

⁴² Відділ рукописних джерел Державного історичного музею в Москві. – Ф. 254. – Спр. 387. – Кн. 62. – Арк. 127.

Потебня перший служив у карабінерному полку ще кілька років. Визначних подій у його житті вже не було. І без того слабке здоров'я ставало все гіршим. Ні дружба товаришів, ні увага нового полкового командира князя Олександра Леоновича Дадіанова не могли замінити йому тих, з ким він розлучився. У цій обстановці єдиною відрадою для Опанаса стає щоденник. Вести його він почав давно, певно, наслідуючи Миколу Миколайовича. Проте в якийсь момент на перший план у щоденнику вийшли не події особистого життя, а історія полку, в якому служили дорогі йому люди. Першу згадку про ці записи засвідчено в листі до Б.А. Фредерікса від 1 липня 1830: «Будучи теперь свободен, я первым удовольствием поспешил себе соединить материалы, собранные мною для истории Эриванского карабинерного полка»⁴³.

Спочатку Опанас записував лише те, що бачив сам. За зразок йому правили, очевидно, слова з передмови до книжки М.М. Муравйова: «Я викладаю просто все, що бачив і про що міг дізнатися»⁴⁴. Але згодом він використовував листи Харитона, у яких той детально описував хід бойових операцій і розповідав про знайомство з такими видатними людьми, як, наприклад, Денис Давидов. А коли хворого Опанаса було відіслано до Тифліса, йому писали і Муравйов, й інші товариші. Це допомагало розбиратися в складній військовій обстановці.

Опанасові Юхимовичу не вдалося опублікувати свої записи ні в дні служби в армії, ні пізніше, а їх рукопис досі не знайдено.

І, мабуть, сучасні історики можуть пожалкувати з приводу втраченого твору Потебні першого, оскільки в ньому рукою очевидця було відтворено один з найважливіших періодів історії Кавказького окремого корпусу – напередодні, під час і після повстання декабристів (1819-1832 роки). М.М. Муравйов, який здійснював спроби допомогти бойовому товаришеві обнародувати ці записи, у травні 1852 р. писав історикові О. Вісковатову:

⁴³ Російський державний воєнно-історичний архів (Москва). – Ф.184. – Оп.1. – Од.зб.259. – Арк. 31.

⁴⁴ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. – С. 6.

«Знаючи п. Потєбню як правдиву й чесну людину, я думаю, що рукопис його, який він хотів би надрукувати, може служити цікавим матеріалом для укладання Вами історії цього полку»⁴⁵. До цього ж питання повертається Микола Миколайович і в наступному листі: «Офіцер цей, що займав посаду скарбника в полку, завдяки своїй працьовитості й безкорисливості користувався добрим іменем при кількох командирах Єреванського карабінерного полку. Він не мав особливих знань, проте був завжди точний і старанний до занять. Тому гадаю, що щоденник його міг би служити корисним матеріалом»⁴⁶.

Микола Миколайович Муравйов у важкі для Росії часи повернувся до армії, став командувачем корпусу. З його іменем пов'язаний ряд видатних перемог, зокрема взяття турецького міста Карса, яке пізніше обміняли на втрачений у Кримській війні Севастополь. До історії Микола Миколайович увійшов зі славним іменем Муравйов-Карський. Та де б не перебував командувач корпусу, завжди знаходилося в нього тепле слово для Опанаса Потєбні, листування з яким припинилося лише в рік смерті командира.

⁴⁵ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. Вісковатова. – Арк. 212.

⁴⁶ Там же. – Арк. 210.

ЗА ПОКЛИКОМ ДОЛІ

У 1832 р. двадцятивосьмирічний Опанас Юхимович Потебня вийшов у відставку в чині штабс-капітана й повернувся додому. Сумною була зустріч з рідним краєм після 13 літ розлуки. Батьків живими не застав, старші сестри повиходили заміж, але не дуже вдало. Треба було ділити спадщину та потурбуватися про наймолодшу незаміжню сестру Параску.

Намагаючись якось навести лад у занедбаному господарстві, він, єдиний чоловік у великій родині, селиться на віддаленому хуторі кілометрів за тридцять від рідної Перекопівки. Розташований над річкою Маневою, хутір цей звався Манев. Місця тут красиві, та Опанас ніяк не міг звикнути до самотнього хуторянського життя. Ночами снилися гори, бойові товариші, сутички з ворогом. Прокидаючись, хапався за зброю, що висіла тут-таки, в головах, і тільки тоді починав розуміти, де він. На відстані Кавказ уявлявся йому ще милішим. У листі від 3 листопада 1833 р. до старшого брата Івана, що так і залишився на чужині, Опанас скаржився: «Нині й життя є тягарем. Дотепер ні для себе, ні для близьких нічого не зробивши, живу самотній, хліба неврожай, тютюну робити нікому, тільки й знаю, що купую ліс, хліб і т. ін. Поганий, дуже поганий час моєї відставки. Якщо не видужаю, наступного літа їду на Кавказ лікуватися гарячими водами. Якщо й вони не пособлять, тоді ляжу в домовину і проситиму закопати мене»⁴⁷.

Проте все склалося на краще. Поправити здоров'я допоміг місцевий лікар, який порадив Опанасові лікувати ревматизм купанням у холодній воді та фізичними вправами. А тим часом Опанас усе частіше навідувався до Перекопівки, де теж самотньо господарювала сестра Параска. Й не даремно. Шлях до рідної домівки проходив поблизу хутора Марківського, господарі

⁴⁷ Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Спр. 261. – Арк. 4 зв.

якого завжди були раді молодому сусідові. Невдовзі наймолодша дочка Маркових, Марія Іванівна, стала його дружиною.

10 (22) вересня 1835 р. на хуторі Маневі у відставного штабс-капітана Опанаса Юхимовича Потебні і його дружини Марії Іванівни народився хлопчик. Сашкові не виповнилося й двох років, як хутір Манев продали і родина перебралася до міста.

Це місто розташоване на правому березі Сули (лівої притоки Дніпра), там, де впадає в неї Великий Ромен. І саме місто називалося в ті часи Ромен, як і квітка, що росте тут повсюди. Під цією назвою воно вперше згадується в «Повчанні» Володимира Мономаха, занесеному до Лаврентіївського літопису під 1096 роком, де розповідається про похід проти половецьких ханів Аєпи й Боняка. На кінець XVIII ст., після того як на Слобожанщині було впроваджено поділ на повіти, Ромен став повітовим центром. Тоді в місті налічувалося понад чотири тисячі осіб, більшість яких становили кріпаки та козаки. Жителі Ромна займалися здебільшого ремеслами та торгівлею. Щороку тут відбувалися чотири великі ярмарки, товари на які привозили з інших міст України, Росії, Білорусі. Найбільший серед них Ільїнський ярмарок був відомий далеко за межами України. Тривав він близько трьох тижнів. Ромен славився також переробкою і продажем тютюну, який на чималих площах вирощували в повіті. На початку XIX ст. Ромен частково перебудували. Було прокладено нові, Полтавську та Московську, вулиці, споруджено будинки на міський зразок.

На час, коли родина Потебень оселилася в Ромні, місто мало 4 площі, 22 вулиці, 54 провулки. Будинки були здебільшого однопверхові, дерев'яні. Ще в першій половині XVIII ст. у місті при соборній церкві існувала школа, де діти вчилися читати церковнослов'янською мовою. На початку XIX ст. діяли вже 4 парафіяльні школи. Відвідували їх, як правило, діти заможних козаків, міщан і купців, більшість же міського населення залишалася неграмотною. І книжкові крамниці гостинного двору, побудованого 1804 р., давали їхнім власникам мало прибутку. Не особливо змінилося становище і з відкриттям 1806 р. Ро-

менського повітового училища. Зате театр, відкритий ще наприкінці XVIII ст., процвітав. Ставили в ньому переважно вертепну драму. Під час ярмарків до Ромна приїздили театральні трупи з інших міст. Тут кілька років виступав знаменитий російський актор Михайло Семенович Щепкін, тоді ще кріпак. У Ромні довго розповідали, як генерал Волконський на Ільїнському ярмарку збирав гроші на викуп цього талановитого самородка.

Крім названих, мав Ромен ще один вартий уваги заклад, хоча в описах міста його й не згадують. То були імператорські конюшні, засновані для поліпшення приватних кінних заводів. Як розповідають старожили, конюшні містилися на околиці, що підносилася над селом Процівкою. Нині село вже увійшло в зону міста, а старовинні будівлі, що височіли над ним донедавна, не збереглися. Усю територію нині займає величезний цегляний будинок сільськогосподарського технікуму.

Опанас Юхимович після переїзду до Ромна влаштувався наглядачем конюшень. З дитинства він любив коней. Тепер це захоплення допомогло йому отримати добре оплачувану посаду і казенну квартиру, ймовірно, поблизу місця роботи. Доходимо цього висновку на підставі записки хрещеного батька Сашка, що збереглася в паперах ученого. «Ось прибіжіть під вечір до нас на Процівку, дещо побалакаєм. – писав більше як сто сімдесят років тому вигадливою в'яззю приятель Опанаса Юхимовича, теж відставний військовий. – Бувайте здорові, да справді спустіться увечері під гору. То добре зробите і побачите Вашого Андрія Лук'яновича»⁴⁸.

Тут промайнули ще кілька років Сашкового дитинства. А втім більшість часу хлопчик провів на хуторі в бабусі Маркової. Від неї почув він і запам'ятав на все життя безліч казок, легенд та пісень. В одній з наукових праць вченого є, наприклад, такий спогад: «У дитинстві я чув українську казку, в якій хліб протиставляється гадюці. Гадюка, побачивши хліб на столі, позаздрила йому і стала питати, як він дійшов до такої почесі.

⁴⁸ Там же. – Спр. 262. – Арк. 2–2 зв.

Хліб відповідає, що не дарма тепер його шанують, що до цього він терпів муки: його молотили, мололи, місили, у печі пекли і потім вже поклали на стіл. Гадюка бажає й собі такого ж, але не витримує й першого випробування. Казка ця має ознаки сивої давнини»⁴⁹.

Якось повернувшись від бабусі, Сашко дізнався про новину: у нього з'явився братик Андрійко, названий так на честь Андрія Лук'яновича, що хрестив його в Роменській церкві Марії-Магдалини. Батьки ж були стурбовані тим, що родина зростала, а власного кутка не було. Лише 1840 р. родина перебралася на постійне місце проживання. Новий, уже на міський зразок, будинок купили випадково в самому центрі міста. Біля будинку – шість десятин землі, які поступово зусиллями господарів перетворилися на розкішний сад. Тут бавилися малюки, яких було вже четверо: Сашко, Андрійко, Миколка, Петрусь.

Тим часом настала пора віддавати старшого в науку. Опанас Юхимович був упевнений, що всі його діти, як і він сам, як дід і прадід, будуть військовими. Кожного новонародженого сина він записував на чергу до кадетського корпусу. Та коли потрібно було відсилати первістка далеко від рідного дому, під нагляд чужих людей, мати Сашка і родина Маркових запротестували. Вирішено було, що хлопчик навчатиметься в гімназії і житиме в родині Олексія Івановича Маркова – брата Марії Іванівни, який працював у місті Радомі на території Царства Польського.

У семирічному віці Сашко володів двома близькоспорідними мовами – українською і російською. Природно, що в дитинстві йому частіше доводилося чути українську мову. Вона звучала й на хуторі Маневі, й на хуторі бабусі Маркової, яка зовсім не говорила по-російському, і в Ромні. Батько Сашка, який тринадцять років провів в армії, природно, добре говорив, читав і писав російською мовою. Володіла російською і його дружина Марія Іванівна. Знаючи, що дітям доведеться навчатися в закладах із російською мовою викладання, батьки з дитин-

⁴⁹ Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – М., 1865. – С. 41.

ства навчали її синів. І серед книжок, які Сашко почав читати в батьківському домі з маминою допомогою дуже рано, були улюблені на все життя твори як Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, так і О.С. Пушкіна.

Однак Сашкові випало навчатися в школі, де основною мовою була польська. Щоб він з перших днів почував себе вільно і не відставав від інших дітей, для яких ця мова була рідною, дядько Олексій два роки готував його вдома. І тільки в дев'ять років хлопчик став учнем першого класу Радомської гімназії.

Радомська чоловіча гімназія, до якої 1844 р. пішов Сашко, була заснована 1833 р. Навчання в ній було розраховане на вісім років, але на час вступу Потебні термін скоротили до семи. Викладали в гімназії такі предмети: Закон Божий, священну і церковну історію, російську мову зі слов'янською та словесність, латинську, грецьку, французьку й німецьку мови, логіку, математику, географію і статистику, історію, фізику, чистописання, креслення та малювання⁵⁰. Мовою навчання була польська.

До 1833 р. у навчальних закладах Царства Польського російська мова не викладалася зовсім. Вона стає обов'язковим предметом лише із запровадженням статуту 1833 р. У Радомську чоловічу гімназію першим викладачем російської мови й словесності був призначений дядько Сашка Олексій Іванович Марков, який і викладав ці предмети з 1834 р. Народився Олексій Іванович, як і Сашко, в Полтавській губернії в родині дрібномаєтних дворян. Після закінчення 1831 р. юридичного факультету Харківського університету зі званням дійсного студента його призначили учителем історичних наук у Таврійську губернію. Потім за його бажанням перевели на службу до Царства Польського. З 1834 р. і по день смерті, 21 січня 1860 р., Олексій Іванович Марков працював на посаді старшого вчителя Радомської чоловічої гімназії.

За спогадами учнів і товаришів по роботі, дядька майбутнього вченого характеризують такі риси, як чесність, справедли-

⁵⁰ Тут і далі див.: Смородинов В. Годы учения А.А. Потебни в Радомской гимназии // Филологические записки. – 1911. – Вып. 3. – С. 357–384.

вість, працелюбність, захопливий хист до слова, задушевність мови, глибока щирість. Не дивно, отже, що він користувався повагою всіх, з ким доводилося спілкуватися, а успіхи вихованців Олексія Івановича завжди були відмінними.

Під час навчання Олександра Потебні в навчальних закладах Царства Польського викладанню мови й словесності приділялася виняткова увага. За статутом кількість годин російської і польської мов у гімназії була однаковою. У нижчих чотирьох класах належало вивчати граматику, у п'ятому – «загальні правила риторики і часткові щодо описань, розповідей і прози філософської», у шостому – вчення про віршування і поезію ліричну, у сьомому класі вивчали поезію епічну й драматичну, історію російської літератури.

Щоб заохотити гімназистів до занять російською мовою, у гімназіях було заведено золоті книги та встановлено нагороди за відмінні успіхи з російської мови. Кращі твори вихованців читалися ними ж на урочистих актах. Від випускника гімназії вимагали, щоб він умів написати хороший твір чистою російською мовою і грамотно складав ділові папери. Пізніше вийшла постанова ради управління Царства Польського, за якою «без знання російської мови ніхто не міг бути залишений на службі або прийнятий знову». Постанову було доведено до відома шкільної молоді, щоб заохотити її до занять російською мовою. А щоб навчання було успішнішим, розроблялися методи найбільш раціонального і практичного викладання.

У першому класі вчитель мав навчити учнів правильно читати по-російському. Для занять користувалися підручником під назвою «Начальные основания языка русского». Починалося навчання з опанування російської азбуки, що відрізняється від латинської графіки польських книжок. Надалі учні засвоювали форми і значення російських слів, оскільки на рівні лексики між російською і польською мовами існує значна подібність.

Хоча Сашка старанно навчали польської мови два роки, у першому класі йому було особливо важко. Навчання було так побудоване, що учні зовсім не вивчали правил російської гра-

матики. Учитель лише звертав увагу на вже відомі їм правила польської граматики і допомагав застосовувати їх до російської мови. Звичайно, це було зручно для маленьких поляків. А як почував себе Сашко?

На все життя вчений залишився переконаним, що діти мають навчатися лише рідною мовою. Більше того, він вважав шкідливим навіть ознайомлення з іноземними мовами в ранньому дитинстві. Треба думати, що це перебільшення навіяне важкими дитячими спогадами. Проте був у всьому й світлий бік. Творча атмосфера, що панувала на уроках російської мови, сприяла розвитку інтересу до її явищ, розвивала увагу. «Якщо згодом мене не лякала граMATика, – писав О.О. Потебня в автобіографічному листі, – то це, я гадаю, через те, що замолоду не знав ніяких граматичних підручників»⁵¹.

Крім російської та польської, радомські гімназисти вивчали ще одну слов'янську мову – церковнослов'янську. Її викладання поставлене було дуже серйозно. В інструкції з цього приводу говорилося: «Оскільки мова церковнослов'янська є спільним джерелом російської та польської, то професор має пильнувати, викладаючи правила церковнослов'янської граматики в такий спосіб, щоб вони, ведучи до пізнання мови церковнослов'янської, водночас служили й ґрунтовному пізнанню мови російської, для цього слід намагатися всюди, де можна, порівнювати її з правилами граматики польської». Хоч укладачі інструкції помилялися, називаючи церковнослов'янську мову джерелом російської і польської, проте порівняльний метод вивчення споріднених слов'янських мов, з яким учнів знайомили в Радомській гімназії, не минув для Олександра Потебні безслідно.

У травні 1851 р. він закінчив гімназію з блискучим атестатом. З 19 випускників Радомської гімназії, що одержали атестати, Олександр Потебня закінчив курс як найкращий учень і був нагороджений срібною медаллю.

⁵¹ Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т. 3. Этнография малорусская. – С. 422.

Поведінка Сашка так само була зразковою. За сім років перебування в гімназії він постійно одержував за поведінку найвищий бал. Лише в шостому класі йому було виставлено двійку в січні – за «поведінку в класі і поза стінами закладу», у лютому й березні – бал «три» «за поведінку поза стінами закладу». Занижені бали за поведінку Сашко одержав не за особисті провини, а за солідарність із класом. Адам Городиський, з яким Сашко 7 років просидів за однією партою, згадував пізніше, що товариші по навчанню любили Потебню. За словами того ж Городиського, у шкільні роки він був худеньким білявеньким хлопчиком, скромним і старанним.

Поки Сашко успішно складав останні іспити, батько і М.М. Муравйов у листах жваво обговорювали його майбутнє. Виїхавши з Кавказу, Микола Миколайович одружився з Наталею Чернишовою, рідною сестрою Олександрини Муравйової, що поїхала слідом за чоловіком-декабристом до Сибіру. Шлюб виявився щасливим, лише синів у генерала не було, і він дуже цікавився хлопчиками Опанаса Юхимовича. На цей час М.М. Муравйов повернувся на військову службу і командував корпусом. Він і вирішив, що первістку Опанаса і небожеві Харитона слід стати його ад'ютантом. Опанас Юхимович радів. Але тут рішуче «ні» сказали Маркови. Не тільки Олексій Іванович, вихователь Сашка, а й інші родичі, теж випускники Харківського університету, вважали, що обдарованому хлопчикові слід продовжити навчання. Харків було обрано не тільки тому, що там навчалися всі Маркови: недалеко від цього міста, у Белгороді, служив ще один брат матері – Микола Іванович, військовий лікар.

У серпні 1851 р. Сашко, якому не минуло ще 16 років, і десятирічний Миколка приїхали до Харкова складати екзамени до університету й гімназії.

До Харківського університету Олександра Потебню було зараховано в серпні 1851 р. А вже через рік, у серпні 1852 р., він перейшов з другого курсу юридичного на перший курс історико-філологічного факультету «за бажанням батьків», як за-

значено в заяві на ім'я ректора. Але з листа Миколи Івановича Маркова від 2 березня 1852 р., адресованого небожеві, можна зробити висновок, що цей задум виник саме в юного студента. «Хоч ти й маєш намір переіменити факультет, – пише дядько, – та не шкодить витримати річний екзамен з юридичних наук зі звичною для тебе відзнакою, щоб більше прихилити до себе начальство університетське»⁵².

Пізніше вчений пояснював зміну своїх інтересів так. В університеті він познайомився зі студентом медичного факультету Михайлом Неговським, який захоплювався народними піснями і сам їх записував. Неговський завідував невеликою бібліотекою, зібраною студентами, у якій переважали книжки з історії України. Деякі з них були написані українською мовою. У Харкові ж для Олександра Потебні знову зазвучала мова дитинства. Вплив цих факторів, поради Михайла Неговського, від якого не приховалося особливе обдарування молодого юриста, були поштовхом до усвідомлення Потебнею свого справжнього покликання.

Слід також відзначити, що Олександр вступив до університету всього через п'ять років після від'їзду з Харкова Ізмаїла Івановича Срезневського⁵³.

Історію вітчизняної науки не можна уявити без імені цього видатного славіста, знавця давньоруської писемності, фольклориста, етнографа. І.І. Срезневський виявляв великий інтерес і до української народної словесності. Він відкрив сучасникам героїчний світ козацтва, збережений у піснях і думках. Ці перлини народної поезії він збирав і видавав протягом усього життя.

Рід Срезневських походить з рязанського села Срезнева. Народився Ізмаїл Срезневський 1812 року в місті Ярославлі,

⁵² Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. О.О. Потебні. – № 73 / 14. – Арк. 2.

⁵³ Література про життя і діяльність І.І. Срезневського дуже велика. Монографічні дослідження: Богатова Г.А. И.И. Срезневский. Книга для учащихся. – М., 1985. – 95 с.; Досталь М.Ю. И.И. Срезневский и его связи с чехами и словаками. – М., 2003. – 572 с.

де його батько Іван Овсійович працював викладачем Демидовського ліцею. Того ж року Івана Овсійовича обирають професором Харківського університету. Тут він почав викладати красномовство, керував кафедрою російської словесності, близько зійшовся з українською творчою інтелігенцією.

Після смерті батька семирічний Ізмаїл залишився на руках матері Олени Іванівни. Це вона прищепила синові любов до літератури і музики. У дев'ять років він почав писати вірші, у чотирнадцять вступив на філософський факультет університету, де захопився українською народною творчістю. Мав жваву, товариську вдачу, легко сходився з різними людьми. Веселий, дотепний, винахідливий, прихилив до себе друзів і скрізь ставав душею товариства. У Харківському університеті навколо нього зібрався невеликий гурток шанувальників літератури та етнографічної старовини.

То були часи формування української національної самосвідомості, що не могло не позначитися на захопленнях і настроях молоді.

У 1831 році виходить у світ перша праця юних ентузіастів – «Украинский альманах», де було вміщено кілька віршів самого Ізмаїла та три українські пісні, ним записані («Попід гаєм, гаєм зелененьким», «Ой не стій, явороньку, над водою близько», «За Дунаєм, за Дунаєм, за рікою за бистрою»). Тут же під заголовком «Малороссийские думы» подано думи «Алексей Попович пирятинский» та «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи». В «Украинском альманахе» надруковано й першу лінгвістичну працю І.І. Срезневського «Мысли и замечания», що супроводила фольклорні записи. Ось яке визначення граматики дає в ній майбутній великий лінгвіст: «Грамматика есть статистика языка, она охватывает и рисует искусной кистью одну минуту жизни его. Соединение сих картин в одно целое составит историю языка». Захопившись народною поезією і старовиною, І.І. Срезневський подорожує на південь України. Згодом, учителюючи в родині поміщиків Подольських, які жили в селі Варварівці Катеринославської губернії,

знайомиться з місцевими людьми, їхнім життям і побутом. На місці колишньої Запорозької Січі слухав І.І. Срезневський перекази про минуле, записував думи та легенди козацького краю. Ось що писав тоді Ізмаїл Іванович матері: «Я теперь, маменька, знаю старину запорожскую как свою собственную жизнь. Мало-помалу я собрал сведений очень много. Особенно мне помог Гречка... Часов пять я провел прошлое воскресенье на Вороной, все разговаривал с стариною, и слышал, и узнал очень многое. Гречка был сам запорожцем и всему очным свидетелем, – жаль, что ему изменяет иногда память, но в таком случае я его надумливаю, он припоминает, поправляет мои ошибки, и дело ладно... Происшествия за его память он рассказывает чрезвычайно подробно, и что всего любопытнее, по-своему как запорожец с его верованиями, с его политическими мнениями. Живой памятник минувшего».

Наслідком невтомних пошуків став перший випуск збірника «Запорожская старина» (Харків, 1833), куди увійшло чимало матеріалів з історії України XIV–XVIII століть (збірник видавався до 1838 року). У шести книжках-випусках опубліковано записи старовинних пісень, дум, українських літописів, витяги з історичних документів. У передмові І.І. Срезневський визначив мету видання і розповів, чому звернувся до пісень і переказів. «Издавая в свет мое собрание запорожских песен и дум, – писав він, – я имею в виду оказать услугу, хотя и маловажную, не одним любителям народной поэзии, но преимущественно любопытствующим знать старину запорожскую, – быт, нравы, обычаи, подвиги этого народа воинов».

Видання «Запорожской старини» відіграло важливу роль у пробудженні інтересу до української етнографії та фольклору, мало певний вплив і на ранню поетичну творчість Миколи Івановича Костомарова, Пантелеймона Олександровича Куліша, Амвросія Лук'яновича Метлинського, Тараса Григоровича Шевченка. Одержавши «Запорожскую старину» від Пилипа Миколайовича Корольова, викладача фізики і математики Харківської гімназії, Тарас Григорович писав йому 22 травня 1842

року: «Спасибі тобі, добрий чоловіче, за ласкаве слово, за гроші і за Старину запорозьку ... Лежу оце п'яті сутки та читаю Старину, добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробить, коли здоров буду, там багато є дечого такого, що аж губи облизуєш, спасибі вам».

Варто згадати, що, досліджуючи українську народну творчість, видаючи її пам'ятки, І.І. Срезневський планував і видання літературних творів українських письменників. Улітку 1837 року він їде до Полтави, де знайомиться з Іваном Петровичем Котляревським. Пізніше йому пощастило видати «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника». Тоді ж було написано й оповідання з життя Григорія Савича Сковороди «Майор, майор!». Зацікавився молодий учений і історією Слобожанщини, присвятивши цій темі велику статтю «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украйны», надруковану в «Харьковских ведомостях» за 1839 рік.

У 30-х роках І.І. Срезневський друкує низку статей з питань української історії, етнографії та фольклору в столичних журналах «Сын Отечества», «Телескоп», «Северная пчела», «Журнал Министерства народного просвещения». Про самобутній характер української мови йдеться у статті «Взгляд на памятники украинской народной словесности», опублікованій 1834 року: «Не для чего доказывать, – назначает Измаил Иванович, – что язык украинский ... есть язык, а не наречие русского или польского, как доказывали некоторые; и многие уверены, что этот язык есть один из богатейших языков славянских».

Після закінчення філософського факультету І.І. Срезневського було зараховано на службу в депутатське зібрання, звідки він перейшов у совісний суд. Склавши магістерські іспити, 1835 року захистив дисертацію на тему «О сущности и содержании теории в науках политических». Відтоді Ізмаїл Іванович Срезневський – викладач кафедри політичної економії та статистики Харківського університету. Лекції молодого магістра з історії статистики та зі статистики Росії мали великий успіх у студентів.

Представлена І.І. Срезневським до захисту докторська дисертація «Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии сравнительно» була відхилена факультетом через незвичну методику дослідження. Ця сумна подія в його житті збіглася у часі з пропозицією Міністерства народної освіти здійснити тривалу подорож у слов'янські землі, щоб підготуватися до роботи на кафедрі слов'янознавства. Такі кафедри тоді засновувалися на історико-філологічних факультетах Петербурзького, Московського, Казанського та Харківського університетів. Ізмаїл Іванович, який здавна цікавився слов'янськими мовами, пропозицію прийняв і 17 вересня 1839 року виїхав із Харкова. У детальній інструкції, складеній ректором університету Петром Петровичем Гулаком-Артемовським, зазначалося, що мандрівник мав насамперед вивчати мови, звернути увагу на спосіб життя зарубіжних слов'ян, їхні звичаї, ступінь освіченості, давні перекази та повір'я, марновірство, забобони, ігри, розваги, одяг, їжу, а також на географію, клімат, природу, розвиток промисловості та інші сторони життя. Улітку слід було мандрувати сільською місцевістю, а взимку лишатися в місті – узагальнювати зібрані матеріали та слухати лекції відомих учених.

Одночасно з офіційною інструкцією Ізмаїл Іванович одержав від Гулака-Артемовського сердечне напутнє слово:

«Отрадно душе моей сопутствовать доброму и искренне уважаемому Измаилу Ивановичу Г[осподину] Срезневскому благими желаниями и обетами в предпринятом им странствовании по разным словенским странам, отрадно питать сердце уверенностью, что он для чести собственной, для славы наук и для пользы своих сограждан совершит этот и трудный и блестящий подвиг с ожидаемым успехом.

Петр Артемовский.

16 сентября 1839-го года. Харьков»

Три роки І.І. Срезневський мандрував слов'янськими землями. Відвідав багато міст. У Празі під керівництвом відомого вченого Павла Шафарика засвоїв основи слов'янознавства та

удосконалив знання чеської мови. Тут він познайомився з багатьма видатними діячами чеського національного відродження. Особливо зійшовся з В'ячеславом Ганкою, на честь якого згодом назвав свого другого сина.

Пішки обійшов невтомний харків'янин Чехію, Словаччину, Польщу, Сербію, Чорногорію, Далмацію, землі хорватів, словенців і зібрав таку величезну кількість матеріалів, що тільки частина їх потрапила в опубліковані ним наукові праці. Більшість же й дотепер лишається ненадрукованою. Серед неопублікованого – записи живої мови, слов'янських пісень, етнографічні відомості, а також словники, які І.І. Срезневський укладав під час подорожі. Його офіційні звіти друкувалися на батьківщині на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения», а листи до слов'янських учених нерідко вміщувалися в зарубіжних періодичних виданнях.

Ізмаїл Іванович прекрасно малював. Під час подорожі зробив багато малюнків, де зображено різні слов'янські типи людей, одяг, хатне начиння тощо. Чимало з тих ескізів зберігається в його архіві.

Повертаючись на батьківщину, І.І. Срезневський відвідав Галичину та Закарпаття. У доповідній міністру народної освіти він повідомляв: «Едучи с запада на восток по южным отлогам Карпатского хребта, в Ужгороде ... путешественник слышит уже южнорусское наречие, господствующее в народе». Носії цього наріччя, на його думку, – «родные братья украинцев», і «житель Харькова может разговаривать с жителями Ужгорода, как разговаривает москвич с коломенцем». І.І. Срезневський уперше докладно висвітлив особливості західноукраїнських говорів та заклав основи української діалектологічної транскрипції.

Восени 1842 року він розпочав читання лекцій з історії та літератури слов'янських наріч у Харківському університеті. У вступі до курсу переконливо показав назрілу потребу вивчення слов'янських мов і літератур. Як і раніше, під час його лекцій аудиторії були переповнені. Приходили не тільки студенти.

Радість повернення на батьківщину для І.І. Срезневського була затьмарена важкою хворобою, а потім смертю Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка. У день його похорону молодий учений проголосив схвильовану промову, в якій зазначав, що український письменник «писал для народа живым народным языком так, что заставлял и глубоко чувствовать, и глубоко задумываться самого простого селянина, не понимавшего дотеле силы слова». Майже все життя зберігав І.І. Срезневський автографи неопублікованих повістей Квітки і розлучився з ними лише тоді, коли постало питання про повне видання творів письменника. На прохання Олександра Опанасовича Потебні, упорядника і редактора цього видання, він передав йому дорожню цінну спадщину.

Чотири роки після повернення І.І. Срезневський читав у Харківському університеті різні теоретичні курси: вступ до вивчення слов'янської філології, старослов'янську мову, огляд слов'янських мов і наріч у зв'язку з культурою та літературою слов'янських народів, а також проводив заняття з читання пам'яток давньоруської мови.

Одночасно вчений опрацьовував зібрані матеріали і на їхній основі написав низку цінних статей: «О наречиях славян», «Фриульские славяне», «Исторический очерк сербо-лужицкой литературы», «Обозрение главных черт средства звуков в наречиях славян», «Очерк книгопечатания в Болгарии» тощо. Найвизначнішою працею І.І. Срезневського цього періоду була надрукована 1846 року в Харкові книга «Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современников и преданиям», за яку він першим у Росії дістав учений ступінь доктора слов'яно-руської філології.

Опанувавши слов'янські мови, І.І. Срезневський дійшов розуміння потреби глибокого вивчення мови давньоруської. Давньоруська мова – предок російської, української та білоруської – стає надалі основним предметом його наукових студій. Учений має намір створити граматику та словник давньоруської мови. Проте для поглиблених занять у цій галузі в Харкові не було

умов. Адже більшість пам'яток давньої писемності тоді ще не були видані, а їх рукописні списки зберігались у столичних книгосховищах. Дослідник просить відрядити його до Петербурга, щоб зібрати необхідні для роботи матеріали. І.І. Срезневський виїхав з Харкова восени 1846 року. До цього міста він більше не повернувся. Петербурзький університет запросив І.І. Срезневського, вже відомого фахівця, очолити кафедру слов'янознавства. Через багато років, відповідаючи на привітання колег і вихованців Харківського університету з нагоди своєї 50-річної наукової діяльності, Срезневський писав, звертаючись до ректора університету:

«Усерднейше прошу Вас принять на себя труд передать высокоуважаемому мною Совету Императорского Харьковского Университета искреннюю мою благодарность за сочувственный отзыв по случаю наступающего 50-летия моей литературно-научной жизни. Харьковский университет мне дорог не только потому, что я получил в нем образование и ученые степени, был в нем преподавателем и затем удостоен был звания почетного члена, но и потому, что родной сын профессора Харьковского университета, при поддержке со стороны всех его благородных товарищей и учеников, я получил воспитание, приготовившее меня на трудовую жизнь. С воспоминаниями о Харьковском университете нераздельно во мне и самое дорогое признание, что в жизни своей я обязан ему многим и многим».

У Петербурзі починається новий період діяльності Ізмаїла Івановича. Спочатку він читав студентам ті ж предмети, що й у Харкові, проте поступово основним предметом викладання для нього стала давньоруська мова. І тут І.І. Срезневський намагався виховувати у студентів любов до науки, самостійність думки та вміння працювати. Як згадував один із його петербурзьких слухачів, лекції вченого були надзвичайно захопливими.

Третього лютого 1849 року Ізмаїл Іванович виступив на урочистих університетських зборах з промовою, присвяченою історії східнослов'янських мов у порівняльно-історичному плані. Ця промова справила велике враження не лише на філологів, а й

привернула увагу громадськості. Протягом двох років її видавали тричі під назвою «Мысли об истории русского языка». Праця мала широкий резонанс в освічених колах і викликала багато схвальних відгуків у пресі. Відзначаючи її історичне значення, журнал «Современник» писав: «Сочинение г[осподина] Срезневского есть как бы полная программа исторических трудов по части русского языкознания, – программа со многими новыми, верными замечаниями, и о том, что уже сделано на этом поприще, и о том, чего должно еще ожидать и на что должно обратить внимание».

«Мысли об истории русского языка» були першою спробою накреслити основні етапи історичного шляху, який пройшли у своєму розвитку східнослов'янські мови. Цю наукову тему І.І. Срезневський зумів втілити в захопливій і дохідливо намальованій живій картині. У його праці вперше ставилося завдання історичного вивчення мови у зв'язку з історією народу. «Главный долг народной науки, – підкреслював учений, – исследовать свой народ, его народность, его прошедшее и настоящее, его силы физические и нравственные, его значение и назначение. Народная наука в этом смысле есть исповедь разума народа перед самим собой и перед целым светом».

Після виходу в світ праці «Мысли об истории русского языка» вчений повністю присвячує себе вивченню та публікації пам'яток давньоруської мови. Це було дуже важливо, бо в ті часи, коли працював І.І. Срезневський, фонд пам'яток писемності був і не виявлений, і не виданий. Не систематизувавши ці скарби, не описавши їх, не можна було продовжувати історичне вивчення східнослов'янських мов.

Написані у 50–70-х роках праці І.І. Срезневського стали основою для подальших досліджень історії східнослов'янських мов. Особливе місце належить книжці «Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.)», виданій 1863 року. Друге її видання вийшло в 1882. Це донині єдиний повний огляд усіх пам'яток давньоруської писемності. Крім переліку збережених до наших днів написів, грамот і книг, розташованих у

хронологічному порядку, тут наведено і згадки про пам'ятки писемності, наявні в інших джерелах. Ці відомості дають уявлення про стан писемності в найвіддаленіші часи.

Неминушу наукову цінність має й праця І.І. Срезневського «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках», що складається з 90 самостійних нарисів. Публікувалася вона в «Записках Академии наук» з 1867 по 1891 роки.

Величезна творча спадщина І.І. Срезневського. Він написав понад 800 праць – книг і статей. Важливе значення і сьогодні мають такі дослідження в галузі давньоруської літератури: «Древние жизнеописания русских князей X–XI вв.» (1853), «Хождение за три моря Афанасия Никитина» (1856), «Задонщина великого князя господина Дмитрия Ивановича» (1857).

Протягом одинадцяти років (1852–1862) у виданнях Академії наук («Известиях і «Записках») друкувалися праці І.І. Срезневського, присвячені давньоруському літописанню: «О договорах князя Олега с греками» (1852), «Исследования о летописях Новгородских» (1858), «Памятники X века до Владимира Святого» (1854), «Были ли на Руси летописи в X веке?» (1854), «Договоры с греками» (1854-1855), «Чтения о древних русских летописях» (1862). У 1903 р. частину з них було видано під загальною назвою «Статьи о древних русских летописях». Це видання поповнилося на той час іще не опублікованою розвідкою про «Повість временних літ».

У згаданих працях відображено погляди вченого-філолога на найважливіші питання вітчизняної історії. Висловлені ним думки про час появи східнослов'янського літописання, його походження і форму, а також про особливості літописної мови не втратили свого значення донині. Спостереження Михайла Петровича Погодіна та Ізмаїла Івановича Срезневського, на думку академіка Д.С. Лихачова, збагатили науку великою кількістю, здавалося б, розрізнених, але достовірних фактів, що значно полегшило наступним дослідникам побудову історії вітчизняного літописання. Подібну думку висловив також радянський історик А.Г. Кузьмін. Високо оцінюючи досягнення сучасних істориків,

він підкреслив, що вони виростають зі спостережень і праць І.І. Срезневського та інших авторів, що писали в 50-60-х рр. XIX ст. А.Г. Кузьмін звернув увагу на те, що поміж авторами, які датують початок літописання часом не раніше другої половини XI ст., бачимо насамперед філологів, а в ряду вчених, що відшуковують сліди сучасного літописання в X і навіть IX ст., – істориків або фахівців, які активно використовують історичні методи дослідження. При ближчому розгляді, підкреслює він, виявляється, що перший напрямок ґрунтується на фактах зовнішнього текстологічного порядку, другий – на значно більшій увазі до змісту текстів.

Своє розуміння початкового періоду давньоруського літописання І.І. Срезневський виклав у праці «Памятники X века до Владимира Святого». У ній він висловив таку думку: автор «Повісті временних літ», що писав на початку XII ст., використав літописні замітки минулих століть, зроблені в той час, коли відбувалися події, в них описані, тобто за життя Ігоря та Святослава, а можливо, й раніше. Точність датування багатьох подій X ст., на думку І.І. Срезневського, дозволяє припускати існування писемних джерел цього періоду. Неможливо уявити, щоб рік походу Святослава Ігоровича на Волгу і хазар, а також деякі інші дати могли зберегтися в усній традиції. У цій ранній праці І.І. Срезневського поєднались увага до змісту літописних текстів, властива історичній науці, з використанням характерного для лінгвістики прийому їх системного аналізу. За слушним зауваженням А.Г. Кузьміна, розшарування літописних текстів за ідеологічними ознаками не може дати абсолютних результатів, якщо воно не підкріплюється текстуальними паралелями або будь-якими іншими зовнішніми даними.

Цікаві в цьому плані протиріччя, виявлені І.І. Срезневським у переліку давньоруських князівств у «Повісті временних літ», який не відповідає її хронологічній мережі. У «Повісті временних літ» перша річна цифра міститься при загальному переліку літ: «Въ лѣто 6360 индикта...». В укладача цього або того колишнього переліку, вважає І.І. Срезневський, імовірно, була

хронологічна таблиця років від створення світу з відмітками деяких візантійських подій та список подій руських за роками князювань. Він же прирівняв роки князювань до років від створення світу. Зробивши це, укладач «Повісті» замінив одну хронологічну мережу на іншу і надав літопису нового вигляду. Залишок хронологічної мережі за роками князювань І.І. Срезневський бачить, наприклад, у літописному фрагменті під 6420 (912) роком, де описується смерть Олега. Завершується опис словами: «и бысть всехъ лѣтъ его княжения 33».

Учений дійшов висновку, що в укладанні самого переліку можна бачити участь принаймні двох осіб, із яких одна уклала середину, а друга – початок і кінець. Пізніші дослідження підтвердили слушність висновків І.І. Срезневського – перелік насправді неоднорідний. Його першу частину, від Михайла до Святослава, подано в манері «оть первого лета ... до первого лета». Друга вираховує роки князювання Ярополка, Володимира та Ярослава і завершується об'єднувальною фразою: «оть смерти Святослава до смерти Ярослава лет 85».

У результаті комплексного аналізу І.І. Срезневський висловив думку про те, що один із найдавніших літописів закінчувався 972 р. – роком смерті Святослава Ігоровича. Та й цей літопис, на думку вченого, не найдавніший. До важливих висновків дійшов І.І. Срезневський і щодо ролі укладачів перших літописних зведень. Учений припускає, що укладач «Повісті временних літ» використав різні джерела. Поміж них були як не пов'язані між собою замітки минулого часу, так і свідчення сучасників, житія, акти, праці візантійських авторів. Він зумів не тільки об'єднати ці матеріали, а й зробити свою оповідь цікавою, наповнити її життєвими подробицями. Однак з цього не випливає, що укладач «Повісті» завжди переказував події своїми словами. Навпаки, він вносив у неї опис подій у такому вигляді, у якому знаходив їх у своїх джерелах, лише об'єднуючи їх в одне ціле, наскільки це було можливо. Особливо цінував дослідник намагання укладача зберегти не тільки зміст, а й форму праці попередників, убачаючи в цьому найбільшу заслугу

книжника, вірного своєму покликанню. Послідовники зрозуміли його. Завдяки цьому в пам'ятці тепер є короткі замітки колишніх літописців. Інколи їх подано зовсім без доповнень, вони не об'єднані в одне ціле з описами попередніх і наступних подій. Якби можна було виділити з «Повісті временних літ» усе, що додав укладач, а також те, що потрапило в неї після нього, то, на думку І.І. Срезневського, наука мала б частину складу давніх літописів, не багатих на подробиці, стислих у викладі, уривчастих за складом, але правдивих, і все ж таки літописів, де замітки про події було внесено в річні таблиці.

Походження давньоруського літописання і саму літописну форму довго пов'язували з візантійським впливом. Цей погляд висловлено ще в XVIII ст. Августом Шлецером. У 30-ті роки нашого століття спробували замінити візантійську теорію теорією залежності від західноєвропейської хронографії. І лише в працях Д.С. Лихачова післявоєнного періоду було переконливо доведено самостійність ідейних і зовнішніх особливостей давньоруського літопису. Тим часом ще 1854 р. у праці «Были ли на Руси летописи в X веке?» І.І. Срезневський писав, що грецькі зразки могли свого часу знайти собі в нас співчуття і дійсно знайшли; та перші наші літописці не мали потреби вичікувати їх появи, їх перегляду і вивчення для того, щоб почати свої замітки.

У статті «Исследования о летописях Новгородских» (1858) учений твердить, що лінгвістичні факти (назви «летопись», «летописец», «временник», «повесть временных лет») свідчать про оригінальність форми літописання східних слов'ян. На відміну від грецьких хронік у ньому, як показують ці назви, важливого значення надавали фіксації не тільки самої події, а й часу, коли вона відбувалася. Руські літописи, наголошує І.І. Срезневський, ніколи не втрачали свого літописного характеру. Лише вступ Нестора залишився без хронологічної мережі, а слідом за ним ще деякі замітки пізніших літописців, як, наприклад, вступ до Софійського временника, житія, оповіді та інші вставки. Продовжуючи спостереження І.І. Срезневського, його учень Ми-

хайло Іванович Сухомлинов (закінчив Харківський університет 1848 р.) підкреслив, що найдавнішою істотною особливістю давньоруського літопису, яка назавжди визначила його форму, є ряд років (лѣтъ). Звичайною ж ознакою накопичення відомостей, за спостереженням дослідника, служить повторення виразів: «въ семь же лѣтъ», «въ си же времена» тощо.

Відзначивши подібність найдавніших вітчизняних записів до временників (annales), відомих у Європі з VIII століття, І.І. Срезневський указав на зв'язок річної форми викладу і в тих і в других з великодніми таблицями. Через кілька років цю тезу в усіх подробицях розробив М.І. Сухомлинов, якому пощастило знайти й самі великодні таблиці з замітками історичного змісту. І.І. Срезневський не заперечував того, що великодні таблиці було занесено з Греції. Однак, на його думку, це не означало, що звідти ж були запозичені й зразки літописів. А втім, за його припущенням, крім запозичених церковних таблиць, ще до них на Русі існували й місцеві таблиці років за князюванням того чи іншого правителя. Річні таблиці руські, на думку вченого, могли бути розпочаті й раніше появи таблиць церковних; це таблиці іншого роду, з цифрами не років від створення світу, а з якимись іншими. У цих таблицях повідомляли про події поряд з роками, коли вони трапилися, проминаючи без заміток роки, під якими записати було нічого.

Про існування таких таблиць, як гадає дослідник, свідчить і особлива хронологія літопису, пов'язана з джерелами X століття. На те, що вона не була абсолютною, а орієнтувалася на роки правління князів, указують і спостереження А.Г. Кузьміна, який помітив, що аж до початку правління Ізяслава кожне князювання виділялося спеціальним заголовком і кожним новим князюванням відкривався новий рік. У пізніших статтях уже панує абсолютна хронологія, а це дозволяє припустити, що літопис з особливим рахунком років створювався невдовзі після смерті Ярослава Володимировича.

Уперше на зведений характер давньоруських літописів звернув увагу Павло Михайлович Строев у передмові до підготов-

леного ним до видання рукопису «Софійського временника». У ній він, зокрема, писав, що кожне століття і кожне значне князівство мали своїх, майже безперервних істориків, які навіть і в деяких обителях вели приватні монастирські записки. Із цих-то окремих побутописань склалися іноді загальні збірники. Як відзначав далі вчений, літописці вносили у свої збірники лише те, що за обмеженими їхніми поняттями і обставинами місцевими здавалося їм цікавим, одне пропускали і скорочували, друге вміщали подвійно, а третє розташовували по-своєму, без строгої різниці й порядку.

У середині XIX ст. схожі думки висловлювали й інші дослідники. Відстоюючи давність і самобутність вітчизняного літописання, І.І. Срезневський підкреслював також існування літописної традиції в різних місцях. Як відзначав учений у праці «Были ли на Руси летописи в X веке?», більша частина описаних у літописі подій зосереджена поблизу Новгороду і Києва. З цього робиться висновок, що найдавніші літописи виникли саме тут. За спостереженнями І.І. Срезневського, є ще натяки, що літопис споконвіку складала і в краї Волинському. Тепер уже важко відділити початкові частини літописів новгородських і київських, не тільки волинських або якихось інших, зазначає він, але висновок, що літописи укладали незалежно в різних частинах Русі, принаймні у двох містах – Новгороді і Києві, не повинен викликати сумнівів. Учений вважав за можливе віднести до волинських подій опис дані, узяті з деревлян Олегом та Ігорем, докладну розповідь про перебування Свенельда в землі уличів, недостовірні відомості про Мистишу, сина Свенельда, що як і батько міг мати володіння в землі деревлян.

На думку І.І. Срезневського, у жодному з відомих нині літописних збірників не відбито всі факти. Недостатньо повні навіть найдетальніші зведення. Неповноту літописів учений відносить до періоду їх появи. «Неповнота літописів і необхідність їх доповнювати взаємно свідчить, що від найдавнішого часу літопис вели у нас не один», – пише дослідник у статті «Памятники X века до Владимира Святого». Тут же він звертає увагу на різ-

ницю у викладі подій. Наприклад, під 6370 роком Лаврентіївський літопис повідомляє: «избрашася з братья с роды своими, пояша по собѣ всю русь». Інакше подано цей сюжет в Іпатіївському літописі.

Явні сліди вписування в один літопис із двох різних І.І. Срезневський бачить у такому фрагменті «Повісті временних літ»: «И приспѣ осень, нача [Игорь] мыслити на деревляны, хотя промыслити большую дань».

Інший запис починається словами: «Въ се же лѣто рекоша дружина Игорева: «Отроци Свѣнелъжи изодѣлися суть оружиємъ и порты, а мы нази: поиди, княже, съ нами въ дань, да и ты добудеши и мы». Послуша ихъ Игорь, иде въ Древа по дань».

В історії лінгвістики з іменем І.І. Срезневського пов'язана гіпотеза, за якою давньоруська літературна мова за своїм походженням є мовою старослов'янською. Така думка справді висловлена вченим у праці «Мысли об истории русского языка», останнє прижиттєве видання якої було здійснено в 1850 р. Тоді Срезневський писав: «И когда русский народ обратился к христианству, он нашел уже все книги, необходимые для богослужения и для поучения в вере, на наречии, отличавшемся от его народного наречия очень немногим. Книги эти послужили основанием письменности русской: она пошла по пути, указанному ими, удерживая постоянно в близком средстве язык свой с языком народа»⁵⁴. Але вже в статті «Были ли на Руси летописи до X века?» дослідник підкреслює давньоруське оформлення вітчизняних літописів: вони, на його думку, писані мовою, яку руські, наші предки, могли назвати своєю рідною, писані для руських. Чи писали самі руські, чи варяги, греки, болгари – все одно, аби писали для руських, по-руському, про те, що потрібно було руським.

Рішуча й відповідь І.І. Срезневського на питання про мову перших вітчизняних праць з історії у написаній до 1866 р. і вперше надрукованій 1903 р. статті «Повесть временных лет».

⁵⁴ Мысли об истории русского языка. – М., 1959. – С. 37.

У ній учений ставить питання: «На каком же языке писаны наши летописи? На славянско-церковном, смешанном с русским, или же, напротив, на русском, смешанном с церковным?» І відповідає на нього так: «Думаю, что на русском»⁵⁵.

Зміна в розумінні І.І. Срезневським природи давньої літературної мови східних слов'ян навряд чи була випадковою. Ймовірно, вона відбулася в процесі його роботи над текстами давньоруських літописів.

Справою усього життя вченого стали зібрані ним «Материали для словаря древнерусского языка» — наслідок багаторічних досліджень давньоруських пам'яток.

Спочатку вчений мав намір створити повний історичний словник, доповнивши його свідченнями сучасної мови. Однак у процесі роботи він обмежився лише давньоруськими пам'ятками (XI–XIV ст.), хоча навів і деякі джерела XV–XVI ст.

І.І. Срезневський не завершив цю працю. Лишилася велика кількість написаних від руки карток. Крім того, були готові окремі невеликі словнички до деяких пам'яток. Проте і в такому вигляді праця мала величезну цінність, багато вчених використовували її у своїй дослідницькій роботі. Після смерті укладача його учні і родина вирішили довести справу до кінця. Довга і напружена була робота. У ній брали участь дружина Ізмаїла Івановича і всі діти: Володимир, що присвятив себе статистиці, В'ячеслав, який захопився фотографуванням пам'яток давньої писемності, фізик-метеоролог Борис. У вільний час вони виписували на картки слова, які колись підкреслив, але не встиг опрацювати батько. Не відставали й сестри: художниці Людмила й Надія та співачка Віра. Особливо вагомим був внесок у підготовку до друку «Материалов для словаря древнерусского языка» старшої дочки І.І. Срезневського, яка віддала цій справі 32 роки свого життя. За подвижницький труд Ольгу Ізмаїлівну було обрано членом-кореспондентом Академії наук. Багато зробив для завершення словника молодший син ученого Всеволод, фахівець з давньої писемності. Нарешті в 1893 році

⁵⁵ Статьи о древних русских летописях. – СПб., 1903. – С. 130.

побачив світ перший том. Другий том вийшов у 1895 році, третій – у 1908. До сторічного ювілею вченого в 1912 році видано «Дополнения».

Вихід у світ «Материалов для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» став надзвичайно важливою подією. Для створення цього словника використано 2700 пам'яток давньоруської (почасти й старослов'янської) мови, а кількість прикладів і карток сягає за 120 тисяч. У словникових статтях наводяться відповідники з латинської та грецької, а часом і з інших індоєвропейських мов. До кожного значення підібрано цитати з джерел. Пояснено походження багатьох слів, нерідко подано довідки граматичного характеру.

Відомий як видатний фахівець у галузі давньоруської мови, Ізмаїл Іванович Срезневський жваво цікавився мовою сучасної йому художньої літератури, російської та української. Хвилювали його й питання викладання російської літературної мови в середніх і вищих навчальних закладах. У спадщині вченого важливе місце посідає книжка «Об изучении родного языка вообще и особенно в детском возрасте» (1899), яка складається з бесід, присвячених проблемам педагогіки і методики викладання учням російської мови. На думку вченого, підготовка учнів з усіх предметів залежить від міцності їхніх знань рідної мови. Заняття цією мовою, вважав І.І. Срезневський, слід продовжувати протягом усього життя: «Только на родном языке может человек определить не только для другого, но и для самого себя вполне верно и свободно всякое движение своего ума и сердца, вызывая их к деятельности сознательной; и тем это ему легче, чем он более развивал в себе эту силу. Только через посредство родного языка может он воспринимать полно и свободно мысль и чувство другого. Работа над родным языком в человеке не прекращается никогда, никаким приговором природы: «довольно! кончено!», не прекращается во все то время, пока развиваются духовные силы человека»⁵⁶.

⁵⁶ Срезневский И.И. Русское слово. – М., 1986. – С. 105.

Інтерес до збирання і дослідження народної поетичної творчості та етнографії, пробуджений видатним славістом, іще жив у середовищі студентів і викладачів Харківського університету в першій половині XIX ст. Натхненниками захоплення українською літературою, пісню та народним побутом були як письменник Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко, так і вчені-філологи. Крім І.І. Срезневського, ім'я якого вже згадувалося, у Харкові деякий час працював Микола Іванович Костомаров.

У другій половині XIX століття їхню справу продовжував Амвросій Лук'янович Метлинський – український поет і фольклорист. Саме він читав студентам курсу О.О. Потебні російську граматику. Тоді ж професор готував до видання збірку «Народные южнорусские песни» (Київ, 1854) – головну справу свого життя. Студенти охоче допомагали йому збирати до неї матеріали, а тексти пісень, про які з таким запалом говорив А.Л. Метлинський на своїх лекціях, навчали юнаків пильніше придивлятися до явищ живої мови. І надалі О.О. Потебня збиратиме фольклор не тільки для своїх праць про народнопоетичну творчість, а й для лінгвістичних студій. Народні пісні, казки, замовляння, прислів'я, приказки тощо стануть вдячним матеріалом для його спостережень над процесами розвитку мови.

Безумовно, А.Л. Метлинський благотворно вплинув на О.О. Потебню, посиливши в ньому зацікавлення народною творчістю та етнографією. Не можна не враховувати й впливу його як людини та викладача. Простота, чесність, доброзичливість і працелюбність – характерні риси А.Л. Метлинського. Двері його квартири завжди були відчинені для студентів, а його близькість до них вважали ідеальною. Здобути дружню, товариську прихильність викладача було легко, якщо студент писав вірші або ж любив та збирав народні пісні. «Вплив Метлинського на Потебню був дуже сильним, – писав М.Ф. Сумцов у статті «Пятидесятилетие сборника А.Л. Метлинского «Народные южнорусские песни». – У творах Потебні, переважно в ранніх, часто зустрічаються посилання на Метлинського. Щодо погляду на українську мову, на важливість визнання обласних наріч,

узагалі в справі культурного розвитку, погляди Метлинського й Потебні збігалися такою мірою, що деякі сторінки рецензії Потебні на збірник Головацького уявляються простим розвитком думок Метлинського, висловлених ним у передмові до «Народных южнорусских песен»⁵⁷.

Визначальним був вплив на О.О. Потебню і братів Лавровських. Особливо великий інтерес виявляв до нього Петро Олексійович⁵⁸, ад'юнкт кафедри слов'янських наріч. У перші роки роботи в Харківському університеті, коли самому Петру Олексійовичу було лише 23 роки, він уже читав фонетику слов'янських наріч. Здібний студент, що вільно володів трьома мовами, не міг не привернути його уваги. В автобіографічному листі О.О. Потебні є згадка, що П.О. Лавровський познайомив його з працями відомих учених – Франца Міклошича й Вука Караджича, давав йому книжки зі своєї особистої бібліотеки.

Здібності Петра Олексійовича Лавровського до наукової роботи виявилися рано. У роки навчання в Головному педагогічному інституті (Санкт-Петербург) він під керівництвом Ізмаїла Івановича Срезневського захоплено вивчає слов'янські мови, створює ряд досліджень. Деякі з них, як «О Реймском евангелии», були надруковані й одержали високу оцінку сучасників. Інші не опубліковані й донині.

Народився майбутній учений у Росії в багатодітній родині сільського священика. По закінченні інституту його на пропозицію І.І. Срезневського було призначено виконуючим обов'язки ад'юнкта на кафедрі слов'янських наріч Харківського університету. У Харкові Петро Олексійович працював 18 років (1851–1869). За цей час він захистив у Петербурзі магістерську дисертацію «О языке северных русских летописей» (1852). У праці вперше глибоко і різнобічно розкрито особливості мови літо-

⁵⁷ Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – 1904. – Т. 9. – Кн. 3. – С. 17.

⁵⁸ Про П.О. Лавровського див.: Смирнов С.В. Отечественные филологические слависты середины XVIII – начала XX вв. Справочное пособие. – М., 2001. – С. 135–150.

писів. Вона має значний науковий інтерес і в наш час, оскільки на тлі давньоруської мови автор порівняно повно показує риси мови північних новгородських літописів. Мета праці, за його словами, полягала в тому, щоб «на основании русских летописей обозреть черты древнего языка в одной из половин нашего отечества, именно в северной России, и указать на то, когда и каким образом эти черты забылись и заменились новыми». Докторська дисертація «Исследование о летописи Якимовской» була захищена у 1854 р. у Харкові. Опонентами на захисті цієї роботи виступили викладачі університету історик Олександр Петрович Зернін та відомий поет-романтик Артемій Амвросійович Метлинський. Для середини XIX ст. актуальними були дослідження П.О. Лавровського «Об особенностях словообразования и значения слов в древнерусском языке» (1853), «Собрание слов из летописей Новгородских» (1856), а також важливі для вивчення історії й характеру східнослов'янського повноголосся праці «О русском полногласии» (1859) та «Замечания о полногласии» (1859-1860). У цих працях учений аналізує стан питання, розглядає погляди Йозефа Добровського (1813), М.О. Максимовича (1839), Г.П. Павського (1841, 1845), М.М. Каткова (1845), І.І. Срезневського (1850), Франца Міклошича (1852) і доходить висновку, що східнослов'янське повноголосся винятково обумовлене звуками **р і л і** може бути названо так лише щодо ближніх споріднених наріч. Розташування наголосів у повноголосних словах, на його думку, «говорит положительно о господстве долготы и краткости некогда и в отечественном языке и о зависимости от них современных ударений; по отношению к родственным языкам русское полногласие соответствует одному гласному звуку перед плавными»⁵⁹. У 1856 р. за праці на науковій ниві доктора слов'яно-руської філології П.О. Лавровського було обрано членом-кореспондентом Академії наук по Відділенню російської мови і словесності.

Наукові інтереси молодого вченого в цей період в основному зосереджуються в галузі східнослов'янської філології та історії,

⁵⁹ Лавровский П.А. О русском полногласии. – СПб., 1859. – С. 71.

проте як викладач він читає широкий курс слов'язнавства. Сюди входили: слов'янські старожитності, загальний філологічний та етнографічний огляд слов'ян, історія літератури слов'янських наріч, граматики старослов'янської мови.

Підготувати ці курси в тодішніх харківських умовах було нелегко. Про бідність університетської бібліотеки в галузі слов'янських наріч Лавровський пише до Москви Осипові Максимовичу Бодянському в листі від 22 листопада 1851 р. За його словами, окрім лексиконів Лінде, Юнгмана, Бернолака і Караджича та книжок 20 польських, немає абсолютно нічого, і як викладач він поставлений у скрутне становище. Проте в наступні роки книгами з різних галузей славістики поповнилися як особиста бібліотека П.О. Лавровського, так і університетська. Для цього вчений доклав чимало зусиль. Листи до О.М. Бодянського свідчать, якою великою радістю для Лавровського була університетська передплата на часопис Йордана німецькою мовою «*Jahrbücher für slavische Literature, Kunst und Wissenschaft*»⁶⁰.

А невдовзі дослідник уже знайомить студентів із працями Франца Міклошича – автора першої порівняльної граматики слов'янських мов.

Магістерська дисертація учня П.О. Лавровського Олександра Опанасовича Потебні, захищена у 1860 р., вражає кількістю збірників слов'янської народної поезії, використаних дослідником. Молодий автор до того ж вільно аналізує приклади всіма слов'янськими мовами. Так само вільно він користується і науковими розвідками слов'янських учених. Відомо, проте, що до вступу в університет Потебня володів лише українською, російською та польською мовами. Оскільки сама ідея написання Потебнею праці на ступінь магістра слов'янської філології належала П.О. Лавровському, то можна припустити, що він брав участь і у формулюванні теми дослідження – про деякі символи в слов'янській народній поезії.

⁶⁰ Щорічник слов'янської літератури, мистецтва і науки.

У 1859 р. П.О. Лавровський був відряджений за кордон. Тут він познайомився з багатьма видатними представниками слов'янської науки і культури, слухав лекції найкращих викладачів, удосконалив практичні знання західно- і південнослов'янських мов. Особливе захоплення викликала в нього сербська мова, якою, за свідченнями сучасників, володів як рідною.

Перебуваючи за кордоном, Лавровський писав листи і нариси, у яких ішлося про побут, культуру, літературне життя слов'ян. Деякі з цих спостережень ученого не втратили значення і дотепер. Так, розповідаючи про знайомство з хорватським ученим Антоном Мажураничем, він звертає увагу на подібність наголосу чакавського діалекту хорватської мови до російського. Його вразила подібність наголосів російських до чакавських і легкість визначити причину нестійкості, перехідності перших при увазі до глибини розтяжності або гостроти довготи у чакавців.

Після закордонного відрядження П.О. Лавровський першу лекцію, як тоді було прийнято, присвятив визначенню сучасної мети поїздки науковців у слов'янські землі. У ній відзначив важливість вивчення слов'янських мов і літератур для ґрунтовного дослідження мови рідної, проаналізував стан освіти в західних і південних слов'ян і підкреслив її високий рівень. Так само подив і схвалення, на його думку, викликають видання зразків народної творчості та подальше наукове їх осмислення.

Значно розширилося після поїздки і коло предметів, які викладав Лавровський в університеті. Він почав читати історію і літературу чеського народу, історію польської літератури, історію і літературу сербів. У листі до чеського вченого Карла Яромира Ербена Лавровський з гордістю повідомляє, що в процесі слухання лекцій про Чехію всі його слухачі вивчилися чудово читати по-чеському і тепер вільно читають чеські книжки. Його наукові розвідки цього періоду в основному присвячені дослідженням у галузі слов'янських мов, міфології, етнографії, літератури, історії слов'ян.

1862 року Лавровський опублікував статтю з міфологічної проблематики «Исследования о мифических верованиях у славян в облако и дождь в связи с другими подобными же верованиями у древних родственных народов». Учений збирав матеріал до неї під час мандрівки слов'янськими землями і виступив із доповіддю на цю тему в Лужицькому науковому товаристві. У листі до К.Я. Ербена він так визначив мету своєї праці: хотілося б поставити вірування слов'янські, які перетворилися на забобони, у зв'язок із цілими міфами про ці предмети в інших слов'янських народів.

Новаторським у праці Лавровського було те, що харківський дослідник звертав увагу не лише на точність етимологічних розшуків, а й на сферу семантики – зіставлення значень. Як корова в побуті пастухів дає основний харч, коли не єдиний, людині, зазначає він, так і хмари з дощем є таким же матеріалом для всього, що живе на землі. На думку Лавровського, зближення цих понять цілком природне і наочно пояснюється й виправдовується зібраними ним у санскриті тотожними виразами. Багато уваги приділяв учений екстралінгвістичній сфері, тобто історії слова поза мовою, історії того предмета і явища, яких стосувалося це слово і які цим словом позначалися. Він підкреслює, що багато фольклорних виразів так само, як і деякі обряди, стають цілком зрозумілими і знаменними лише з усвідомленням міфічного погляду на подружні стосунки неба і землі та на небо з дощем як посередників їхнього поєднання. Лавровський вважав, що без такого усвідомлення ці вирази видаються набором слів, які не мають сенсу, простонародною нісенітницею. До їх числа він відносить зіставлення падіння дощу з походом милого до милої, ілюструючи свої спостереження рядками української пісні: «Ой у саду дрібний дощик їмжить, Милесенький до милої біжить»⁶¹.

У 1863 році побачила світ велика праця Лавровського «Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных

⁶¹ Ученые записки Второго отделения Императорской Академии наук. – 1863. – Кн. 7. – Вып. 2. – С. 14–15.

слав'ян». Посилаючи її К.Я. Ербеніві, він так визначив свій задум: «Твір цей писав я з наміром розкрити, наскільки можливо, несправедливі висновки авторів католицьких, які замислили зробити з Кирила і Мефодія знаряддя римської пропаганди. Думка про цю працю виникла ще під час перебування мого в Моравії, де на власні очі мав нагоду стежити за діяльністю моравського духовенства з приводу тисячорічного ювілею; тут помітив я приховані його тенденції використати Кирила і Мефодія як новий засіб стати в пригоді спадному значенню церковно-римського панування».

Згідно з задумом Лавровський розглядає діяльність братів із часу прибуття до західних слов'ян і до їхньої смерті. Проаналізувавши джерела, він дійшов висновку, що в них немає прямої відповіді на питання, до якої церкви належали Кирило і Мефодій, оскільки вони скрізь називаються правовірними. Одні дослідники вважають це правовірністю Заходу, інші – Сходу. Розглянувши на широкому історичному тлі ставлення слов'янських первовчителів до римської і грецької церкви, а також ставлення цих церков до братів, учений доходить висновку, що вся діяльність Кирила і Мефодія на слов'янському заході свідчить про їх вірність східній церкві, її догматам і обрядам. Як зазначають сучасні дослідники О.І. Гур'єва і С.В. Смирнов, зв'язки Кирила і Мефодія з Римом були вимушеними, а ставлення пап до Кирила і Мефодія не було послідовним. Їх то визнають правовірними, то підозрілими, їхнє вчення і богослужіння то дозволяють, то забороняють. Учнів Кирила і Мефодія, як відомо, вигнали до Болгарії як еретиків, а пізніше папа оголосив еретиками і самих братів.

Православні слов'яни завжди, відзначає Лавровський, сприймали Кирила і Мефодія як своїх святих і первовчителів.

Багатство матеріалу та глибина його аналізу виокремлюють цю працю Лавровського, яка одержала свого часу Уварівську премію, з-поміж інших праць, присвячених кирило-мефодіївській проблематиці. Не втратила вона актуальності й нині.

Особливе місце в дослідженнях П.О. Лавровського харківського періоду посіла проблема походження та розвитку українського народу і його мови. Цьому питанню присвячено такі праці: «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» (1859), «По вопросу о южнорусском языке (Письмо к редактору)» (1861), «Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину о наречии малорусском» (1861) та ін. Як і І.І. Срезневський, Лавровський вважав, що характерні риси української мови виявляються в писемних пам'ятках приблизно з XIII–XIV ст. Отже, саме тоді, на його думку, в нових культурно-історичних умовах на давньоруській основі починається формування самостійних східнослов'янських мов, зокрема й української. Визначаючи самостійність української мови, він помилявся у визначенні її місця серед інших слов'янських. Так, Лавровський наполягав на тому, що українська мова є «перехідною» від великоросійської, північної, до південнослов'янських, зокрема сербської. У такий спосіб він підтримав гіпотезу М.П. Погодіна про неавтохтонність українського населення на своїй території та прихід його з Карпат. Проте цей помилковий погляд не став на перешкоді правильній характеристиці властивостей української мови, її фонетики, морфології та синтаксису. Лавровський першим звернув увагу на своєрідність українського словотвору. Донині не втратили вартості його спостереження над українськими дифтонгами. Він перший пояснив їх виникнення у зв'язку з наголосом, кількісною характеристикою і типом складів.

Імовірно, успіху Лавровського в дослідженні будови української мови посприяло те, що він познайомився з нею вже доповідним ученим, знавцем кількох слов'янських мов.

У 1869 р. Петро Олексійович Лавровський назавжди попрощався з Харковом. Досвідченому викладачеві й ученому було довірено важливу посаду ректора Варшавського університету. З Варшави його переводять до Оренбурга, згодом до Одеси. І всюди Лавровський виявляв організаторські здібності й відданість дорученій справі. Але це була вже інша діяльність. Усе,

чого досягнув Лавровський у царині славістики, було створено в харківський період його життя.

Були на факультеті й інші лектори, викладання яких залишило слід. Потебня, наприклад, згадує, що лекції з загальної історії О.П. Рославського-Петровського, при всій їхній стереотипності, «викликали рух думки досить самостійний». О.П. Зернін «говорив по суті й вільно». Укладання записок із вітчизняної історії, яку він читав, було, за словами Потебні, корисним йому «в багатьох відношеннях».

Автором прекрасного для свого часу дослідження «Предмет, метод и цель филологического изучения языка» (Київ, 1848–1850) був М.Т. Костир. Його книжка – курс лекцій, прочитаних на філософському факультеті Київського університету, є власне історико-філологічним нарисом розвитку найважливіших ідей вітчизняного мовознавства. У книжці зроблено детальний критичний аналіз «Филологических наблюдений» Г.П. Павського, розвідки М.Н. Каткова «Об элементах и формах славяно-русского языка» та філологічних праць О.С. Шишкова. Велику увагу було приділено критичному розглядові існуючих теорій походження мови.

Як викладач М.Т. Костир працював у Харкові недовго й не зумів завоювати прихильність студентів. Він навіть подав скаргу ректорові, відзначивши прізвища тих, що не виконали його завдань. У цьому списку значиться й Олександр Потебня.

В університетському дипломі, виданому О.О. Потебні 1856 р. за підписом ректора К.К. Фойхта і декана історико-філологічного факультету О.П. Рославського-Петровського, зазначено, що він слухав філософію, грецьку й римську словесність, історію російської літератури, слов'янські наріччя, російську історію, політичну економію, статистику, педагогіку, німецьку мову – всі ці предмети з відмінними успіхами, а богослов'я, всесвітню та церковну історію – з добрими.

Випускний твір на тему «Первые годы войны Хмельницкого» Олександр Опанасович написав на основі українських літописів, народних пісень та інших фольклорних матеріалів,

використавши їх головним чином як історичні свідчення, що збереглися в народній пам'яті. Після схвалення праці факультетською радою Потебню 12 грудня 1856 р. було затверджено кандидатом університету.

Перша наукова робота вченого надрукована не була, рукопис її не зберігся. Проте можна думати, що уривок цієї праці вміщено в конспекті з історії літературної мови, який зберігається в архіві вченого. Так, характеризуючи давньоруську мову, Потебня звертає увагу на близькість літописного тексту до пізніших народних оповідань про історичні події:

«Багато чудових місць нашого літопису, що дихають епосом, цілком знайомлять нас з тогочасним мовленням і нагадують нам ту манеру, яку можна помітити в розповіді простої людини, скажімо, про якісь історичні події. Ось початок оповіді про Богдана Хмельницького: «Хмельницький первий підняв гайдамак – написав такий лист, що: «Гей! Хто до мене пристане?», та й набирав козаків...». Будова мовлення суто розмовна, а розмова (у такому вигляді) виникає в буденному житті з приводу випадкового, хвилинного враження, що швидко змінює течію нашої думки так, що фраза, виходить, постійно відкрита для вираження цих дрібних рухів»⁶².

В останні роки навчання Опанасові Юхимовичу вдалося домогтися, щоб синів – студента Олександра та гімназиста Микола – взяли на державне утримання. Тепер брати жили окремо. На схилі віку Олександр Опанасович любив згадувати про своє перебування в «пансіоні» (студентському гуртожитку). Запам'ятався йому солдат-служитель при корпусі казеннокоштных студентів Харківського університету, що, бувало, розмовляв з речами як із живими створіннями. Так, запалюючи свічку, він примовляв: «Що ж ти не гориш? Гори ж, гори!» Пізніше вчений використав цей факт у своїх лекціях з теорії літератури, пояснюючи слухачам, що таке уособлення (персоніфікація).

⁶² Див.: Пресняков О.П. Из неопубликованного наследия А.А. Потебни // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 51.

По закінченні університету Олександр як казеннокоштний мав відслужити кілька років. Кандидата університету призначають класним наглядачем, а згодом викладачем російської словесності 1-ої Харківської гімназії. Про наукову кар'єру юнак тоді ще не мріяв. Не стояло питання про підготовку його до наукової діяльності й на факультеті. Тільки через півроку після закінчення університету за порадою П.О. Лавровського Потебня передав своє місце в гімназії іншому випускникові й почав готуватися до магістерського іспиту зі слов'янської філології. 22 листопада 1857 р. історико-філологічний факультет порушив клопотання перед університетською радою про прикомандирування Потебні до університету для підготовки до магістерського іспиту з дорученням викладати деякі частини курсів російської словесності та історії літератури слов'янських народів під наглядом відповідних професорів.

Пояснити це можна так. При тій невеликій кількості слухачів, що в середині позаминулого століття одержували філологічну підготовку (із Потебнею, наприклад, навчалося тільки 9 осіб), Харківський університет не потребував нових викладачів-філологів. Становище змінилося 1856 р., коли П.О. Лавровського було обрано членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Постало питання про його переїзд до Петербурга, та слід було підготувати заміну. Ось тоді Петро Олексійович і згадав про свого обдарованого учня. Що це справді так, бачимо з його листа до голови Відділення російської мови й словесності Академії наук академіка І.І. Давидова. «Університет нічого не втратить, – писав Лавровський 27 жовтня 1858 р. про свій від'їзд, – тому що я мав щастя підготувати найгіднішого собі наступника, дисертацію якого на ступінь магістра невдовзі я матиму задоволення перепроводити до Вашого превосходительства»⁶³.

Листа написано по завершенні підготовки Олександра. Відбувалося ж усе доволі швидко. За два роки юнак не тільки витримав магістерський іспит, а й подав на факультет дисертацію

⁶³ Російський державний архів літератури і мистецтва. – Ф. 436. – Оп. 1. – Спр. 1643. – Арк. 1.

«О некоторых символах в славянской народной поэзии». Успішне складання іспитів Потебня пізніше пояснював поблажливістю братів Лавровських, які оцінювали його не за тим, що він знав, а за тим, що він, на їхню думку, міг пізнати⁶⁴. Однак його перша наукова праця витримала значно серйозніше випробування – іспит часом. Якими б видатними не були здібності юнака, важко уявити, щоб він міг виконати подібну працю за такий час цілком самостійно. Адже зі студентськими інтересами автора пов'язаний лише вибір теми і мети дослідження, у якому Потебня здійснював спробу з'ясувати способи й форми створення символів у народній поезії. На його погляд, слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка уявлялася найважливішою. З часом, однак, первісне значення слова затемнювалося, тоді воно підтримувалося в народній пам'яті зіставленням з іншим словом, що мало подібне значення. Так виникали символи.

Зіставляючи символи у фольклорі різних слов'янських народів, молодий учений застосовує звичайні для міфологічної школи паралелі, використовуючи їх для систематизації.

Обсяг праці – введення в неї прикладів з усіх слов'янських мов – безперечно свідчить про велику допомогу його вчителя-славіста П.О. Лавровського. Насамперед привертає увагу кількість збірників слов'янської народної поезії, використаних у дисертації. Одержати їх Олександр міг лише з особистої бібліотеки Лавровського, оскільки зібрання книжок слов'янськими мовами в університетській бібліотеці було невелике. Дисертація свідчить, що дослідник проаналізував приклади всіх слов'янських мов – сербської, словенської, болгарської, чеської, польської, лужицької.

Особливий інтерес становить методика, використана Потебнею. Він робить спробу визначити сутність поетичних символів за свідченнями мови, що уявляються дослідникові точнішими й доказовішими, ніж будь-які умоглядні здогади.

⁶⁴ Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 3 зв.

Цей філологічний принцип покладено в основу дисертації. Можливо, саме в цьому й слід вбачати вплив П.О. Лавровського, який у своєму відгуку схвально висловився про використання Потебнею порівняльно-історичного методу, хоч і дорікав йому за непослідовне використання свідчень мови. «Нерідко і знайомства з поезією усіх відгалужень племені недостатньо, щоб зрозуміти корінний зміст символу: до такої міри іноді вияв його втратив повсюди свою прозорість і первісну пластичність, – писав Лавровський. – Тоді у філолога залишається інший спосіб дійти до корінного значення – звернутися до мови, зокрема до слова, яке містить у собі символ, і визначити шляхом історико-порівняльним його основне значення. Цей спосіб тим надійніший, чим думка міцніше пов'язана зі словом, і тим успішніший, чим менше сучасне значення слова може ручатися за його давність, з якою перебуває воно іноді в прямій протилежності, і тим безпомилковіше можна досягти найдавнішого значення за допомогою зовнішньої сторони слова, за допомогою історико-порівняльного методу. Ось чому при великій увазі до мови й при правильному її розумінні частіше й частіше виявляються похибки у висновках учених і щодо окремих фактів у символіці. І цей спосіб не забутий молодим автором розвідки: мова йде в нього, хоч, на жаль, і непослідовно, поряд з пропонованими символами»⁶⁵.

Завдяки клопотанню Лавровського про необхідність усіляко підтримати вченого-початківця, що «подає найрадісніші надії в майбутньому», дисертацію Потебні було надруковано за казенний кошт.

Магістерський диспут відбувся 28 лютого 1860 р. Офіційними опонентами були Микола Олексійович Лавровський та викладач кафедри історії російської мови і словесності Лук'янович.

⁶⁵ Цит. за: Сумцов Н.Ф. Выступление А.А. Потебни на ученое поприще и участие в этом деле М.С. Дринова // Сборник историко-филологического общества. – 1904. – Т. 15. – С 133.

15 квітня Потебню було затверджено у званні магістра слов'янської словесності.

У своїй першій книжці Олександр пішов шляхом, прокладеним М.І. Костомаровим у праці «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843). Костомаров шукав символи в піснях. Потебня зупинився на символіці в мові, причому розташував символи за єдністю гаданого в них основного уявлення.

У його праці подано семантико-етимологічний аналіз багатьох слів, широко вживаних у народних піснях. Розглядалися такі важливі поняття і пов'язані з ними ознаки, що мотивували називання, як *вогонь, світло, ніч, вода, дим, розум, дорога, мороз, вітер, хмара, дерево, листя, ключ і замок, рій (роїтися), вити, в'язати, обливати, обсипати* та ін. Особливо багато символів пов'язано з вогнем. «Якби ми не знали, – писав Потебня, – що божества вогню і світла займали важливе місце в язичницьких віруваннях слов'ян, то могли б переконатися у цьому з великої кількості слів, які мають у своїй основі уявлення вогню і світла»⁶⁶.

Фактичний матеріал для цієї праці Потебня почерпнув із відомих у його час збірників народної творчості А.Л. Метлинського, П.О. Куліша, О.В. Терещенка, М. Гаупта, Жеготи Паулі, Вука Караджича, К. Войціцького, а також зі статей Ф.І. Буслаєва. В їх основі, як і в інших працях Буслаєва, лежить думка про два періоди в розвитку мови: міфологічний і християнський. За допомогою мови і фольклору учений намагався проникнути в доісторичну добу народного життя, посередництвом лінгвістичних методів розкрити світогляд язичників, не доступний для істориків, і простежити, як язичницькі уявлення поступово замінювалися християнськими.

Молодого вченого не могла не привернути романтична сторона інтерпретації історії мови, питання про її первісні і нові форми. Як і Буслаєва, Потебню цікавили не сухі, беззмістовні

⁶⁶ Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Харьков, 1860. – С. 7.

закінчення відмін і дієвідмін, а самі слова, в яких він бачив відбиття вражень, понять й усього світогляду народу в зв'язку з умовами громадянського і сімейного побуту. Особливо близькими йому були міркування Ф.І. Буслаєва із його книги «О преподавании отечественного языка» про те, що в мові виражається все життя народу. Російський учений вважав, що мова, якою ми нині користуємося, є результатом тисячорічного історичного руху і багатьох переворотів. Саме тому, на його думку, визначити її можливо не інакше як генетичним шляхом, а звідси випливала необхідність її історичного дослідження.

Використав Олександр і власні записи народних пісень. Наприклад, у розділі «Замок и ключ» він подав рядки пісні, якої немає в жодному з тогочасних видань: «Ключі ці належать зорі, як видно з такої чудової пісні: Ой у степу край дороги Там дівчина жито жала, К сирій землі припадала: «Земле ж моя, мать сирая! Прийняла ж ти отця й неньку, Прийми й мене молоденьку, Щоб я по людях не ходила, Щоб я людям не годила! Прийде празник – неділенька, В мене ж сорочка не біленька, В мене ж ненька нерідненька. Коли б знала я відала (тобто якби я могла, вміла), То б я в зорі ключі взяла, І ніченьки доточила, Із ненькою говорила», тому що ніч – час побачення з мертвими»⁶⁷.

Як засвідчив пізніше сам Потебня, пісню він записав ще шістнадцятирічним юнаком: «Судячи з пісні, записаної мною у 1852 р. від жінки з-під Валок (моя розвідка «О некоторых символах в славянской народной поэзии». Харьков, 1860, стр. 136; Чубинский, V, 445), у якій за достовірність останніх 4 віршів досі, на жаль, ручаюся я один, ранкова зоря, не відмикаючи неба, може продовжити ніч, час, коли мертві з'являються на землю»⁶⁸.

У дисертаційній праці про символи вже ясно й виразно виявилися етнографічні інтереси її автора. Він коротко зупинився

⁶⁷ Там же. – С. 133.

⁶⁸ Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. – Варшава, 1883. – Т. 1. – С. 95.

на обрядах, казках, замовляннях та прикметах. Наприклад, тут на основі власних записів і спостережень він описав складну драматизовану дівочу гру «у ворона». Пояснення, які дав до неї Потебня, могли бути зроблені лише тому, що він особисто спостерігав її і зафіксував усі відтінки виконання. Запис цієї гри, зроблений Потебнею, міститься поміж його фольклорними матеріалами, що зберігаються в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.В. Вернадського НАН України⁶⁹.

Слід додати, що перша книжка Потебні написана жваво, просто, дохідливо, а це характеризує далеко не всю його спадщину. У ній ця книжка має особливе значення, оскільки свідчить про ті наукові інтереси, яким учений залишився вірним усе життя, – пристрасну зацікавленість народною словесністю, її формальним та символічним значенням. Деякі етнографічні факти, лише побіжно використані в розвідці, Потебня значно глибше й докладніше опрацював у пізніших дослідженнях. Але вже й у цій першій науковій праці вчорашній студент виявив неабияку ерудицію й фахову підготовку, яких він набував у процесі збирання й вивчення фольклорних та етнографічних матеріалів протягом університетського курсу.

Вивчаючи народну творчість в органічній єдності складових елементів, Потебня прагнув розглядати її в конкретних зв'язках з народним побутом, звичаями, обрядами, з життям народних мас узагалі. Це вимагало безпосередніх контактів із народом, повсякденних спостережень. І тут дослідник часом переростав із лінгвіста у фольклориста, а нерідко – із фольклориста в етнографа. Так, наприклад, пояснення, якими Потебня супроводить опис дівочої гри «у ворона», були б неможливі без багаторазового спостереження в житті, без розуміння всіх відтінків її виконання. Саме такі спостереження дали вченому можливість внести корективи в неточні або неповні відомості попередніх дослідників про народні звичаї та обряди. Показова щодо цього праця Потебні «О купальских огнях и сродных с

⁶⁹ Тут і далі використано спостереження П.М. Попова зі статті «До характеристики наукової діяльності О.О. Потебні».

ними представленнях» (1867), де подано надзвичайно цікавий опис купальських народних обрядів на Харківщині за власними спостереженнями автора. У праці «К истории звуков русского языка» (1883) Потебня зробив блискучий етнографічно-лінгвістично-фольклорний екскурс в історію села, роду і родини в Україні, причому джерелом для цього були не лише чужі праці, а й особисті багаті спостереження.

Коментуючи в першому томі «Объяснений малорусских и сродных народных песен» (1883) пісню про ремеза, Потебня зауважує, що гніздо цього птаха, «як я сам бачив, бережуть в українських хатах як талісман, що, очевидно, її охороняє (і саме гніздо, за словами пісні, є хатка)». У другому томі тієї самої праці (1887) він наводить приклад вірування в бузину, спостережений ним у Роменському повіті в аналогічній охоронній функції.

В усіх працях О.О. Потебні маємо багато посилань на власні записи та спостереження, зроблені ним переважно на Харківщині й Полтавщині. Записи вчений постійно поповнював. Допомогали йому також учні та родичі. У багатьох листах до Потебні можна знайти як додаток запис народної пісні, цікавої загадки чи прислів'я.

О.О. Потебня прагнув вивчати народну пісню органічно – не лише текст, а й мелодію, віршовий розмір. Він знав напам'ять безліч народнопісенних мелодій, був неабияким виконавцем народних пісень і грав на різних музичних інструментах. З його голосу записував пісні композитор Микола Віталійович Лисенко.

Тільки дослідник, чутливий до музики в народній творчості, міг зробити такі тонкі зауваження щодо ритмомелодики українських народних пісень, які знаходимо в фольклористичних і навіть лінгвістичних працях Потебні. Наприклад, у дослідженні «К истории звуков русского языка», розглядаючи слова *канючители* і *каня*, він пише: «Спрагу, що її приписують цим птахам, особливо кані, крик якої справді видається сумним, легко могли зрозуміти як тугу, горе. ... Крик орла – у тому ж роді, лише різкіший. Це у зв'язку з попереднім дає можливість знайти *tertium comparationis* для українського пісенного порівняння, краса

якого багатьма, я гадаю, швидше відчувається (можливо, під впливом наспіву, при якому піввірші – ніби музичні зітхання), ніж розуміється:

Ой летів орел та понад морем:
«Подай, море, пити!»
Тяжко-важко та убогому
Багату любити».

Винятково цінні спостереження Олександра Опанасовича над віршовими розмірами народних пісень у різних його працях, особливо в «Объяснениях малорусских и сродных народных песен». Поділ пісень за розміром він обґрунтовував існуванням паралельності між розміром та явищами акцентуації в слов'янських мовах. Рухомість наголосу в українській, російській, сербській та болгарській мовах Потебня порівнював з різноманітністю пісенних розмірів в українців, росіян, сербів, болгар. Сталість наголосу латиської та західнослов'янських мов, на його думку, відповідає переважанню в пісенності цих народів одного-двох розмірів.

Спільність у характері акцентуації кількох слов'янських мов пояснюється, як гадав учений, спільністю їх походження. «Так само, – зазначав він, – при подібності змісту подібність розміру пісні російської, української, сербської та болгарської примушує насамперед думати не про пізніше запозичення, а про первісну спорідненість або ж про запозичення настільки давнє, що відрізнити його від первісної спорідненості вже неможливо»⁷⁰.

⁷⁰ Потебня А.А. Объяснение малорусских и сродных народных песен. – Т. 1. – С. 46.

ГРОМАДА ОДНОДУМЦІВ

Із 1859 р., ще до захисту магістерської дисертації, Олександр Потебня як кандидат історико-філологічного факультету читав лекції студентам 3-4 курсів. Отримавши ступінь магістра слов'янських наріч, він, проте, залишився при кафедрі історії російської мови і словесності. Сталося це тому, що Петро Олександрович Лавровський, який готував його собі на заміну, через низку причин залишився в Харкові. Вільного місця на факультеті не було, і деякий час молодому викладачеві доводилося виконувати найрізноманітніші обов'язки.

Потебня старанно готувався до лекцій, уважно аналізував літературу з питань мовознавства. Ректор університету Карл Карлович Фойхт високо оцінював його зусилля. «Потебня, знайомлячи своїх слухачів з найновішими результатами, здобутими дослідженнями наших вітчизняних учених, – писав він у річному звіті, – водночас постійно мав на увазі найновіші прийоми опрацювання взагалі історії мови, якими наука зобов'язана переважно німецьким філологам. Читанням про історію російської мови передував поширений вступ психологічного змісту: оскільки в мові багато чого ще не осмислено, то через це потрібно переконатися, що в ній не може бути нічого такого, що не мало б найближчого стосунку до розвитку думки. Взагалі Потебня дуже серйозно виконав своє завдання в минулому році, так що наукове опрацювання російської мови в Харківському університеті тепер відповідає цілком сучасним вимогам»⁷¹.

Такий зовнішній бік діяльності Олександра Потебні в ці роки.

Були, проте, у його житті й такі події, про які начальство лише здогадувалося. Саме в перші роки викладацької роботи

⁷¹ Цит. за: Сумцов Н.Ф. Кафедра истории русского языка и словесности в Харьковском университете с 1805 по 1905 год. – Спб., 1905. – С. 12.

молодий лектор зближується зі студентами старших курсів, стає членом Харківської громади. Громади – це культурно-освітні організації української ліберальної буржуазії та поміщиків, що виникли напередодні скасування кріпосного права. Існували вони в Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах України. Об'єднуючи ліберально налаштовану інтелігенцію, громади здійснювали легальну й нелегальну культурницьку роботу: видавали українською мовою підручники, науково-популярні книжки, організовували вечірні недільні школи, гуртки вивчення історії та літератури, ставили спектаклі для народу, читали публічні лекції, збирали фольклор, етнографічні матеріали.

Відома діячка Харківської громади Христина Алчевська згадувала пізніше, що Потебня виділявся античним, ніби виточеним профілем, світлим золотистим волоссям, якимось натхненим поглядом голубих очей. «Він привертав до себе найпалкіші симпатії молоді, – писала Алчевська, – і коли говорив нам про історичне минуле нашої батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію і закликав нас до вивчення її, до любові до неї, ми захоплено слухали його цілими годинами, і я певна, що кожен із нас присягався в душі в ці хвилини присвятити цій батьківщині всі свої сили, віддати їй усе життя»⁷².

А от що записав 4 січня 1861 р. у щоденнику інший член громади – студент Василь Степанович Гнилосиров, що саме тоді зблизився зі своїм викладачем-ровесником: «Від 11 ранку до 10 ночі пробули з Дядею⁷³ в Олександра Опанасовича Потебні. Час проведено з користю і задоволенням. У господарі знайшли приємного співрозмовника, теплу, живу, південну натуру – особу цілком симпатичну... Багато було порушено дуже живих і нових питань. Олександр Опанасович докладно говорив з великим запалом і виявив різнобічну начитаність і глибокий природний

⁷² Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. – М., 1912. – С. 453.

⁷³ Таке прізвисько мав громадівець Андрій Львович Шиманов, юрист за освітою.

смысл, окрилений тямущим науковим розумінням і знайомством з європейськими літературами»⁷⁴.

Гнилосиров і Шиманов провели в Потебні й вечір 24 січня, знову відвідали його і 29-го. Тепер уже надійшли й інші громадивці. Спочатку йшлося про організацію каси взаємодопомоги харківських педагогів. Потім, як записав Гнилосиров, «заговорили про пісні, і тут Олександр Опанасович запалився, витяг цілий стос паперів, що рябіли рідними та германськими піснями, знайшлося кілька мотивів, записаних за нотами, теж пригадалося чимало – і почали гуртом заспівувати»⁷⁵. Після цього Потебня говорив також, що було б непогано організувати студентів для виконання народних пісень. Таким шляхом, гадав він, можна було б вплинути на розвиток естетичних смаків у простого народу, виступаючи, скажімо, в земських недільних школах.

Далі В.С. Гнилосиров пише про смерть Т.Г. Шевченка, про лист, який він одержав від петербурзького громадивця Ф.А. Хартахая з описом похорону великого поета і промовою там автора. З цим листом Гнилосиров негайно попрямував до Потебні, що мешкав тоді на Катеринославській вулиці⁷⁶.

Молодь Харкова, як і інших міст, вирішила зібрати грошей, щоб допомогти рідним Шевченка та видати твори поета. Почалися платні літературно-музичні вечори, збір з яких призначався для цієї мети. Ентузіазм був настільки великий, що на одному

⁷⁴ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.В. Вернадського НАН України. – І, 354. – Арк. 19. Відомості зі щоденника В.С. Гнилосирова, листів до нього Потебні та інших громадивців, а також із чернеток листів самого Гнилосирова частково подаються в праці: Житецький І.П. О.О. Потебня і Харківська громада в 1861 – 1863 рр.: (Із щоденника та листування В.С. Гнилосирова). // За сто літ. – 1927. – Кн. 1. – С. 73–76. Через те, що ми ці матеріали використовуємо повніше, за більшу кількість років, а також залучаємо оригінали листів Гнилосирова, посилаємося на рукописні фонди. Див. також: Побірченко Наталя. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття. У двох книгах. Книга 2. Громади Наддніпрянської України. – К., 2000. – С. 24–63, 63–80, 135–150, 150–163.

⁷⁵ Там же. – І, 354. – Арк. 23.

⁷⁶ Там же. – Арк. 46–51.

з таких вечорів, 21 березня, на прохання Олександра виступив навіть Петро Олексійович Лавровський, який взагалі негативно ставився до українського національного руху. Тим часом його лекція, присвячена західним слов'янам, мала великий успіх і дала 280 крб. збору. З приводу цієї події Лавровський писав Осипу Максимовичу Бодянському 9 травня 1861 р.: «Що сказати Вам про Харків? У світі вченому за звичаєм нового нічого... у світі громадському руху більше: недільні школи чоловічі й жіночі, літературні вечори зі значенням, проте, досить сумнівним, ідуть уперед та все ширшають... До речі, про літературні вечори. З приводу смерті Шевченка затягли й мене в літературний вечір. А втім, я не шкодую: все ж таки сто дві особи зайвих довідалися про слов'ян, про становище яких прочитав я кілька сторінок... Товариства було чимало, а цього й досить при тій упевненості, що, хоч не багато в чому і не в багатьох, усе-таки знання про слов'янство посунулося вперед»⁷⁷.

Хоча позиція П.О. Лавровського, як можна бачити з цього листа, – позиція стороннього спостерігача, проте вона й не ворожа. І стосунки з Потебнею у нього чудові. Петро Олексійович, як і раніше, занепокоєний непевним становищем свого учня й намагається зміцнити його авторитет у науковому світі. Він посилає Срезневському першу друковану працю Потебні й не менше, ніж автор, радіє сердечним словам академіка: «Автор виявив у ній велику начитаність, велику тямущість, нерідко й силу уяви, – писав Срезневський, – але ще не проявив ні своєї думки, ні своїх сил так, як можна було б бажати і як можна сподіватися в майбутньому. Нині видана ним книжка – багатий матеріал для споруди: будемо чекати, що сам пан Потебня цю споруду зведе»⁷⁸.

Щоправда, турботи Лавровського не завжди кінчаються вдало. Неспокійний характер учителя інколи наштовхується на са-

⁷⁷ Чтения Общества истории и древностей российских. – 1887. – Кн. 1. – С. 220.

⁷⁸ Известия Второго отделения Императорской Академии наук. – 1860. – Т. 8. – Вып. 5. – С. 381–382.

моллюбну впертість учня. Так було, наприклад, коли обидва вони одержали запрошення від Олексія Андрійовича Хованського – видавця щойно заснованого у Воронежі журналу «Филологические записки». Журнал публікував дослідження і розвідки з різних питань мови та літератури, зокрема порівняльного і слов'янського мовознавства. П.О. Лавровський із властивою йому гарячковістю відгукнувся на вихід у світ перших номерів журналу, обіцяв участь свою й Олександра: «При першій же можливості постараюсь що-небудь і переслати Вам, хоч і не поручуся, щоб це було скоро. З О.О. Потєбнею маю надію побачитися сьогодні ж і скажу йому про Вашу пропозицію»⁷⁹. Як же відрізняється від цих схвильованих рядків суха, офіційна відповідь Олександра Опанасовича: «Ласкавий добродію! Не маючи статті, придатної для «Филологических записок», і не бажаючи зв'язувати себе обіцянками, я уклінно прошу Вас не вносити мене до списку співробітників журналу, який Ви випускаєте»⁸⁰.

І Потєбня, і його друзі високо цінують чудову розвідку П.О. Лавровського «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями», де вчений рішуче обстоює самотність української мови: «Перебігаючи в думці всі наведені вище риси малоруського наріччя, легко помічаємо, що серед них є багато таких, які незаперечно дають цьому наріччю право на таке ж самостійне місце, яке посідають й інші наріччя слов'янські»⁸¹.

Якби громадівиці мали більший досвід, вони б замислилися над висновками розвідки. Саме тут, усупереч зібраному ним фактичному матеріалу, П.О. Лавровський зробив спробу підтримати сумнозвісну гіпотезу М.П. Погодіна. Суть гіпотези полягала в тому, що український народ не є споконвічним господарем території, яку займає тепер. Ці землі, вважав Погодін, були зайняті українцями відносно пізно. Вони спустилися з Карпат-

⁷⁹ Російський державний архів літератури і мистецтва. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 136.

⁸⁰ Там же. – Спр. 98. – Арк. 1.

⁸¹ Журнал Министерства народного просвещения. – 1859, июнь. – С. 263.

ських гір після того, як Київська Русь була загарбана Золотою ордою, а місцеве населення перейшло на північ. Та реакційна суть поглядів Лавровського з'ясується значно пізніше, набираючи з роками дедалі зловіснішого характеру. А поки що він молодий, його навіть приймають у домі Балліних, де збираються люди, настроєні зовсім не по-вірнопідданському. До діяльності Балліна громадівці, – підкреслює Г.П. Житецький, – ставляться із заохоченням. 13 березня 1861 р. Гнилосиров записує: «Під вечір я зайшов до Олександра Опанасовича Потебні і просидів у нього годин до 11 вечора... Говорили про недільні школи взагалі і про проєкт, поданий якимсь Балліним на користь вивчення народу і поширення грамотності»⁸².

Як був захоплений Потебня ідеєю народної освіти, можна бачити хоча б з того, що він створив для недільних шкіл спеціальний підручник – буквар. Відстоюючи необхідність викладання в школі рідною мовою, він займає передові позиції і в розумінні дидактичних принципів навчання. Його підручник передбачає доступність, поступовість, систематичне закріплення й повторення пройденого. Від літери до літери матеріал зростає кількісно й ускладнюється. Цілком природно, що спроба знайти знайомий, доступний і через це легкий для учнів матеріал привела вченого до народної творчості, зокрема до прислів'їв, приказок, загадок. Народна фразеологія – основа дидактичного матеріалу букваря: у ньому понад 200 прислів'їв і приказок, 30 загадок. Автор надавав важливого значення вивченню фразеології, маючи на увазі її виховний характер. На відміну від інших тогочасних українських букварів, що містили молитви, псалми та уривки зі Святого Письма, підручник Потебні мав світський характер. Добір матеріалу виразно свідчить про симпатії автора. Наприклад: ворон ворону око не виклює; багато панів, а на греблю – нікому; найнявся – продався; поневолі пані ходить у жупані, бо свити катма; казав пан – кожух дам, та й слово його

⁸² Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.В. Вернадського. – І, 354. – Арк. 50.

тепле; половина світу плаче, половина світу скаче; на чийм возі сидиш, того й волю чиниш.

Потебня стояв на передових позиціях й у визначенні принципів українського правопису. Він відстоював фонетичний принцип і українську графіку, вживану й нині в українській літературній мові. У підручнику Потебні немає літер **ѣ** та **ѣ**. Учений зовсім відмовився від використання церковнослов'янської графіки, яка ще траплялася в букварях того часу.

Буквар Потебні написаний одночасно з книжкою К.Д. Ушинського «Родное слово». Їхня структура і методичні засади мають чимало спільного, але немало й відмінного, бо підручники створювалися для різних типів шкіл. Щоб навчити дорослих читати й писати, не треба витратити зайвого часу на буквосполучення **ая, ия, оя, ой** та ін., які є в букварній частині «Родного слова». У підручнику Потебні літери вивчаються в словах, спочатку одно- або двоскладових, з відкритими складами, а потім дидактичний матеріал ускладнюється. У методиці навчання рідної мови це слід вважати кроком уперед⁸³.

Доля букваря Потебні була такою ж сумною, як і доля недільних шкіл, заборонених царським урядом 1862 р. Він був опублікований у журналі «Киевская старина» лише після смерті автора (1899). Публікація мала важливе значення для подальшого вдосконалення підручників, метою яких було навчання грамоти. Струнка система викладу дидактичного матеріалу, вдала методична побудова підручника Потебні вплинули на букварі, що з'явилися після революції 1905 р. Так, незважаючи на перешкоди, що гальмували розвиток української культури протягом другої половини ХІХ ст., буквар ученого відіграв позитивну роль і певним чином вплинув на розвиток методики навчання грамоти українською мовою.

На початку 60-х років постало питання про відкриття в російських університетах кафедр порівняльного мовознавства.

⁸³ Докладніше див.: Попов П.М. До характеристики наукової діяльності О.О.Потебні. – С. 115-134.

Молодий, добре підготовлений славіст зі знанням німецької мови був гідною кандидатурою для такої кафедри. Шукаючи виходу, П.О. Лавровський запропонував йому опрацювати курс лекцій і, використовуючи столичні зв'язки, допоміг прилаштувати книгу молодого вченого в «Журнал Министерства народного просвещения». Надрукована вона була на початку 1862 р. під назвою «Мысль и язык».

У цій праці Потебня проаналізував найновішу тоді німецьку лінгвістичну та психологічну літературу. На цій основі вчений сформував власний погляд на процес становлення і розвитку мови та мислення, показав, що мова відіграє велику роль у розвитку людського мислення, перебуваючи з ним у тісному взаємозв'язку.

Потебня розробив тут і вчення про внутрішню форму слова. Під цим поняттям він розумів ознаку предмета, яка лягла в основу його найменування. Проте слово не може відобразити всіх властивостей і якостей позначуваного ним предмета, воно лише називає одну з його ознак. Наприклад, російське слово *подснежник* указує на відому квітку, яка має багато якостей і властивостей (колір, будову квітки, стебла і коріння, хімічний склад тощо), але саме слово називає одну ознаку рослини: «Та, що перебуває під снігом, вибивається з-під снігу». Таке називання або уявлення і є внутрішньою формою слова.

Із виникненням кожне слово має свою внутрішню форму. Згодом багато слів її втрачають, і про неї доводиться лише гадати. Чому, наприклад, дерево *дуб* колись було назване саме так, а не інакше? Історія цього слова губиться в глибині віків, і про його первісне значення можна тільки висловлювати припущення. Однак слова, що втратили внутрішню форму, не мертві для мови. Від слова *дуб* утворюються похідні: *дубовик* – гриб, який звичайно росте під дубом. Не мають внутрішньої форми запозичені слова, але й це не виняток: у мові, де утворилися ці слова, вони її обов'язково мали, а тому в мові, що їх запозичила, можуть стати основою нових слів. Так, наприклад, французьке

слово *бетон* не має в українській мові внутрішньої форми, але від нього утворене *бетонувати*, що означає «залити, покрити бетоном».

Внутрішня форма властива не тільки повнозначним словам. Колись її мали і слова службові. Поняття внутрішньої форми можна застосувати до граматичних форм, синтаксису, до всієї будови мови. У найдавніші часи мислення було чуттєво-образним: властивості, ознаки, дії предметів і людини уявлялися конкретно, не абстрагувалися від їхніх носіїв. У зв'язку з цим Потебня вважає, що відомі нам граматичні категорії – іменники, дієслова, прикметники, прислівники та інші – явища відносно пізніх історичних епох. У найдавнішій чуттєво-образній мові існували лише первісні імена, у яких у нерозчленованому вигляді виявлялися і субстанції, і дії, і властивості. Із поступовим розвитком абстрактного мислення з первісного імені вичленовуються давні іменники і дієслово, а потім – усі інші граматичні категорії.

«Мысль и язык» – тільки початок дослідницької діяльності Потебні, проте особливо важливий як основа тих праць ученого, що ставили метою глибоку розробку східнослов'янського синтаксису. «Якби Потебня написав тільки одну цю книгу, – вважає М.К. Грунський, – то тоді її значення не було б таким великим, яким воно є тепер, коли ми розглядаємо цю працю як початок усієї пізнішої дослідницької роботи вченого»⁸⁴.

Найбільш об'єктивна з висловлених досі характеристик світогляду Потебні зводиться до визнання в його поглядах матеріалістичних та ідеалістичних ідей з переважанням перших. Ця характеристика має бути конкретизована в тому розумінні, що матеріалістичні погляди вченого, яким властивий у ряді випадків глибоко діалектичний підхід, стосуються здебільшого загальних філософських питань, таких, як співвідношення матеріального та ідеального (у тому числі природи й людини), ві-

⁸⁴ Грунський М.К. Потебня і сучасна синтакса // Записки Української Академії наук. – 1929. – Т. 21–22. – С. 161.

чність матерії та енергії, пізнаваність світу і сутність пізнання, співвідношення теорії та практики. Ці погляди певною мірою поширюються в Потебні і на розуміння спеціально лінгвістичних проблем. Проте в розв'язанні деяких особливо складних проблем лінгвістично-філософського характеру вченому не пощастило до кінця послідовно дотриматися матеріалістичного розуміння взаємозв'язків мови, мислення та суспільної діяльності.

Це виявилось в певному перебільшенні самостійності сфери мови стосовно сфери мислення, а також ролі національної мовної структури в пізнанні світу різними народами, у запереченні або недооцінці загальних значень слів, які виявляються в різноманітних випадках слововживання тощо. Світогляд О.О. Потебні – один із яскравих прикладів прояву домарксистського матеріалізму. «Лінгвістично-філософська концепція Потебні, – пише О.С. Мельничук, – на свій час становила теоретичну вершину домарксистського матеріалістичного напрямку в світовому мовознавстві. У цій концепції знайшли яскравий вияв як сильні сторони, так і історично зумовлені недоліки цього напрямку»⁸⁵. На думку українського вченого, труднощі методологічного характеру, яких Потебня не зміг подолати у своїх лінгвістично-філософських поглядах, не стали йому на перешкоді у власне дослідницькій роботі. Глибоке знання фактичного матеріалу слов'янських, балтійських та інших індоевропейських мов, виняткова здатність до тонкого аналізу мовних явищ, до виявлення специфіки кожного з них зіставленням з іншими, послідовний історизм у вивченні мови на тривалий час забезпечили його працям з мовознавства і фольклористики, передусім найбільш фундаментальному дослідженню «Из записок по русской грамматике», провідне значення не тільки у вітчизняному, а й у загальнослов'янському мовознавстві. Результати досліджень Потебні з порівняльно-історичного синтаксису слов'янських мов досі залишаються у світовому мовознавстві непереверше-

⁸⁵ Мельничук О.С. Світогляд О.О. Потебні // Потебнянські читання. – К., 1981. – С. 13.

ними. Цей факт можна розглядати як непряме свідчення загальної прогресивної і наукової ефективності того світогляду, з позицій якого учений підходив до вивчення явищ мови на відповідному етапі розвитку лінгвістичної науки.

Праця «Мысль и язык» показала тогочасній науковій громадськості, що в особі її автора філологічна наука має надзвичайно обдарованого лінгвіста-мислителя, який іде своїм шляхом. Було вирішено відрядити молодого вченого за кордон для ознайомлення зі станом тогочасної західноєвропейської мовознавчої науки та підготовки на кафедрі порівняльного мовознавства. На засіданні 28 березня 1862 р. рада історико-філологічного факультету ухвалила довести до відома ради Харківського університету те, що вона «вважає за необхідне у 1863 р. відрядити за кордон ад'юнкта Потебню (вже представленого до звання виконувача обов'язків екстраординарного професора) і користується цією нагодою, щоб звернути увагу ради на цього достойного й цілком корисного викладача, який встиг за останній час заявити про свою безперервну та старанну діяльність великою вченою працею, надрукованою в «Журнале Министерства народного просвещения», й готує тепер дисертацію на ступінь доктора»⁸⁶.

Чекаючи відповіді Міністерства, Потебня вирішує заповнити вільний час поглибленим вивченням рідного народу та його мови. Він пише листа Гнилосирову, який учителює в провінції. Не закінчивши університету, Василь Степанович мусив самостійно заробляти на хліб, та водночас із харківськими громадівцями він підтримував тісний зв'язок.

На жаль, у плінні часу й подій ім'я Василя Гнилосирова загубилося, зникло з нашого духовного мартирологу. Тому хочеться бодай коротко розповісти про цю непересічну особистість.

Ще в Полтавській гімназії зустрівся Василь Степанович Гнилосиров з людьми, які мали великий вплив на його подальшу долю. Історію тут викладав Олександр Іванович Стронін, відомий соціолог, громадський діяч. Поет і байкар Левко Боро-

⁸⁶ Цит. за: Халанский М.Г. Материалы для биографии А.А. Потебни. – С. 11.

виковський зумів прищепити любов до літератури, і Василь почав писати вірші. Та найбільше визначив його життєвий шлях Федот Леонтіївич Ткаченко – художник, колишній кріпак. Разом з Тарасом Григоровичем Шевченком він відвідував Академію мистецтв, товаришував з ним. З уст Ткаченка вперше почув юнак вільне Шевченкове слово, і геніальна поезія освітила все його життя. «Кобзар» Василь вивчив напам'ять, любив декламувати Шевченка на концертах і вечірках. «Вірші його – заповідь моя, якщо є що путнього в голові й серці – їм дяка!» – записує Василь Степанович у щоденнику.

Щирої товариської вдачі, Василь Гнилосиrow завжди мав велике коло друзів, які нерідко саме йому розкривали найпоетаємніші свої думки та почуття. Так, Феоктист Абрамович Хартахай, уродженець Катеринославська губернії, грек за національністю, котрий навчався тоді в Петербурзі і був учасником похорону Т.Г. Шевченка, не тільки описав у листі до Гнилосирова подробиці похорону поета, а й надіслав йому текст своєї промови, лавровий листок з вінка небіжчика і дві китиці з труни. 14 березня 1861 р. Василь Степанович зробив такий запис: «Так-то, мабуть, за мою простоту і щирість получив я великий подарунок від Феоктиста аж із самісінького Петербурга – прислав мені свій відтіля лист, лавровий листочок з вінка, котрим була уквітчана голова покійного Тараса (за це нема й слова як подякувати!), те ж своє слово над його тілом і описав похоронну товпу... Одно тільки скажу: щире спасибі козакові за такий великий подарунок! І, прочитавши кому слід лист його як звістку о смерті великого чоловіка, сюди і притулю навіки...» Промова Хартахая та його лист, вклеєні до щоденника, збереглися і пильно досліджуються шевченкознавцями. Збереглися також китиці та лавровий листок – нині безцінні експонати Державного музею Т.Г. Шевченка.

У 1862 році журнал «Основа» надрукував нарис Василя Гнилосирова «П'ять день з життя харківського студента» з підзаголовком «Вічній пам'яті Шевченка». Підпис «А. Гавриш» нагадує, що автор народився на хуторі Гавришівка Кобеляцького

повіту. Оповідалося в нарисі про те, як улітку 1861 р. по селах і містах Харківщини поширював українські книжки студент, перевдягнутий у селянський одяг: «Жупанець на йому блакитної китайки ледаченький, сорочка, шита червоною заполоччю, а стьожка довгими кінцями так і має на всі заставки (бо вже вітерець схопивсь об обідній порі) – в солом'яному брилі з широкими крисами, в шапових черевиках і в заяжонених пістрьових штанях; тільки краси на йому, що добрий червоний каламайкавий пояс».

З гумором передає Гнилоширов свої діалоги з селянами і міщанами, панночками й підпанками, представниками духовенства і місцевої влади. Але іронічний тон оповідача змінюється, коли він говорить, як слухають селяни твори Шевченка та інших українських письменників: «Доводилось часом, узявши в руки «Хату» або «Кобзаря», читати людям, якщо зібралась чималенька купка біля столу. «Катерину» літні люде слухали поважно, а молоднеча спершу реготалась... Молодиці й дівчата прислухались до «Тополі», деякі вигадували витребеньки, бо жартівливі вже собі повдавались; довго не йняли віри, щоб то оте все було понапечатувано?!.. аж поки хто письменний з громади не завіряв своїм власним голосом. Тоді вже слухали ще прихильніше, аж сльози іногди пробивались де в яких з очей. Такички шанували й «Наймичку», «Тарасову ніч»; дещо з «Хмельнищини» люди слухали з великою увагою... Один старий чумаць довго стояв і слухав і завершив отакечки: «Й їсти можна відцуратись, й роботу забути – усе б тільки слухав; як то воно гарно та до діла аж то усе!..»

Нарис А. Гавриша був соціологічним та етнографічним дослідженням. Автор відзначав, що на Охтирщині «чоловіки стрижені усе густо в стіжок, а підголених чубів щось не видно було, як у деяких селах Лебединського і Зіньківського повітів. На головах часом здорові пояркові брилі, от як у полуденних повітах Чернігівщини... Жінки в спідницях, більше кубових, з вишневи-ми квітами, і в баєвих юпках; були і в кормазинних або жовтогарячих картатих плахтах з колісчастими запасками спереду...».

Він скрупульозно занотовував, на яку суму яких книжок і кому було продано, відзначав, які верстви населення якими виданнями цікавляться. Так, великим попитом у селян користувалися не тільки твори Шевченка, а й оповідання Квітки-Основ'яненка, «Енеїда» Котляревського. Пани вибирали «Чорну раду» Куліша. Поважні й літні люди питали все «Премудрості Соломонової», «Часів покаяння», «Ісуса, сина Сирахова». Хлоп'ята розбирали казки: «Півпівника», «Дівку-семилітку», «Бабусю з того світа»... Дешевеньке і кумедне, відзначає В. Гнилосиров. Дрібненькі проповіді Гречулевича, торгуючись, аж піт лив, розбирали попи. Дехто з людей запитував: «Чи нема чого Сквородиноного або про Сквороду?»

Розповіді Василя Степановича схвилювали його численних друзів, а сам Гнилосиров, залишивши університет, захопився педагогічною роботою в Охтирці, яку вподобав під час подорожі. Саме тут і знайшов його лист від Олександра Потебні.

«Коханий земляче!

Казав я, здається, бачившись із Вами у Харкові, що до діла б було мені об'їхати або й пішки обійти якусь невелику частину України та придивитися і прислухатись до народного жаття й мови. Тепер ось намірилися ми їхати літом (як що несподіване не завадить) удвох із Чириковим, а Вас третього просимо до товариства. Самі знаєте, що Вас нам дуже треба, бо і я змалку усе із книжками возився, а до простого чоловіка і слова сказати не вмію, а він увесь свій вік у городі пробував. Грошей як буде у нас із півтора ста карбованців, то й Богу дякувати: і сам знаю, що небагато, та більшого довго дождатися. Куди їхати, і сам ще не знаю, доведеться, мабуть, бути в Ромні, бо пан Лобко хотів би туди дати Вам комісію.

Пишіть же, будьте ласкаві, що Ви об сьому думаєте, бо хоть до літа ще багато води утече, то треба нам знати Вашу думку загоді.

Перечув я, а через кого не згадаю, що наш Василь Степанович чи з журби чи що закурив, та й міркую собі: «Навіщо се

йому колись десять рук (коли згадаєте) було треба? Сказати би, щоб частійш за чарку хапаться, так чарка й для одної правої не тяжка». Коли люде брешуть, то бодай і я з ними; як же скажете, що чи він п'є, чи не п'є, а тому, хто се пише, до того зась, як поляк каже, то нехай Ваше слово зверху.

Чи не можна б купити мені у Ахтирці сорочку хорошу мережену із маленьким коміром? Як можна, то пишіть, скільки на се грошей треба. Треба б мені було й свити, так багато заважить, як висилати по поchtі. Штани сині китайкові я собі й тут пошив.

Коли хочете знать, що у нас тут діється, то самі розпитуйтесь, пишіть до Жученка чи до кого іншого з студентів. Я Вам скажу тільки, що за вечір в пам'ять Т.Гр. Шевченка зібрано «с равнодушной к этой памяти» публіки 290 карбованців, одлічивши десять, що потрачено на світло, на фортеп'яно etc.

До другого разу
А. Потебня»⁸⁷

У наступному листі від 11 травня 1862 р. Олександр Опанасович повідомляв: «Приїдемо до Вас у Ахтирку 5-го або 6-го іюня. До 10-го можемо там підождати, як знайдемо недорогою квартиру. Пишіть, чи не треба Вам чого з Харкова? Може, книжок у Вас небагато?

Я уже не сподівався із Вами їхати, бо мене се літо мають послати за границю. Тепер же розсудив, раз – що свого слова цуратися не приходиться, а другий – що, поки бумага з Петербурга прийде, можна, поїздившись, та й додому вернутися! Буває і так, що й передумують».

Це другий і останній з листів Потебні, писаний українською мовою. Правда, інші листи вченого цих років до нас не дійшли. Цікаві ці листи не тільки своїм змістом. Вони наочно показують, як відбувався процес становлення української літературної мови, як її найкращі знавці (а до них належали й Олександр Потебня, і Василь Гнилосиров) з великими труднощами пере-

⁸⁷ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.В. Вернадського. – III, 4058.

магали прийняту тоді в епістолярному жанрі стилізацію під огрублену народно-розмовну мову. Вони писали так, як писали українські культурні діячі та письменники, коли вдавалися до рідної мови у сфері побуту, ділових відносин, політики, культури тощо. Це стосується багатьох листів В.С. Гнилосирова, у яких українська й російська мови чергуються залежно від теми оповіді.

Турбота Потебні про народний одяг свідчить, що передбачалася мандрівка типу популярного в ті роки «ходіння в народ», його метою було не тільки вивчення побуту, звичаїв, фольклору, а й поширення спеціальної літератури, так званих метеликів – маленьких книжечок художнього й науково-популярного змісту.

Потебня і Чириков приїхали до Охтирки 18 червня. Завдяки щоденнику Гнилосирова маємо можливість простежити, як вони проводили час. У перший день «тепло зустрілися, поговорили, закусили, увечері з'їздили на Ворскло, викупалися»⁸⁸. Те саме повторюється наступного дня. Під вечір утрюх опинилися в охтирського приятеля. Тут почув Гнилосиров гру Олександра Опанасовича на флютгармонії, що справила на нього сильне враження.

А через день мандрівники виїхали з Охтирки до Полтави. На жаль, подальші події описані Гнилосировим дуже коротко. З 23-го і до кінця червня друзі перебували в Полтаві. Можна здогадуватися, що вони мали завдання встановити зв'язок між харківською і полтавською громадами. Більше того, як свідчать записи Гнилосирова, харків'яни взяли участь у переговорах з представниками «Землі і волі».

Таємне революційне товариство «Земля і воля» виникло на початку 1862 р. Його засновниками були М.Г. Чернишевський, М.О. Серно-Соловйович та Сергій Римаренко, зять М.П. Балліна, про діяльність якого щодо організації недільних шкіл у Харкові вже йшлося. Представники товариства в різних місцях країни налагоджували зв'язок з окремими особами й гуртками.

⁸⁸ Там же. – І, 354. – Арк. 75.

Привертає увагу такий факт. Харківські громадівці і представники «Землі і волі» прибули до Полтави одночасно. Згадаємо, що один з організаторів товариства – Сергій Римаренко – підтримував постійні контакти зі своєю сестрою, що жила в Харкові, та її чоловіком М.П. Балліним. І ще цікавий момент. Римаренко закінчив 1-у Харківську гімназію саме тоді, коли Олександр Опанасович там викладав. У гімназії навчався і молодший брат ученого Микола.

Ось що пише В.С. Гнилосиров про зустріч з представниками «Землі і волі»: «Ідея цих панів – крайня асоціація. Ратником соціалізму на літературному полі, за словами їх, – «Современник». Чернишевський і, очевидно, Некрасов – члени партії. Вони говорили про себе: ми не «Великоруси», ні «Молода Росія», ні «Земська дума» – девізи досить впливових північноросійських партій у революційному дусі. Куліш говорив, що партія наших панів досить сильна й впливова. Їм хотілося знати, що робиться в Южній Русі, і з цією метою вони будуть у Харкові та Києві. У Харкові – жалюгідний представник їх напрямку – Баллін»⁸⁹.

Щоденник Гнилосирова відкриває цікаву сторінку причетності полтавських і почасти харківських громадівців (можливо, й Потебні) до російського революційного руху, до діячів «Современника», до товариства «Земля і воля». М.П. Баллін був громадським діячем радикального напрямку, власником книгарні й видавцем, зокрема видавав народні книжки, діячем недільних шкіл⁹⁰. Василь Степанович записав також, що на вечірці в Потебні багато говорили про недільні школи і проект, поданий Балліним на користь навчання народу і поширення серед нього грамотності. Крім недільних шкіл, родину Балліних і Потебню єднала ще одна важлива справа – «Українські пісні, видані коштом О.С. Балліної», які було надруковано 1863 р. у Петербурзі. Олена Степанівна, дружина Балліна, офіційно була власницею книжкового й музичного магазинів у Харкові і ви-

⁸⁹ Там же. – І, 354. – Арк. 81.

⁹⁰ Про Балліна див.: Височанський П. М.П. Баллін – піонер української кооперації // Червоний шлях. – 1924. – № 4/5. – С. 178–181.

давцем цього збірника пісень та мелодій до них. Йй, очевидно, належить невеличка передмова до збірника.

Роль Потебні на сторінках цього видання не відзначена. Але фахівці переконливо довели, що пісні, які Балліна включила до збірника 1863 р., були зібрані саме Олександром Опанасовичем⁹¹. Про те, що упорядником цього збірника був Потебня, прямо говориться в таємному листі куратора Харківського навчального округу міністрові народної освіти Головніну від 5 вересня 1863 р.:

«Наукові праці ад'юнкта Потебні, відомі мені й університету, суть такі:

а) О некоторых символах в славянской народной поэзии; дисертація на ступінь магістра, Харків, 1860, 8.

б) Мысль и язык. Вміщена в 1, 2, 3–4 та 5 книжках журналу Міністерства народної освіти за 1862 р.

в) Українські пісні, видані коштом О.С. Балліної. Спб., 1863»⁹².

Дослідники вважають, що мандрівка Потебні та його друзів розладналася наприкінці червня через від'їзд Олександра Опанасовича за кордон⁹³. Проте вивчення архівних матеріалів показує, що дозвіл на поїздку був оформлений у міністерстві 3 серпня і лише після цього Потебня одержав лист, підписаний міністром народної освіти Головніним, такого змісту:

«Унаслідок виявленої Вами згоди на умови, поставлені Міністерством народної освіти для осіб, які відправляються за кордон з метою підготовки до звання професорів і викладачів, та на підставі Височайшого наказу 26 травня 1862 р. № 37 про відрядження Вас з цією метою за кордон я пропоную Вам ви-

⁹¹ Див.: Квітка К.В. Українські пісні про дітозгубницю. – Етногр. вісник. – 1927. – № 3. – С. 118; Попов П.М. До характеристики наукової діяльності О.О. Потебні. – С. 122–123; Українські народні пісні в записах Олександра Потебні / Упоряд., вступ, ст. і примітки М.К. Дмитренка. – К., 1988. – 311 с.

⁹² Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 134. – Спр. 40. – Арк. 38.

⁹³ Див.: Житецький І.П. О.О. Потебня і Харківська громада... – С. 75; Попов П.М. До характеристики наукової діяльності О.О. Потебні. – С. 121.

рушити тепер же за кордон для підготовки себе до викладання через два роки порівняльного мовознавства, загальної літератури і слов'янської філології.

Під час перебування за кордоном Вам належить час від часу з'являтися до члена Головного правління училищ, таємного радника Пирогова, у Гейдельберг, щоб користуватися його порадами й вказівками, та неодмінно кожні три місяці повідомляти Департамент народної освіти про місцеперебування Ваше і заняття. Одержавши таке повідомлення, Департамент буде висилати Вам на три місяці наперед належне Вам утримання, за вирахуванням з нього державним банком витрат на переказ грошей.

Призначивши Вам з 3 поточного серпня всього утримання по 1600 крб. на рік, я наказав Департаменту народної освіти видати Вам гроші на три місяці наперед і закордонний паспорт.

Незалежно від вищезазначених донесень Департаменту я прошу Вас повідомляти мені, час від часу, в приватних листах про Ваші заняття»⁹⁴.

Зрозуміло, що лист, надісланий у серпні, Потебня й одержав того ж місяця. Що тоді змусило його перервати подорож і раптово виїхати з Полтави наприкінці червня?

Відповідь слід шукати в обставинах, пов'язаних з родинними справами вченого. Розшуки в архівах показали, що саме в червні 1862 р. пішов з життя наймолодший з братів Олександра Опанасовича Петро, вихованець Московського кадетського корпусу⁹⁵. Як це сталося, з'ясувати не вдалося, проте немає сумніву, що Потебня негайно вирушив додому, одержавши повідомлення про смерть брата. Не минуло й місяця, як його родину спіткало нове лихо – несподівано подав у відставку й зник безвісти другий брат Олександра Опанасовича Андрій, підпоручик Шліссельбурзького піхотного полку.

⁹⁴ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 134. – Спр. 40. – Арк. 3–3 зв.

⁹⁵ Російський державний військово-історичний архів (Москва). – Ф. 184. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 47.

Зусиллями багатьох радянських і польських істориків життя цього видатного революційного діяча 60-х років відновлене з багатьма подробицями⁹⁶. Сьогодні про Андрія Опанасовича Потебню відомо значно більше, ніж знали тоді його батьки й рідний брат. Додамо, що самовільне зникнення з полку Андрія Потебні офіційно було пов'язане з розтратою казенних грошей, яку насправді вчинив інший офіцер.

Що ж трапилось в далекій Варшаві в липні 1862 р. і яку роль відіграв у цих подіях брат Олександра Опанасовича? Що штовхнуло його на шлях революційної боротьби?

Відповідь можна знайти, лише оглянувши коротке, але сповнене багатьма подіями життя юнака. Як і всіх синів Опанаса Юхимовича, Андрія було записано на чергу до кадетського корпусу відразу після народження. Коли Олексій Іванович Марков забрав семирічного Сашка до Радома, Андрійкові виповнилося тільки 4 роки. А в 10 він уже був кадетом і жив далеко від сім'ї.

У кадетських корпусах пильно стежили за поведінкою дітей: підслуховували їхні розмови, перевіряли книжки, які вони читали. Та, незважаючи на заборону, і в стіни цих закладів проникали відгуки суспільної боротьби, долинали незадоволення кріпосних селян, звучав критичний голос передової літератури. Наприкінці липня 1854 р. весь випуск Полоцького кадетського корпусу, в якому виховувався Андрій, було переведено до Петербурга. Молодь жадібно вбирала нові враження, нові настрої, викликані життям столиці – міста з півмільйонним населенням, центру передової громадської думки. Реакційний режим Миколи I доживав останні місяці. Кримська війна показала глибоку

⁹⁶ Див.: Шкроб С. Жертва польського визволення // Каторга и ссылка. – 1931. – № 4. – С. 85-99; 1933. – № 2 – С. 50-87; 1934. – №2. – С. 81-105; Mlynarski Z., Slisz A. Andrzej Potiebnia – bohater wspólnej sprawy. – Warszawa, 1955. – S. 1–83; Лейкина-Свирская В.Р. Андрей Потебня: (Жизнь и деятельность) // Революционная ситуация в России в 1859–1861гг. – М., 1963. – С. 83-114; Лейкина-Свирская В.Р. Андрей Потебня // За вашу и нашу свободу: Герои 1863. – М., 1963. – С. 121–164; Дьяков В.А. Революционер-шестидесятник Андрей Потебня // Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія. – К., 1985. – С. 222–244.

відсталість Росії, викрила основну причину поразки й усіх інших бід країни – кріпосницьку систему.

За ті два роки, що їх Андрій Потебня провів у столичному Костянтинівському корпусі, Микола I помер і політична атмосфера в країні змінилася. Вільніше зітхнули університети, преса. Журнал «Современник» на чолі з Миколою Гавриловичем Чернишевським ставав центром передової революційно-демократичної думки. За кордоном виникла Вільна російська друкарня Олександра Івановича Герцена. Її безцензурні видання швидко поширювалися в Росії. Військова молодь з ентузіазмом сприймала визвольні ідеї. До улюблених віршів Пушкіна та Рилєєва, до епіграм, що дошкульно глузували з царів і начальства, тепер додалися нові. З рук у руки передавали кадети вірші Добролюбова, Некрасова, Шевченка.

Випускний атестат 17-річного Андрія Потебні свідчить про те, чим він цікавився і що було для нього важким тягарем. Найвищі оцінки – 12 балів – він мав з російської мови та математики. Його знання стройової служби та поведінка оцінювалися лише в 7 балів. Зрозуміло, що не бешкетами і гулянками заробив собі цей скромний, витриманий юнак такі бали: у них виражена оцінка характеру Потебні. Юнак, очевидно, не вкладався в рамки нерозсудливої покори, намагався відстоювати свою думку. Крізь негативну оцінку училищного начальства вимальовується людина нового часу в Росії – шістдесятник. У вищій офіцерський клас Андрій не потрапив. 16 червня 1856 р. його було випущено прапорщиком у Шліссельбурзький піхотний полк, розташований у Варшаві.

Самостійне життя Андрія Потебні почалося в роки історичного перелому – в епоху падіння кріпосного права, яке руйнувалося в обстановці жорстокої класової боротьби. Передова демократична інтелігенція гуртувалася навколо Миколи Гавриловича Чернишевського, якого Карл Маркс називав «головою революційної партії в Росії».

Велике значення в ідейному розвитку Андрія мало його друге перебування в Петербурзі. Восени 1858 р. він був відря-

джений для додаткового навчання в Царськосільську стрілецьку школу. Цей період в історії армійського революційного руху характеризується зростанням впливу Чернишевського на молодих офіцерів. Працюючи в редакції нового журналу «Военный сборник», революціонер-демократ надав йому прогресивного, демократичного спрямування, і журнал повів боротьбу з духом кріпосництва, що панував в армії. Поруч з Чернишевським над згуртуванням демократичних сил країни працювали його найближчі друзі та помічники – Микола Олександрович Добролюбов та Зигмунт Сераковський. На бік майбутньої революції вербували вони все розумне, благородне, мисляче з-поміж офіцерів царської армії. Нелегальна революційна діяльність Чернишевського та його соратників була старанно законспірована, а тому її неможливо відтворити в усіх подробицях. У спогадах сучасників ця тема або зовсім обминалася, або висвітлювалася лише натяками. Документів же учасників революційного руху майже не залишилося.

Що відомо про перебування Андрія Потебні в Петербурзі?

Він зустрів тут чимало друзів, з якими вчився в кадетському корпусі. Деякі з них були вже тісно пов'язані з Чернишевським. Збиралися офіцери на квартирі Ярослава Домбровського – близького товариша Андрія. Серед них було багато поляків, що жваво цікавилися національно-визвольною боротьбою свого народу. Водночас як офіцери царської армії, оточені товариським середовищем російської військової молоді, вони перебували під впливом російської революційно-демократичної думки. Польський рух викликав гаряче співчуття в таборі російської демократії. Його розглядали як союзну силу в боротьбі з царизмом, його значення високо оцінював Чернишевський. Тісні зв'язки з польськими друзями по вигнанню, як відомо, підтримував і Тарас Григорович Шевченко. На вечорах у Ярослава Домбровського часто звучали вірші великого українського поета. Знайомі Андрієві офіцери були і в інших революційних гуртках.

Він багато читав у цей час – «Военный сборник», і «Современник» зі статтями Добролюбова та Чернишевського, і сати-

ричний журнал «Искра». Потрапляли до його рук і заборонені в Росії листки «Колокола». Потебня «все, що знав, вчитав здебільшого з російських журналів», – писав про нього Михайло Олександрович Бакунін. Під впливом дискусій у гуртках та читання і склалися основні революційні переконання Потебні. У цей період виробилися і ті якості молодого офіцера, на які пізніше звертали увагу всі, хто його знав. Справляв Андрій Потебня враження людини серйозної, відданої революції, далекої від хизування та пихи. 1860 рік, коли він повернувся до Шліссельбурзького піхотного полку, позначений зростанням польського національно-визвольного руху, що виявилось в багатолюдних маніфестаціях, в організації демонстративних панахид по жертвах царського терору, у співанні національних гімнів у костьолах.

Передові офіцери російської армії в Польщі розуміли, що національно-визвольна боротьба поляків проти царизму виражає загальні народні потреби. Вони вірили Чернишевському, який писав, що причини цієї боротьби – не лише в національних почуттях, а й у соціальних та політичних умовах життя народу. Але сама лише підтримка боротьби за незалежність Польщі не влаштувала російських офіцерів. Вони мріяли про революцію в Росії, мріяли в умовах назрівання повстання об'єднати польський революційний рух з російським.

Що треба робити за таких обставин? З цим питанням від імені групи офіцерів звернувся Андрій Потебня до О.І. Герцена та М.П. Огарьова восени 1861 р. Тверде переконання видавців «Колокола» в необхідності союзу російських і польських революціонерів для боротьби з царизмом було відоме. Від них чекали практичних порад. Проте лист Герцена й Огарьова перехопила прусська поліція. Не дочекавшись відповіді, офіцери прийняли рішення самостійно. Із розрізнених гуртків вони почали створювати підпільну організацію. На кінець 1861 р. вона налічувала вже більше двохсот членів. Дослідники називають її «Революційною організацією російських офіцерів у Польщі».

Найважливішим завданням армійські революціонери вважали агітаційно-пропагандистську роботу. У перші місяці вони поширювали прокламації, які привозилися з Лондона й Петербурга. Прокламації закликали офіцерів та солдатів стати на бік народу в його боротьбі за землю і волю. Особливий успіх мав метелик «Що треба робити війську?», написаний Миколою Платоновичем Огарьовим. У травні 1862 р. з'явилися вже й листівки армійської організації. «Російські офіцери – солдатам російських військ у Польщі» – так називалася прокламація, автором якої вважають Андрія Опанасовича Потебню. «Тільки від вас залежить тепер поліпшення долі вашої, настав тепер зручний момент, а довір'я ваше до нас буде запорукою перемоги», – звертався Потебня до солдатів від імені революційної частини офіцерства. У чому полягав «зручний момент»? Це рух селян, що «повстали проти царя та поміщиків, справедливо вимагаючи землі і волі». Вони просять допомоги. На думку автора, солдати не будуть «холоднокровними спостерігачами загибелі» своїх батьків і братів, рідних і близьких: «Ні! Ні! Ми створимо вільні дружини і поспішимо в Росію на допомогу нашим».

Революційна пропаганда велася серед військ Варшавського гарнізону майже відкрито, а тому невдовзі про неї дізналося начальство. Кілька запідозрених офіцерів було заарештовано. Військово-польовий суд визнав, що вони підбурювали солдатів до бунту, і засудив трьох з них до смертної кари. 14 липня намісник Царства Польського Лідерс затвердив вирок. А вранці 15-го липня Андрій Потебня стріляв у Лідерса. Зробив це він відкрито. Його постріл був демонстрацією, спробою відповісти на терор царської влади революційним терором. Не випадково польська підпільна газета «Стражниця» назвала цей замах «наочним застереженням для тиранів».

На місце служби Андрій не повернувся (прохання про відставку він подав раніше, оскільки хотів звільнитися від військової служби, щоб вільно розпоряджатися часом). Він переодягнувся на квартирі Ярослава Домбровського, і польські залізнич-

ники вивезли його до передмістя Варшави. Почалося сповнене небезпек життя професійного революціонера.

Ось такі події передували від'їзду Олександра Опанасовича Потебні з дому. У нього було достатньо причин, щоб рушити в дорогу в пригніченому стані. Про це виразно свідчить лист Олександра до однокурсника І.С. Біликова, написаний у Петербурзі 18 серпня 1862 р.:

«Про свою поїздку... не маю нічого цікавого Вам сказати; хіба ось що. По дорозі з Харкова до Московської губернії кондуктор диліжанса, у якому я їхав, чотири рази бив зуби візникам. Любо та повчально було слухати, як бородаті представники темряви покликалися на закони громадянські й загальнолюдські, а представник цивілізації відповідав їм тільки одним: мовчати.....! За четвертим разом я скромно зауважив кондукторові, що він не має ніякого права бити людей і якщо візник захоче скаржитися, то я посвідчу правдивість скарги, на що він, само собою, заперечив, що мене це ніяк не обходить і якщо я втручатимуся, то він залишає мені кондукторство. Усе ж таки брак будь-яких подальших погроз і повний спокій з мого боку, здається, налякали його. Найближчого ранку він заявив решті пасажирів, що биття по зубах здійснювалося для їхньої пасажирської користі і що я людина шкідлива. Унаслідок цього троє з пасажирів виявили свою готовність посвідчити, що кондуктор, людина надзвичайно щира у службових справах, узагалі не бив візників. Згадані правдиві свідки – теж представники нашої цивілізації: полковник фон Мензенкампф, чиновник з капітулу орденів і якийсь поміщик, що пристав до нас у Тулі... Усі люди ще молоді, покоління, яке ще не віджило».

Сумні нотки звучать і наприкінці листа: «Прощайте та згадуйте в добру годину. У нас живе до цього часу індоєвропейське повір'я про такий зв'язок поміж людьми, який не розривається ні віддаллю, ні смертю. Наприклад, мати не повинна довго побиватися за сином, щоб йому легко було в дорозі або на тому світі. На цій підставі п'ють-гуляють, «щоб дома не журилися». Так отож згадайте в добру годину».

Проте навіть у такі хвилини вчений звертає увагу на мовні особливості співрозмовників: «Солдат, відставних, що зберегли сліди рідної говірки, є сила-силенна. Ще залізницею я чув: «От знатимеш як...»⁹⁷.

Слід урахувати, що особисті переживання Олександра Потебні під час його перебування в Петербурзі підсилювалися причинами суспільного порядку. Згадаймо, що 7 липня 1862 року було заарештовано й ув'язнено в Петропавлівській фортеці М.Г. Чернишевського. Ще до його арешту ув'язнили Сергія Степановича Римаренка, члена Центрального комітету «Землі і волі», а водночас із Чернишевським – М.О. Серно-Соловйовича. Після арешту останнього на квартирі Балліних, книгарня яких по суті була таємним відділенням його петербурзького магазину, зроблено обшук. Під таємний поліцейський нагляд потрапили й Микола Петрович та Олена Степанівна Балліни, остання – рідна сестра Сергія Римаренка. Не слід забувати, що садиби Потебень і Римаренків у Ромнах були розташовані поряд.

Знайомство з І.І. Срезневським, бесіда з ним, що тривала кілька годин, сердечність великого славіста допомогли Олександрові Опанасовичу відновити потрібну для подальшої подорожі душевну рівновагу. У вересні 1862 р. О.О. Потебня вже в Берліні. У листі його батька Опанаса Юхимовича до І.С. Біликова, датованому 28 вересня, повідомляються деякі подробиці побуту молодого вченого в цьому місті:

«Олександр мій у Берліні й збирається поїхати до Гейдельберга⁹⁸. Поможи йому, Боже, та дай сил. Німецьке життя на перший раз йому сподобалося, а особливо дешевина всього та надлишок дзвінкої монети. Квартира в центрі міста, прекрасне помешкання з меблями, прислугою та сніданком (кава) коштує 10 талерів (9 крб. 40 коп.)»⁹⁹.

⁹⁷ Цит. за: Халанский М.Г. Материалы для биографии А.А. Потебни. – С. 19.

⁹⁸ У Гейдельберзі в цей час мешкав М.І. Пирогов, завданням якого було керувати молодими вченими, що стажувалися за кордоном.

⁹⁹ Цит. за: Халанский М.Г. Материалы для биографии А.А. Потебни. – С. 16.

У Берліні Потебня уважно приглядається до німецького життя, відвідує театри, музеї, художні виставки. Його увагу привертають велика кількість бібліотек та дешева плата за їхні послуги. Учений прагне якомога краще використати перебування за кордоном. «Тут у німців, – пише він І.С. Біликову, – можна навчитися, як треба берегти й дорожити своїм та як це своє всебічно розвивати, не обов'язково в усьому наслідуючи чужинців. Тому що немає нічого дурнішого й дивнішого, як наслідувати чужинців на російський зразок»¹⁰⁰.

Олександр Опанасович пильно цікавиться побутом німецьких студентів, їхнім ставленням до університету та наукової роботи. Зовсім не все в цій країні викликає його захоплення. Харків'янин Бриліантов, хімік за фахом, що одночасно з Потебнею підвищував кваліфікацію в Лейпцигу, в листі до свого колеги і земляка яскраво й показово для нас змальовує враження від навчання в німців:

«Ви людина не дуже добра і не заїхали провідати мене нещасного, який товчється за кордоном чорт знає чого і навіщо. Просто зараз би сів та й поїхав – одна впертість не дозволяє. Вчитися тут неможливо.

Ми не звикли вчитися з-під палки, а в тутешніх лабораторіях дихати не дають самостійно: все роби по-їхньому і так, як їм хочеться. Німці можуть при такій обстановці вивчитися і стати хорошою машиною, а у нас ця обстановка відбиває всяке бажання навчатися. Коли я з'явився до самого професора пана Ердмана (він чудова, як видно, людина), то попросив у нього дозволу працювати цілком приватним способом і пояснив йому, що хочу зайнятися методами титрування й органічним аналізом; він погодився на моє прохання. Але вже другий тиждень ходжу до лабораторії, а зайнятися тим, чим я хочу і що мені потрібно, не дають його асистенти; дотепер провадять наді мною дослід, тобто екзаменують, задають різні аналізи (таких аналізів я зробив штук десять і зробив, не хвалюсь, без помилок), од

¹⁰⁰ Там же.

яких я ще поки не зберуся з духом відмовитися. Чорт його знає, натура в мене кепська – не можу сказати прямо, що це для мене зовсім некорисно і не подобається мені таке насильство. У понеділок думаю адресуватися до самого Ердмана і скажу йому, що його асистенти свині. Вони звикли поводитися з німцями по-школярському і думають, що й з нами так само можна, – ні, зась»¹⁰¹.

Свої зарубіжні заняття Олександр Опанасович має спрямувати на підготовку до викладання на новій кафедрі порівняльної граматики індоєвропейських мов. Отож ще до початку зимового семестру він самостійно студіює санскритську граматику за підручником Франца Боппа і намагається читати епізод з «Махабхарати» за книжкою, підготовленою вітчизняним санскритологом К.А. Коссовичем, про яку висловлюється дуже схвально. Пізніше учений бере уроки санскритської мови у відомого її знавця, професора Альбрехта Фрідріха Вебера, і приділяє їм майже всю увагу. Інші лекції (професорів Мюлленгофа з давньогерманських наріч і Штейнтала з порівняльної граматики) він змушений облишити, оскільки, за його словами, підготовка до занять санскритом забирає весь час. Правда, методика викладання санскриту не викликає у Потебні особливого схвалення. «У прийомах професора, – пише він до міністерства, – я не помітив нічого особливого; вони ті самі, що споконвіку застосовувалися при читанні письменників, далеких від слухачів за часом та мовою». Проте заняття йдуть успішно. Професор Вебер задоволений учнем, який наполегливо долає таємниці давніх текстів і швидко випереджає своїх колег¹⁰². Урешті-решт Вебер змушений давати Потебні уроки окремо. «Характерно, – пише

¹⁰¹Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 3.

¹⁰²Зустрівшись із Вебером через 15 років, Ватрослав Ягич 24 квітня 1877 р. писав О.О. Потебні: «Нагадаю Вам нашого санскритиста Вебера, – він ще дотепер не забув Вас, відгукується з захопленням про Вашу участь у його лекціях». Цит. за: Ягич И.В. Письма к русским ученым, 1865–1886. – М.; Л., 1963. – С. 237.

Олександр Опанасович, – що, сидячи віч-на-віч семестр по 4 або 5 годин на тиждень, ми не сказали один одному жодного слова, яке б не стосувалося уроку... Це могло б мати вирішальний вплив на мої пізніші заняття, якби вони тривали не семестр, а 2–3 роки; але час тоді мало сприяв таким заняттям; охопила туга, і я через рік самовільно повернувся до Росії»¹⁰³. Про нудьгу Потебня писав і товаришам: «Тут, у Берліні, туга самотності, про яку я не мав поняття на батьківщині. Хворобливий моральний та фізичний стан, який не можна було усунути ні гулянням «під липами», ні театром, ні читанням санскритської граматики». У нього навіть з'являються думки про смерть на чужині. «Якщо будуть знімати з себе портрети наші спільні знайомі, – пише він І.С. Біликову, – то нехай кому залишать для передачі мені, якщо повернуся («думка за морем, а смерть за плечима»)). З нетерпінням чекає Олександр Опанасович звісток від рідних та знайомих. Його власні послання налічують багато сторінок: «Я списав цей аркуш за одним присідом, не розгинаючись. Цього зо мною дома не бувало. Я не охочий писати листи. Можете судити, що чужа сторона «навчить коржі з салом їсти»¹⁰⁴.

Звичайно, не тільки тугою за батьківщиною, за рідними та друзями нав'язні ці рядки. Важко, не знаючи всіх подробиць, зрозуміти переживання Потебні. Нічого, наприклад, не відомо про те, чи зустрівся він у Берліні з братом. Проте це цілком можливо. За той короткий період, який Олександр Опанасович прожив у цьому місті, Андрій кілька разів проїхав через нього, прямуючи з Польщі в Лондон до Герцена та назад у Варшаву. Андрій давно мріяв про зустріч з видавцями «Колокола». Не дочекавшись відповіді на листи, офіцери «прислали до Лондона Потебню», – свідчив О.І. Герцен.

Про що ж говорив Андрій Потебня з видавцями «Колокола»? Він хотів, щоб Герцен і Огарьов схвалили те рішення, якого дійшов він і його товариші: армійська організація підтримує поль-

¹⁰³Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т. 3. Этнография малорусская. – С. 423.

¹⁰⁴Цит. за: Халанский М.Г. Материалы для биографии А.А. Потебни. – С. 20.

ське повстання. Якщо ж воно буде успішним, поляки допоможуть їй стати основою збройних сил революційної Росії. Герцен і Огарьов погодилися не відразу. Багато що їх зупиняло. Хвилювала відповідальність за можливі жертви в тому разі, якщо польський рух піде націоналістичним руслом, а сподівання на революцію в Росії в близькому майбутньому не справдяться.

Спілкування з Андрієм Потебнею допомогло видавцям «Колокола» подолати недовір'я щодо сил і перспектив польського повстання. «Розповіді Потебні остаточно переконали Герцена й нас усіх, що справа йде не до жартів», – пригадував один із російських емігрантів. І все ж Герцен, який постійно підтримував право Польщі на національну незалежність, не був упевнений у демократичній програмі польського руху. Він радив Андрієві уважно «приглядатися» до внутрішніх сил і суперечностей руху, щоб жертви армійської організації не виявилися марними, безплідними для Росії.

Андрій Потебня справив глибоке враження на всіх, з ким познайомився у Лондоні. Йому тільки-но виповнилося 24 роки. Із фотографії цього періоду, що зберігалася в родині Олександра Опанасовича, дивиться симпатичний юнак з молодим, ніжним обличчям, високочолий і світловолосий. Уважні очі, стримана енергія і душевна м'якість в обрисах вольового підборіддя і рота. Тонкі, довгі пальці недбало тримають палаш. Дружина Герцена, Наталя Олександрівна Тучкова-Огарьова, так змальовувала Андрія: блондин, середнього зросту, симпатичної зовнішності. У спогадах вона подає цікаві подробиці його перебування у Варшаві вже після того, як молодий революціонер перейшов на нелегальне становище. Цінність цих подробиць полягає в тому, що дізналася про них Наталя Олександрівна безпосередньо від Андрія: «Після варшавських заворушень і під час заходів з боку російського уряду для приборкання підкореної країни приїхав до Герцена російський офіцер Потебня, який залишив свій полк, але продовжував жити у Варшаві, де він з'являвся в усіх публічних місцях то в цивільному одязі, то

в убранні ксьондза або ченця. Інколи він зустрічався зі своїми товаришами по службі, але ніхто його не пізнавав».

Заслуговує на увагу розповідь Тучкової-Огарьової про ставлення до Потебні Герцена й Огарьова, які його «дуже полюбили та умовляли залишитися в Лондоні». Виявляється, Андрій міг залишитися тут і за допомогою друзів влаштувати своє життя. Однак він вважав за неможливе звернути з обраного шляху, тому і не переймався похмурими віщуваннями Герцена. Ось що писала Тучкова-Огарьова: «Потебня був надзвичайно ласкавий з дітьми. Моя старша донька, тоді чотирьох років, дуже полюбила його. Вона часто була при розмовах, але займалася своїми іграшками і, здавалося, нічого не помічала. Та одного разу ми були вражені її словами, звернутими до Потебні. Це було в останній вечір, який він провів з нами. Молодий офіцер посадив її на коліна і про щось розмовляв з нею. Несподівано вона сказала: «Милий Потебня, не їдь, залишайся у нас». – «Не можна, – відповів він, – та я скоро приїду, адже я їду на південь Франції». – «О, ні, – сказала вона, – ти їдеш у Польщу, тебе там уб'ють». Тоді Герцен вигукнув: «Нас не слухаєте, послухайте хоч голосу дитини, яка вам робить таке тяжке пророцтво». Але Потебня був несхитний у своєму рішенні і поїхав у Польщу другого ж дня».

2 серпня 1862 р. було заарештовано Ярослава Домбровського. Це був важкий удар для справи. Андрій же втратив найближчого друга й однодумця. З арештом Домбровського в повстанському керівництві почався організаційний та ідейний розбрід. Сталося те, чого так боявся Герцен. Гору взяли угодівські елементи. І знову Андрій у дорозі. Цього разу він їде до Лондона із Зигмунтом Падлевським та іншими представниками польського повстанського руху. Потебня представляє Комітет російських офіцерів у Варшаві. Найважливіше завдання вересневих переговорів 1862 р. полягало у визначенні такої політичної програми, яка могла б стати основою співробітництва російських і польських революціонерів. У переговорах узяли участь Герцен, Огарьов і Бакунін. З їхньою допомогою дійшли згоди.

У грудні 1862 р. Андрій Потебня й Зигмунт Падлевський поїхали до Петербурга для переговорів з керівництвом «Землі і волі». Коло питань, які розглядалися в Петербурзі, майже повністю збігалось зі змістом лондонських переговорів, тільки обговорення їх зосередилося на практичному боці – організації взаємодії в умовах повстання, що насувалося. Хоча російська сторона й висловлювалася проти передчасного повстання, проте обіцяла сприяти в разі його неминучості. На переговорах у Петербурзі офіцерська організація, очолювана Потебнею, виступила як складова частина «Землі і волі». Було вирішено, що російські військові, узявши участь у повстанні, створять самостійний корпус.

На цей час Андрій уже розумів, що йому і його товаришам випало ступити на шлях революційної боротьби раніше, ніж підготуються інші. У написаній у ті дні листівці він закликав наступне покоління борців продовжити їхню справу, передаючи «заповіт справжньої волі народної», прийнятої від Пестелів та Рилєєвих – страчених декабристів. Закінчувалася листівка закликом: «Товариші! Ми, на смерть ідучи, вам уклоняємося. Від вас залежить, щоб це була не смерть, а життя нове».

Коли в січні 1863 р. почалося повстання, Потебня створив російський загін, який мав виступити на боці поляків. Доля цього загону не відома. Останнє, що одержали від Андрія видавці «Колокола», була написана олівцем записка: «Піскова Скала, 3 березня. Пишу до вас з табору Лангевича; я вирішив залишитися тут... Надії зробити що-небудь мало; спробуємо. Ваш А.П.».

Перше повідомлення про смерть Андрія, убитого в бою в ніч з 4 на 5 березня, з'явилося в «Колоколі» 15 квітня. Тим часом М.І. Пирогов, прибувши до Берліна в березні, був вражений хворобливим виглядом Олександра Опанасовича. Порадивши йому «відпочити», наставник молодих учених навів довідки в товаришів Потебні. Усі вони ручалися, що Олександр Опанасович «старанно займався мовознавством» і «не мав ніяких зносин зі своїм братом, убитим у Польщі»¹⁰⁵.

¹⁰⁵Російський державний архів літератури і мистецтва. – Ф. 733. – Оп. 4. – Спр. 319. – Арк. 246.

Про якого брата Олександра Потебні, вбитого в Польщі, йдеться в цитованому щойно листі Пирогова до міністра освіти? Адже біографічний словник колишніх вихованців 1-ї Харківської гімназії свідчить, що у повстанні 1863 р. обірвалося й життя Миколи Потебні¹⁰⁶, який був тоді на останньому курсі Київського університету. До речі, Пирогов – колишній куратор Київського навчального округу – міг знати цього юнака й особисто. Із родинного листування вдалося встановити, що Микола загинув на кілька місяців раніше, ніж Андрій, а Гнат Павлович Житецький прямо пов'язує від'їзд Потебні з Берліна зі «злого пригодою з братом Олександра Опанасовича Миколаєм»¹⁰⁷. Звідки він дістав ці відомості, дослідник не пояснює. Слід проте врахувати, що його батько – видатний філолог Павло Гнатович Житецький навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету одночасно з Миколою Потебнею.

Отож причин для туги в Олександра Опанасовича Потебні було більш ніж достатньо. Але чи пояснюють ці причини його намір повернутися до Росії?

Приятель Потебні Чириков дізнався від П.О. Лавровського про намір Олександра Опанасовича повернутися додому раніше призначеного строку і написав про це Гнилосирову. «Що спонукає його зменшити час перебування свого за кордоном, – додав Чириков, – він сам не пояснює, а тому всілякі припущення щодо цього марні».

Привертає увагу те, як О.О. Потебня пояснює причину свого повернення в чернетці автобіографічного листа. Виявляється, він вважав за неможливе залишатися осторонь важливих подій, які відбувалися тоді на батьківщині:

¹⁰⁶Чеканов Н.А. Биографический словарь бывших питомцев Первой Харьковской гимназии за истекшее столетие: 1805–1905. – Харьков, 1905. – С. 281.

¹⁰⁷За сто літ. – 1927. – Кн. 1. – С. 75; Україна. – 1928. – № 1. – С. 103; Побірченко Наталя. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття. У двох книгах. Книга 1. Київська громада. – К., 2000. – С. 294.

«За кордоном я лекцій не слухав, а цілком шкільним способом навчався санскриту у Вебера в Берліні. Це могло б бути для мене надзвичайно важливим, якби тривало не 1/2 року, а років 2–3; але це було дуже нудно (тобто не сам санскрит, а те, як у нас відбувалися заняття віч-на-віч в аудиторії), а час у Росії був тоді цікавий (курсив наш. – В.Ф.), і я, на подив чиновників міністерства, через рік самовільно повернувся до Петербурга і потім до Харкова».

Про настрої молодих харків'ян у період, який історики називають «революційною ситуацією в Росії», свідчать, як нам здається, і такі рядки з адресованого до Олександра Опанасовича листа харківського хіміка, що стажувався в Лейпцігу, Бриліантова:

«З їхніх розмов я дізнався, що їхній народ [...] їх страшенно не любить – ненавидить, що прірва між осландським та іншим німецьким дворянством і народом у безкінечну кількість разів більша, ніж у нас. Вони страшенно пишаються своїм дворянством і своїм рицарським походженням (всі вони приписують до свого прізвища *Ritler*), дурні як сиві шкапи, народ же пригнічують страшенно. Я гадаю, що їх години полічені. Зміна в нашому уряді – і народ їх переріже»¹⁰⁸.

Яким важким не був настрій Потебні, як не цікавили його події на батьківщині, він не забував основної мети свого від'їзду. Де тільки траплялася нагода, молодий учений намагався набути знань для подальшої роботи. У звіті міністерству він писав:

«Місяці травень, червень, липень я використав на поїздку слов'янськими землями. Лекцій я не слухав, за винятком двох-трьох читань професора Гаттали в Празі й Міклошича у Відні; спостережень над мовою простого народу я не робив почасти тому, що не вважав за потрібне, а почасти, саме в Галичині, з причин, від мене незалежних; та втім поїздка моя не залишила-ся без користі для моїх занять. Не кажучи про деяке практичне

¹⁰⁸Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 5 зв.

знайомство з мовами – чеською, почасти словенською і хорватською літературною (сербською), у Відні я мав нагоду познайомитися з паном Г. Мажураничем, чудовим знавцем чакавського наріччя, і використати його усні повідомлення та надрукований ним підручник»¹⁰⁹.

Привертають увагу «непередбачені обставини», які, за словами Потебні, не дали йому можливості робити спостереження над мовою простого люду в Галичині.

Докладно розповіла про те, що трапилося, галицька газета «Слово» 1 серпня 1863 р. Подаємо цей текст зі збереженням особливостей орфографії, відкинувши **ѣ** на кінці слів та замінивши **ѣ** на **i**.

«В половині місяця юлія с. г. пребивал тут у Львові через кілька дней г. Александр Потебня, ад'юнкт Харківського університета, молодец літ около 23, настоящій малорусин украинский. Досить сказати: малорусин, а кождий з наших увідає, що се чоловік не дипломати, не політики, а так собі любитель своєї родной з тяжкого упадку подносящейся малорусчины, которому на умі єдина доля розвивающейся нашої словесности та думки о поднесенію просвіти русконароднои. Яко малорусин г. Потебня куда ж мал у Львові нашом удатися, где глядіти собі знакомства, если не у братей малорусинов? И воістину, познакомился он с нікоторыми із наших, особливо молодших русинов, которыи наділяючи его где-якими из своих галицко-русских сочиненій мали способность слишати прекрасний его говор украинскій, бесіду, исполненную щирою отверстію и неложным для матери-Украины восторгом. Вертаючи из Праги, где екійсь час пребивал для усовершенья своих студій в санскриті и старославянщині, мал он наміренье через Радзивилов, Житомир, Киев їхати назад до Харькова, но увідавши у нас, що Радзивилов власне в ту пору не цілком выгодна для спокойного путешественника, рішился он повернути путь знов мимо Прагу,

¹⁰⁹Извлечения из отчетов лиц, отправленных Министерством народного просвещения за границу для приготовлений к профессорскому званию. – Спб., 1863. – Ч. 2. – С. 356.

Берлін, и далій в Харьков. В сам день отъїзда возвано его до полиції, извідывано за цель его путшества, яко и за тое, чи знає говорити по-польски, та й без поданія близших поводов освідчено ему коротко, абы як найскорше іхал прямо дорогою мимо Радзивилова до своего отечества. По его представленью, же для непокоев вокрест Радзивилова желае от назад вертати на Прагу і Берлін, пристала полиція на се его желанье, однако ж требовала абы в Празі дольше не здерживался. И того ж дня, чем 9(21) юлія отъїхал он из Львова. Такій єсть простий факт щодо побыту г. Потебні в нашом городі».

Але цим справа не закінчилася. Австрійські й польські газети почали обговорювати цю подію, плутаючи Потебню з маркграфом Паулуцієм, урядником Варшавської поліції, що саме тоді теж перебував у Львові. Можливо, цими подіями пояснюється факт, що один із звітів Потебні, відісланий з Праги до Міністерства народної освіти, опублікований не був. Оскільки він містить невідомі досі факти, подамо його майже цілком.

«До Департаменту Міністерства народної освіти.

Маю честь доповісти, що з 2/14 квітня я перебуваю в Празі. Час перебування тут я використав частково на ознайомлення з деякими збірками творів слов'янської народної поезії, яких досі у мене не було під рукою, почасти на приготування до друку статті «О мифическом значении некоторых рождественских обрядов» (96 стор.). Оскільки ця стаття тільки днями надіслана мною до редакції «Чтений общества истории и древностей», то повідомлення про те, чи буде вона надрукована, я ще одержати не міг»¹¹⁰.

У серпні 1863 р. Потебня прибув до Петербурга. Реакційна преса зустріла його приїзд зливою злостивості. Використавши

¹¹⁰ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 733. – Оп. 5. – Спр. 264. – Арк. 18. Статті з такою назвою серед праць Потебні немає. Можна припустити, що вона ввійшла до твору «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (М., 1865) як її перший розділ «Рождественские обряды».

неприємний інцидент у Львові, один зі злостивців писав у газеті «Московские ведомости» 13 серпня 1863 р.: «Плем'я Бакуніних і Герценів не перевелось у нас, як бачите, з тією різницею, що молодик, про якого я пишу, виконавши свою польську місію в Галичині, приїде до відкриття навчального курсу і буде продовжувати її в Росії, користуючись за це платнею, яка, між іншим, за новим статутом, досить значна».

22 серпня 1863 р. міністр народної освіти Головнін повідомив Харківський університет про те, що Потебня передчасно повернувся з запланованого відрядження. Посилаючись на його прохання про дозвіл повернутися додому, міністр писав, що такий дозвіл він Потебні дав і одночасно попередив, що нова його поїздка за кордон залежатиме від тих коштів, які матиме міністерство на поїздки молодих учених з 1864 р.

Паралельно з офіційним листом до Харкова надійшов ще один папірець від Головніна з приміткою «таємно». Сьогодні ми маємо змогу ознайомитися з його змістом.

«Панові кураторові Харківського навчального округу.

Ад'юнкт Харківського університету Потебня, відряджений 3 серпня 1862 р. на 2 роки за кордон з науковою метою, повернувшись нині з цього відрядження, звернувся до мене з проханням про дозвіл йому вирушити назад до місця служіння в Харківському університеті для продовження занять своїх у підготовці себе до кафедри слов'янського¹¹¹ мовознавства.

Унаслідок цього, дозволивши панові Потебні повернутися до попередньої посади в Харківському університеті з припиненням одночасно надання йому закордонного утримання по 1600 крб. на рік, я уклінно прошу Ваше Превосходительство повідомити мені Вашу думку про моральні й наукові достоїнства пана Потебні і про ту користь, якої можна чекати від його занять обраним ним предметом...»¹¹².

¹¹¹Помилка; у проханні Потебні – порівняльного мовознавства

¹¹²Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 34.

Треба віддати належне тодішньому кураторові Харківського навчального округу Карлові Карловичу Фойхту. Високоосвічена людина, філолог за фахом, він за студентських років Потебні був ректором університету. Уважно стежив Фойхт і за першими кроками молодого вченого на науковій ниві, а тому дав вичерпну відповідь на питання міністра. Не втратила й досі значення характеристика Потебні, яку написав Фойхт. Повторивши запитання міністра, він перелічив опубліковані праці Потебні, у тому числі «Українські пісні, видані коштом О.С. Балліної». Далі він писав:

«Ці вчені праці пана Потебні доводять як широке знайомство його зі слов'янською та російською філологією і взагалі з наукою порівняльного мовознавства, так і надзвичайні здібності його до подальших самостійних досліджень. Лекції, читані ним до від'їзду за кордон з історії російської мови, були укладені дуже дбайливо, за джерелами. Звіти його про заняття в Берліні, надруковані в журналі Міністерства народної освіти, хоча й надто короткі, свідчать про старанне вивчення ним санскритської мови. З цього я роблю висновок, що й подальші заняття пана Потебні обраними ним предметами можуть принести істотну користь його слухачам і взагалі науці...».

Особливо важливий цитований документ у тій частині (пункт 2), де говориться про риси Потебні – людини й вихователя молоді.

«Стосовно моральних якостей пана Потебні вважаю обов'язком засвідчити, що за весь час його перебування в Харкові як студента, так і як викладача університету моральність його була цілком бездоганна. Скромність завжди становила основну визначальну рису його характеру; вона переходила навіть в особливу зосередженість у самому собі і взагалі брак товариськості. Ближче знайомі з ним визнавали його прибічником української народності; та я ніяк не припускаю, щоб така прихильність супроводжувалася ворожнечею до народності великоруської, і звинувачення, вміщені проти нього в цьому

році в газетах «Голос» (у № 205) та «Московских ведомостях» (№№ 176 и 177), визнаю принаймні спричиненими якимись непорозуміннями. Незадоволення ж його закордонним перебуванням і прагнення повернутися до Харкова, висловлені ним у приватних листах сюди невдовзі після прибуття до Берліна, поки що для мене нез'ясовані»¹¹³.

Нові матеріали, здебільшого знайдені в архівах, допомагають пояснити багато вчинків Олександра Опанасовича Потебні, незрозумілих його сучасникам. У несприятливій для наукових занять ситуації він не забуває мети свого відрядження. У Відні слухає лекції Ф. Міклошича. Важливими для подальших студій ученого стали і університетські лекції Мартіна Гаттали з порівняльного вивчення чеської і словацької мов. Згодом він застосував і розвинув порівняльний метод при аналізі близькоспоріднених російської та української мов, розширив і поглибив тло дослідження за рахунок усіх слов'янських, балтійських та деяких інших індоєвропейських мов.

Неабиякий вплив на подальше творче зростання Потебні мало і його особисте знайомство як з Гатталою, так і з іншими вченими, що працювали тоді в Празі. Так, Карл Яромир Ербен, видатний чеський філолог, просить його надіслати свідчення українського фольклору для праці, що мала вийти невдовзі. Йдеться про хрестоматію *Sto prstonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních. Čítanka slovanská s vysvětlením slov. Vydal K.J. Erben, ředitel archivu...*, Praha 1865 (з паралельною російською назвою «Сто славянских народных сказок и поведстей в подлиннике. Книга для чтения с изъяснением слов»). З 1863 р. хрестоматія видавалася зошитами.

¹¹³Там же. – Арк. 36–37.

ВТРАЧЕНІ НАДІЇ

Тяжкі родинні втрати не могли не позначитися на настрої і планах молодого вченого. Повернувшись на батьківщину, він дізнався про те, що царський уряд розпочав кампанію терору проти демократичних верств України і багато його товаришів заарештовано або вислано. Саме тоді з'явився відомий Валуєвський циркуляр, який заборонив українське слово в друкованій та на сцені. Закриті були недільні школи. Створений Олександром Опанасовичем «Буквар» для цих шкіл так і залишився невиданим. Лише завдяки Василеві Гнилосирову, який зумів зберегти рукопис «Букваря», він побачив світ 1899 р. в журналі «Киевская старина», але вже після смерті автора. З безпосереднього оточення Потебні в Харкові залишилися одиниці. Не зі своєї волі опинився в Курську громадівець Андрій Львович Шиманов, юрист за освітою. Лист Гнилосирова, натякаючи на цю обставину, водночас засвідчує, що в їх листуванні настала нова пора – пора обережності й конспірації.

«15 жовтня 1863 г. Пугу, земляченьку.

Мені сорока на хвості принесла (перечув з Курська), що Ви вже в Харкові опинились. От і гаразд – усе ближче – своя країна. Чи раді, чи не раді, чи може Вам ніколи, добродію, і носа втерти, а вже беріть та читайте: у мене така вдача – не пропушу оказії.

Стрічають земляка з хлібом-сіллю та із чаркою горілки, а як сього добра не поженеш за сто миль, то ось вам – Гумбольдт. Добридень і в Вашу хату! Бачите, яка причта зо мною лучилась. Був ото я літом у Полтаві, наткнувся в книгарню, дивлюсь: ласа річ в переводі таке добро запопасти, узяв дві книжки (думка була, що дві часті!), росперезав калитку – і певен – зник собі. Як же роздивився вже в Охтирці, що вони однаковісінькі, то оце одну й до Вас засилаю, може здасьця, візьміть, будьте ласкаві! А у вас, козаченьку, прохав би вашої статї, що була у «Журнале

Министерства народного просвещения», та патрета, якщо маєте, дуже бажав би на вас подивитця. Е, чи получили мій лист і парсуну, що заслав до Вас у Прагу, здається, в червці, з Охтирки?

Продивитця в цій книжці § 22. Він мене, коли хочете, збива з пантелику. Мені хотілося б обробити таку тему: «О языке благородных, но бедных родителей». Вибачайте, що трохи зверну з шляху: не сила – може, колись виробимось!

Желал бы я написать эту статью более или менее толково, обстоятельно, разумно, чтобы можно было поместить в порядочный журнал. Цель этой задачи – настоятельная необходимость. При всей моей популярности и, как следствие ее, некотором нравственном доверии ко мне охтырской публики мне бы хотелось составить для себя мало-мальски порядочное литературное реноме, что доставило бы здесь значительный авторитет моему слову, проповеди, а следовательно, и действиям. Что касается моей уездной практики, то я надеюсь обеспечить себя, пославши к концу года статью в Харьковский статистический комитет, и, вероятно, получу диплом на члена-сотрудника, а это даст мне даже формальную возможность при удобном случае рыскать из села в село – и... дело на досуге что называется под прикрытием теплой административной десницы... Ну, это пока *pia desideria*¹¹⁴, будем продолжать начатое...

Вот Вам, коханий земляче, общий план предполагаемой статьи, составленный наскоро, впопыхах, одним взмахом пера, а это дело очень меня занимает, пособите мне откровенно, побратерський – дайте щирю пораду! Ось послушайте!

По строю речи вытекает естественное деление языка на множество групп с известными оттенками, смотря по образу жизни, разнообразию занятий, степени индивидуального нравственного развития. Отсюда язык хлібороба, городянина вообще и, в частности, цехового – крамаря, лакузы, судовика, полупанка (несколько переходная раса), сюда можно отнести архивный педагогический мир, батюшек и проч., дали язык пана-аристокра-

¹¹⁴*Pia desideria* – лат. добрі наміри.

та, наконец, язык позднейшей цивилизации – обыкновенного гуманного развитого смертного как экстракт разумно прожитого прошлого. [...]

А) По этой рубрике мне хотелось бы провести мирозерцание каждой группы общественной, собравши значительное количество живых данных и сгруппировавши их в известном спектре – в духе народной (национальной) индивидуальности.

Схватить по возможности общественное самосознание – стиль взаимодействия одной группы на другую, отражение влияния ложно понятой цивилизации в жизни и в строе речи упомянутых низших групп, разумеется, по силе разума и яркости насущных фактов. Момент благотельного влияния образования на эти массы особенно при посредстве надежных проводников etc.

Б) Заключительный финал пьесы – вызвать возможно большее сочувствие передовой части публики к меньшим братьям и провести мысль о реальных школах (сообщающих положительные знания), потребных для здорового развития всего общественного строя...

После этого, кажется, несколько затемняется самое заглавие. Но я имею в виду эту-то расу как наиболее близкую по званию и по общественному положению к части более цивилизованной, на которую рассчитываю произвести довлеемое впечатление. Вообще, настолько оригинален, что хотелось бы задержать несколько курьезное заглавие и развить поэму приличным образом.

Я уверен, что план мой далеко не полон и в общем не выдержит серьезной критики; но тем не менее рассчитываю на Ваше снисхождение и на искреннюю помощь добрым советом.

Не найдете ли чего нужным почитать в этом роде для предварительной подготовки?.. Похлопочите, пожалуйста, с этой стороны особенно.

Какие найдете необходимыми изменения в моем плане, сообщите тоже. На какие факты посоветуете обратить – вся суть будущего дела.

Словом, все, что найдете нужным для этой цели, сообщите. За все это буду искренне благодарен. Откровенно говоря, робость одолевает, что не хватит меня на удовлетворительную работу подобной задачи, но – что делать – охотишка невмочь. А *propos*¹¹⁵: может, Вы посоветовали бы мне что-либо и другое на всякий случай? Но дело в том, что писать хочется; и чувствуется вся важность и необходимость такого рода головного моциона... Буду ждать голосу з Вашего берега.

Та ще ось що: оповістіть, коханий козаченьку, що діється в Польщі, на Карпатах, чи не турбують там об нас і з якого боку заходять?..

Усяка новина теж годиться – слухаю обома! Другим разом писатиму дещо об собі, об Україні etc, тільки перекиньте мені такий Ваш адрес, щоб листи доходили без довідок московських... До мене така стежка (задля гарячого случаю): Ее високопревосходительству Вере Степановне Гильдебрант. Против городского собора, дом Собакевичевой, Ахтырка (Харьковской губ.). Нічого підписуватись, і печать яка-небудь з півнем абощо – на почті у себе маю своїх людей. Наша взяла – і пика в крові...

Бувайте здорові і кріпкі
Ваш щирый навіки Василь»

Промовистим є той факт, що відповідь друга Гнилоширов знищив. У його щоденнику від 23-24 листопада є лише запис про книжку «Мысль и язык» з дарчим надписом «Коханому землякові...», яку надіслав йому Олександр Опанасович разом із своєю фотокарткою. З листа до щоденника потрапило: «На карточці за Вашим слідом написав два вірша з народної пісні. Костомаров, який їх записав, не розуміє сам. Я так розумію: нікчемне зілля з тином рівняється, а шовкова трава – по облозі, де її скот витолочить, – так на світі діється; тим-то говорять, що нема в світі правди.

¹¹⁵А *propos* – фр. до речі.

В Галіції співають –
Шкода трави шовкової
сёму облогові,
Шкода мене молоді
сёму дуракові.

Значить, трава на облозі лишня, чи що? Мені полюбився цей віршик, і я його часто повторюю, згадуючи про свої знегоди».

І наступний лист Гнилосирова досить красномовний:

«27 ноября 1863 г.

Охтирка

– Держи, дівко, розум добрий.
– Ой держала ж я, козаченьку,
Та в своїй головонці...
Та впустила в воду...

Коханий земляченьку!

Щиро дякую за теплий лист Ваш, за статтю і карточку. Та бравим козаком яким вийшов земляк, хай здоров буде! Не гнівайтесь, спасибі Вам, що я затявся так надовго: щось мені не гаразд. Після хвороби трохи був пішов вискоком, а тепер упять окис... Ніяк не прибереш, яким би побитом узятись за діло – щось руки опускаютьця й голова затуманена... Може, чи не одпусте трохи к Різду? Я маю надію бути у Харькові вмісті з Петром Олександровичем, отогді ударимо лихом об землю!

Тепер моя пропаганда більше коло дівчат – ідуть на удку... Читаємо, співаємо, балакаємо... А які пишні рукава вишиваютьця!..

Якщо маєте «Дівоче серце» Куліша, пришліть мені кілька екземплярів.

По повіту не швендяю: не сяга кошту. Умудрило мене й тут на декохт сісти!..

Що то за знак у вашім писмі: «житиму своїм хазяйством»? Чи не маєте думки одружитись? – Можна! Аби подружжя до щирої й любобі розмови, до честі й шаноби між добрими людьми.

Тепер запитаю Вас:

а) що чутно по всіх усядах об українським ділі?

б) що наша Громада – хто оцілів і чи їднаютьця межі себе краще, як було?..

в) як собі міркують Гавришко, Залюбовський, Шам, Чириков, Білик, Чорноморці?.. Чи не збираєтесь коли докупи, чи, мабуть, так завізно, що ніколи й носа втерти?..

д) яка новина об працюючих дядьках наших Костомарові і Кулішеві – де вони, що з ними і як ся мають?..

Чув, що Андрій Львович переслав до Вас свою статью, де її можна вздріти, якщо послали?..

Мої матеріали щось не шпарко збираютьця і трохи.

Як улучите зайву годину, напишіть що, дорогий земляче! Ваше слово – має силу, чи не піділлє й мені цілющої води?

Вибачайте за куцу й непокладну річ: як живетця – так й верзетця...

Будьте здорові!

Щиро шанующий Вас земляк Василь

Р. С. Побалакайте з цим земляком: чоловік путній і годящий».

Як бачимо, листа Гнилосиров передав через довірену особу. Адже Василь Степанович називав у ньому прізвища тих громадівців, які не зазнали арешту під час відсутності Потебні. Питання Гнилосирова потребували відповіді, якої не можна було довірити пошті. Цілком можливо, що ця відповідь дійшла до Охтирки з допомогою того ж «путнього і годящего земляка», який доставив послання Гнилосирова до Харкова, і тут же була знищена.

Так чи інакше, за цей період в архіві В. Гнилосирова знайдено лише одну записку Потебні нейтрального змісту:

«Добрейший Василий Степанович!

Два раза я проезжал через Ахтырку, но не зашел к Вам первый раз потому, что было поздно (один час ночи), а второй раз

потому, что торопился в Харьков. Великодушно простите и не минайте нашей хаты в Харькове или в Ромне. Если хотите познакомиться с моею матерью и сестрой, то наведайтесь к ним. Через них посылаю Вам эту записку.

Про новости здешние нечего сказать. Я их не знаю. Ново и хорошо только то, что вместо распавшегося хора студентов есть бурсацкий, который вдсятеро лучше первого. Голоса такие, каких Вы здесь, конечно, не слыхали, и песен больше знают, чем студенты. Слыхал я за верное, что Вы переходите в Харьков. Рад Вас всегда видеть и желаю всего лучшего, но сомневаюсь, чтоб Вам привольнее было учительствовать здесь, чем в Ахтырке. Впрочем, лихо не без добра.

А. Потебня»

Записи в щоденнику Гнилосирова свідчать, що зустрічі друзів тривали. Лише з переїздом Василя Степановича до Канева настала довголітня перерва в їхніх товариських стосунках.

У січні 1881 р. Олександр Опанасович несподівано одержав вітання від давнього приятеля. Незважаючи на довгу розлуку, Гнилосиров щиро радів його успіхам. На цей час Потебня був уже визнаним ученим, автором багатьох відомих праць. Серед них – два томи «Из записок по русской грамматике» – праця, яка зробила цілий переворот у вітчизняній філології. На великому фактичному матеріалі (писемні пам'ятки, свідчення народних говорів, споріднені слов'янські і неслов'янські мови) харківський дослідник пояснив багато різних мовних явищ, дослідив історію становлення й розвитку окремих граматичних категорій, показав зміни в структурі російської, української та інших слов'янських мов. Розгляд збірника Я.Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» став стислим дослідженням про формальні принципи класифікації пісень. До Потебні справді наукової класифікації слов'янських пісень не існувало, бо для цього бракувало як матеріалів, так і необхідної підготовки збирачів фольклору.

Не облишив учений і громадської діяльності. Уболіваючи за долю національної культури, він доклав багато зусиль, щоб донести до читачів кращі зразки народної поетичної творчості, твори українських письменників-класиків. Так, наприкінці 1888 р. Харківське історико-філологічне товариство, яке очолював Потебня, почало друкувати збірник фольклорних матеріалів, зібраних Іваном Манжурою. Завдяки зусиллям Олександра Опанасовича 1889 р. у Петербурзі побачили світ «Степові думи та співи» І. Манжури. Виявом інтересу вченого до талановитого українського поета Петра Петровича Гулака-Артемовського стала публікація творів останнього в журналі «Киевская старина». А протягом 1887–1890 рр. у Харкові вийшли чотири томи творів Г. Квітки-Основ'яненка за редакцією і з коментарями Потебні.

Праці вченого, його діяльність на культурній ниві стали основним предметом листування Гнилоσιрова та Потебні. Але друзі торкалися й інших питань, підказаних тогочасним життям. Читаючи тепер повні пристрасті листи Василя Гнилоσιрова, можемо лише пошкодувати, що так пізно знайшли вони свого читача. Адже ці роки не минули марно для Василя Степановича. Його неабиякий талант знайшов вихід у праці педагога, що ніс у народ освіту, поширював серед учнівської молоді демократичні думки. Переїхавши до Канева, він працює в міському двокласному училищі, спрямовує свої сили також на впорядкування та охорону могили Т.Г. Шевченка, на створення його першого музею.

За життя Гнилоσιров друкувався мало і як письменник тепер майже не відомий. Поема «Закохана» (1893), казка «Царівна-русалка» (1895), збірка оповідань російською мовою (1897) вивчаються нині хіба що фахівцями. Не поталанило йому і на журналістській ниві, хоча він мав неабиякий хист публіциста.

В.С. Гнилоσιров підтримував дружні стосунки з багатьма видатними діячами другої половини XIX ст. Серед його кореспондентів були філолог Павло Гнатович Житецький і геніальний композитор Микола Віталійович Лисенко, троюрідний

брат Кобзаря Варфоломій Григорович Шевченко і полтавський книгар Василь Логвинович Трунов, котрий багато зробив для пропаганди творів Шевченка, український поет революційно-демократичного напрямку, перекладач, громадський діяч Олександр Олександрович Навроцький, революційний демократ Євген Михайлович Моссаковський та багато інших.

Велике листування, як і щоденник Василя Гнилосирова, ще належним чином не опрацьовані. Лише частково використали його архів автори праць про історію могили Шевченка та виникнення і становлення Тарасової світлиці З.П. Тархан-Бережа та Л.Д. Зінчук. Листи до Олександра Опанасовича Потебні свідчать про грані таланту В.С. Гнилосирова, які з тих чи тих причин не реалізовано. Це й талант ученого-дослідника, і спостережливість збирача народних скарбів, і пристрасть пропагандиста, метою життя якого було поширення знань серед народу, підвищення його культури.

Подаємо кілька листів Василя Гнилосирова до Олександра Потебні, які стануть ще одним вагомим внеском у збагачення наших знань про історичне минуле.

№1

9 января 1881 г., г. Канев, Киевской губ.

Глубокоуважаемый земляк,
Александр Афанасьевич!

С душевным трепетом прочел я в «Заре» (от 31 декабря 1880 г. № 48) небольшую заметку по поводу Вашей рецензии на «Сборник песен Галицкой и Угорской Руси» Головацкого.

Это превосходный подарок к Новому году для всех не «нищих духом» и мало-мальски шевелящих мозгами не по чиновничьему камертону, особенно в «нынешние времена»!..

Крепко жму Вашу благородную руку и сердечно поздравляю с Новым годом – с новым словом!.. Дай-то, Боже милый, за наших недолгих часів діждатьця нам усього-всього найкращого!..

Дуже шкодую, що давно не писав до Вас, все, знаєте, оберігався зачіпачь – думалось, що, може, загордували, а тепер, да-лебі, не вциту.

Так і хочетця побалакати, буцім на ярмарку, після доброго торгу, випивши чарку-другу з добрим чоловіком! Мене понура доля зовсім таки пригнітила: хожу в ярмі над дурною канцелярською роботою, і, мабуть, тут вже мені й жаба цицьки дасть – при 24 недільних уроках за шматок хліба і теплу хату... Вже дев'ятий год як одруживсь, дітвори не маю, жінка слабіє, та й я вже не той... зубів не долічую в пащеці, ковтаю страву, як індик – аби там що в буркотні закандюшило... А щоб гаразд наїстись, як колись, таранею, цибулею й іншими ласощами – й не кажи, нічого й згадувати, як снилось... Здається, незабаром і час «ітоги зводить», кірпатої сподіватця... Нехай тим часом спіткнетця!..

А що путнього зробив?..

Мовчу, Господи! Нейминуча «Кузьмина слава»... жде трохи чи не всіх таких гольтіпак, як і я... От і Хартахай (нехай царствує!) – добивсь до директорства в рідному Маріуполі, а теж торік дуба дав, zostавивши з дітками жінку ні з чим... а нащо вже був чоловік при кулаці!..

Чував я од ківлян про Вашу солодку річ на Квітчиному празникові, радів душею, стеріг, чи не попадетця вона в печаті, щоб добре розсмакувати, але ж скільки не тикав по газетах, а часом і по журналах – нічого не настиг про ту річ – хіба прогавив?..

Поки що попрошу Вас прислать мені річ про Квитку (якщо надрукована), «Записки по русской грамматике» і рецензію на збірник Головацького. Будьте ласкаві, не одкажіть – щиро дякуватиму!

Дай, Боже, Вам здоров'я і силу грошей!..

Шануючий Вас земляк
В. Гнилоциров

11 февр. 81 г., Канев

Дорогой друг и земляк,
Александр Афанасьевич!

Щиро дякую за присилку своїх трудов. При сій okazії притомом прошу роздобути для мене первые випуски «Записок», «К истории звуков» и «Два исследования»; може, де набредете в харківських книгарнях – купіть – верну гроші з великою радостью.

К стыду моему, объясняемому, впрочем, способом заработка насущного – тягостным канцеляризмом и регламентацией учебно-воспитательного дела, маленьким агентом которого состою, – многое в «Записках» мне теперь не по силам; потому я принялся за другие Ваши вещи теперь и перечитал всмак. Но, несмотря на невольную отсталость, мне все-таки чрезвычайно приятно иметь у себя именно Ваши исследования как человека, о котором на дне души закрепи лучшие воспоминания о лучшей, молодой поре нашей жизни... Моя Книга живота¹¹⁶ насильственно успе... А шкода, як згадаєш наче й недавно старовину – не вернетця вона!

А отже, кращі сподіванки тих часів зринають потроху на світ в щирім слові людей науки, а може, колись і в житні...

На тім тижні я прочитав Костомарова «Малорусское слово» (Вестник Европы, № 1) і пані Юхименчихи «Малорусский язык в народной школе» (Слово, № 1) – хоч далеко не нове, одначе, гаряче слово... Теж приходилось мені читать її ж таки деякі етнографічні етюди торішнього чи, здається, позаторішнього року в періодичній печаті – лепська робота. «Козир-молодиця!» – сказав би Квітка.

Думається иноді: якби попались постолі-самоходи та шапка-невидимка, щоб можна було зненацька опинитця в їх робочій хатині, притулитця в закутку та й визирати – невже вони собі ніколи не сварятця?..

¹¹⁶Йдеться про щоденник Василя Степановича Гнилосирова, про який його запитував Потебня.

Це за мого віку я знаю другу культурну і працювиту пару: Лисенки – артистична, Юхименки – ерудична. Перша пішла вrostіч – діток не було; друга любо живе, бо, мабуть, є.

А хотів би я коли побачить Ваших хлоп'ят – чи вони хоч трохи заклоунулись на козаків?.. Хай живі-здорові будуть та домівки не цураються, щоб німець не дїждав учить їх рідній мові й історії!..

Оце посилаю Вам, серденько, дещо з мого хламу – заговори, записані од престарезної баби (восени дуба дала) в Каневі, може, пригодяться.

А нам, дай Боже, вистрибувати!

В. Гнилоширов

P. S. Прошу поклониться от меня В.К. Надлеру, если он в Харькове и помнит меня.

Не видаєтесь ли с А.Л. Шимановым – как он живет и в Харькове ли?

Як зуби болять, треба стати лицем до молодика і проказать тричі: «Місяцю молодий, Хрест на тобі золотий! Був ти у мерців? – Був. – Чи болять у них зуби? – Ні, не болять. – Нехай же и в мене, рожденного, хрещеного, молитвеного раба Божого (ім'я) ні щемлять, ні болять!»

Або:

«Місяць на небі, камінь у морі, мертвий у гробі... Коли ці три брати зйдуться, то нехай у мене, рожденного, хрещеного, молитвеного (ім'я) зуби не болітимуть».

Од лиха і напасти. Зарані треба піти до криниці і проговорити: «Водо Ордано! Обливаєш луги, береги, коріння, кремення – обмий коло мене все: остуду і паскуду, клевету і клеветушу, нищету і нищетушу...» Потім вмитця гаразд – то все й минеться.

Од ворогів:

«Святий Смеркаче, Божій Замикаче! Замикаєш комори, обори, монастері і костели – замкни моєму ворогу (ім'я) рот.

Їхав чоловік чорним волом, – поставив моєму ворогу (ім'я) язик колом!..»

Молодій дівці, як часом закохаетця, треба до сонця¹¹⁷ підійти до криниці, проговорить тричі: «Царю небесний», а потім: «Добрий вечір тобі, водо Ордано і земле Титяне¹¹⁸! Дай мені тиєї чаші, що сам Спаситель руки мив! Я тобі ту чашу верну, коли до себе народженого молитвеного (ім'я) приверну!» І треба вмитись.

№3

10 марта 1881 г., Канев

Дорогой Александр Афанасьевич!

По поводу «Наставлений о дифтерите» мне прежде всего пришло на мысль отослать Вам несколько брошюр по народной медицине, вышедших в Кіеве, – для ознакомления. Мне кажется, что некоторые из них в литературном отношении весьма удовлетворительны, как «Про хвороби і як допомогти», «Про холеру» і «Ліки своєнародні». Сии вещи Вы получите на днях от Ильницького з Кієва. Якщо самі вже читали отці метелики, то дасте старому Дмитрові Павловичу (хоч син повинен йому прочитати, як він темний), Ховановському Матвію Федоровичу, Шиманову А.Л., Зайкевичу А.Є. (як вернетця з Одеси), Питржецькому Андрею Леонтійовичу, Стигшеловському Якову Степановичу. Це все, мабуть, люди такі, що повинні не забути домівки, а надто й рідної мови!.. Може, ще кого з «природжених» або «вчених»¹¹⁹ налапаєте, щоб гуртом се діло розжувати... Як же й це не влад, то найзвичайніш буде оттак зробити: перешліть до мене листок (чи наш, чи задля перекладу), а я, що здужатиму, зроблю і все вкупі верну Вам, не гаячись.

З колядок і щедрівок не маю новенького (окрім того, що в

¹¹⁷Чи до сонця, чи за сонця – не знаю, бо жінка записувала; предлога нема, а вона тепер не пам'ятає.

¹¹⁸Що за земля «Титяна», вовремя не наведено справок. Чи не жилище титанов?.. – Примітка В.С. Гнилосирова.

¹¹⁹В одному з листів до Гнилосирова Потєбня пригадував: «Пыльчиков... когда-то говорил, что как ведьмы бывают «прирожденные» и «вченные», так и украинофилы. К сожалению, последних не прибывает, а первых убывает, а между тем без этих первых де оные будут только описателями архивов».

збірниках) нічого. В Каневі і околицях починають колядовать 25 декабля. Я ж пам'ятаю, як іще парубкував та їздив інколи у Харків до господи, то в Троянівці (село під Кобеляком верстов 13–15) парубки колядували на кутку 24 декабля; я ж сидів на станції та клацав зубами од холоду, самовар пив і горівку (нігде правди діти), звичайно, діло було трохе не о півночі.

Про те, що колядують на Волині і 24-го, каже і один тутешній учитель (з «Ісусової піхоти»), був у Філологічному інституті в Ніжені, та на «іже за ніі» затався, як і я в університеті. Він зараз, по моїй прозьбі, написав туди лист, щоб напевно довідатця. Як звітте напишуть, я миттю обізвусь.

«Русский филологический вестник» я получав тільки один год, якщо ласка, пришлите мені і те, що в № 1 за цей рік.

Земель в общином владении не знаю, скільки чув в Полтавщині і Харківщині, есть названія: «обчеська левада», «обчеський ґрунт», «обчеський вигін»... В Каневському уїзді, в с. Кираночшах, практикується названіє «кунтушева» земля, т.е. виділяють з общого наділа чималу частину землі, гуртом обробляють, сіють жито і яровий овес; жито йде в запасний магазин, а овес на продаж або на посів...

Только что прочел статью Андрея Иванова (кажется, креатура Каткова и, чего доброго, не профессора ли Киевского университета) в «Киеве» (№ 54) «О национальном языке» – единственная серьезная статья в этой газете за настоящий год. Прочтите, пожалуйста, – это в своем роде сила, бороться с которой трудненько. Если часто станут появляться его статьи, как он и обещает, то дело дрянъ: нужно ждать репрессалий... особенно, когда будут молчать люди, могущие потягаться своей эрудицией с таким уродом.

Крестьяне с. Яновки отказались присягать: «Ми знаємо того царя, що дав волю, а як його вбили, то подайте нам тих, що вбили!» Дали знать властям...

Бувайте здорові! Ваш щирый земляк

В. Гнилосиров

Р. С. В Вашей рецензии «Песен Головацкого», стр. 10: вертеба-котлована, я чув в Черкасском уезде «вертеба» – в смысле прірви, омота, безодні.

Стр. 12: дилування – сруб криничний; в Полтаві я чув «дилування» – забор (досчатый именно).

№4

«Щироповажний добродію,
Александр Афанасьевич!

Яке я, не Вам казати, ледащо зробилось писати, то й самому дивовижа! Не знаю, кілька вже Вам поклонів вдарити, щоб не сварились за мою невдячність. Давно, батче, збиравсь сердечно подякувати Вас за другий том «Щедрівок та колядок» та аж тепер зпромігся зачепити в лапу перо й гукнути: велике спасибі за теплу ласку! Думалось, що побачимось на 900-літньому ювілеї в Києві, де я пробув з 14 по 20 іюня, аж не трапилась ця сподіванка. А там, як обаранила мене крапивна трасця, так трохи не два місяця мордувала... І я було і зовсім занудився; тепер хоч, здаєтця, й очуняв, так старість до тебе підмощується: то пику обідме – там кілька ледаченьких зубів та й ті просятця геть... або голову почне котолобити, немов дере в носі чи в поперек якийсь там хрін влізе – так закандзюбить, що й на піч не злізеш і ногами ледве совасш... Отака... А ще ж і ліки не бозна які!..

Як Ви там повертаєтесь?

Що поробляє Андрій Львович? Бо він собі чоловік на свободі, і там той рік писав часто та густо, а це вже давно не маю од його вісті ніякої. А що з другим томом «Складки», мабуть, що недобре сталось, що й досі нічого не чути, і теж Квітчині твори досі не виходять?! Дивні діла та й годі.

Бувайте здорові й кріпкі надовго. Ваш старий земляк
В. Гнилосиров».

№5

«13 октября 1888 р., Канев

Вельмишановний і дорогий добродію,
Александр Афанасьевич!

Од щирого серця дякую Вам, що прислали мені перший том «Объяснений малорусских и сродных народных песен»! Дуже жалкую, що так склалося моє життя, що ніяким побитом не встигну сам чого написати, звичайно, не научного (бо не сила), а хоч би літературного: прямо заїда щоденна казенна праця за шматок хліба...

Відома річ, що трохи чи не всі найважливіші научні й літературні роботи справляють же люде теє при великих утисках, але не всякий те зможе. Я собі більше, як то кажуть, чоловік серця, чоловік живого слова і діла, і по цій стежці, здається, дещо зробив і зроблю. Наприклад, от і тепер вже треті сутки не дає мені спокою їдна думка, котрою я оце поділюсь і з Вами. Прислав мені один приятель з Сміли фотографічну парсуну Максима Залізняка, що знайдена десь на горіщі чи в монастирській коморі, чи що.

Що ж би Ви думали? Опріч того, що я тяжко зрадів, побачивши такого козарлюгу, й пісня:

Максим козак Залізник,	Зібрав війська 40 тисяч
Козак з Запорожжя,	В місті Жаботині,
Як виїхав на Україну,	Обступили город Умань
Як повная рожа;	У їдній годині... etc.

не зходить мені з думки! Якщо й на мене старого при такій okazji натовпом лізе старовина, то, здається, варт було б подумати про те, що поки заявитця наша дрібна й популярна історія, слідувало б зробити те, що можна – підмовити охочих до рідної старовини подавати щороку (годів на три чи що, приміром) хоч по десять карбованців в громадську скриню задля того, щоб приводом такого добродія, як Аркадій Іванович Тонін, виховати з своїх земляків путящого фотографа, чоловіка освічено-

го і, як можна буде, роздобути йому такий папір, щоб він (той чоловік) без перечіпок вільний був їздити по Україні і знімати види найважливіших міст і теж інші історичні пам'ятники наші (хоч би завбільшки з кабінетну карточку). Список таких місць, пам'ятників, картинних колекцій і т. іншого здужали б гарненько зробити Владимир Боніфаційович і Дмитро Іванович (один нехай правий берег Дніпра, другий лівий чи там як схотять, бо не без цікавих ознак і в Одесах, і в Чорномор'ї etc.). А там з хороших негативів можна було б видати альбом історичний, хоч з короткими написами при жодній картинці (вроді літописного: «сія дыня съедена такого-то года, місяця і числа»), а до того часу можна б випускати хоч по одній тисячі екземплярів задля любителів, не по дорогій ціні... І я, поки животію, берусь сотню екземплярів жодного малюнка розпустити в люде сам...

Бо як фотограф-спекулянт бере по 50 копійок, то певно, що при других замірах можна б ціну довести до 15–20 копійок за карточку. А це діло вийшло б, здається, дуже корисне задля усієї нашої широко освіченої і такої грамотної молодезі! Бо щирий українець сього часу, на мій погляд, повинен мати не тільки чорний ус, довгу чуприну, стрімку постать, грати на кобзі, добре заспівати, як колись, а перш усього розумну голову на плечах і щиро українську культурну обстанову: найкращі книжки про Україну і українських діятелів, малюнки з рідної природи, історії і побиту... а все друге – хороше само приложитця йому!

Це діло можна б начати і з невеликим коштом, тільки разом в Києві, Харкові і Одесах, поки люде звикнуть до свого ближчого, а потім можна буде мінятися малюнками etc, etc. Якщо моя річ прийдецца до вподоби, то натякніть святками, чи там після свят Різдва, то й я зашлю гроші в Харків (бо все-таки рідимий з того берега).

А тим часом посилаю Вам на гостинець цього натур-стратега (Максима-Козака) і бажаю Вам з сім'єю усього найлучшого!

Щиро шанующій Вас старий земляк

В. Гнилоширов

27 ноября 1888 р. Канев

У молоді роки Олександр Опанасович не мав власного житла. Переїжджаючи з квартири на квартиру, він втратив багато документів, які могли б пролити світло на цей період його життя. Через це такими важливими для його біографії стали свідчення щоденника Василя Гнилосирова та довгорічне листування з другом юності.

Особисте горе Потебні ще не втихло, коли з'явився Валуєвський циркуляр 1863 р. Він забороняв українське слово в друкованій та на сцені. То був відчутний удар по сподіваннях ученого на освіту народу – удар по справі, якій він був безмежно відданий. Сучасники свідчать, що від того часу характер Потебні змінюється. Він іще більше зосереджується в собі, стає мовчазним і замкненим. Позбавлений іншої можливості бути корисним своєму народові, учений звертає всі помисли на наукове вивчення його мови. Одна за одною виходять у світ його праці: «О полногласии» (1864), «О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров» (1865), «Заметки о малорусском наречии» (1870), які фактично є першими науковими розвідками з вітчизняної діалектології.

У повороті Потебні до питань вітчизняної діалектології можна бачити вплив І.І. Срезневського, з яким Олександр Опанасовичу пощастило зустрітися кілька разів. Уже згадувалося, що він відвідав академіка по дорозі за кордон. В архіві Срезневського збереглася записка Потебні від 23 серпня 1863 р., у якій він дякує за «теплий прийом, особливо дорогий далеко від місць, до яких ми звикли»¹²⁰.

Остання особиста зустріч зі Срезневським відбулася восени 1865 р., коли Потебня та П.О. Лавровський приїхали до Москви на I Археологічний з'їзд як делегати Харківського університету. На з'їзді Олександр Опанасович не виступав. Сумлінно виконуючи обов'язки секретаря, він вів протоколи засідань й уважно прислухався до суперечок, які пристрасно точилися навколо питання про походження слов'янської азбуки. Хід тієї дискусії

¹²⁰Російський державний архів літератури і мистецтва. – Ф. 436. – Оп. 1. – Од. зб. 1345. – Арк. 9.

про наукові проблеми, що не втратили актуальності й дотепер, яскраво відображений у виданих потім матеріалах з'їзду. Слід гадати, що саме Срезневський звернув увагу молодого вченого на ту велику кількість проблем, які стояли перед дослідниками рідної мови. Так чи інакше, відтоді спостерігається поворот молодого вченого від постановки загальних питань до аналізу конкретних фактів.

До виходу названих праць Потебні діалектологічна робота в східнослов'янському мовознавстві обмежувалася здебільшого збиранням матеріалу. Вона помітно активізується після опублікування Російським географічним товариством анкети для обстеження народних говорів, складеної Срезневським. Окремі питання, що стосувалися часу виникнення східнослов'янських наріч, їх класифікації, вивчення діалектних рис писемних пам'яток тощо, порушували у своїх працях М.О. Максимович, М.І. Надеждін, Ф.І. Буслаєв, І.І. Срезневський, П.О. Лавровський, В.І. Даль. Однак теоретичних узагальнень, зокрема в плані історичного розвитку східнослов'янських діалектів, до Потебні майже не було.

Якісно новий етап у вітчизняній діалектології, що почався з його праць, характеризується поглибленим вивченням діалектних фактів з широкою історичною перспективою і твердою опорою на сучасні говори.

У праці «О звуковых особенностях русских наречий» Потебня зупинився на взаємозв'язках російської та української мов, які він відповідно до тодішньої термінології називав наріччями (великоруським і малоруським), і на ступені давності їх особливостей. Учений розглянув чимало фактів, добутих з пам'яток писемності, та порівняв із свідченнями сучасних говорів. Тому дослідження має глибокий і справді науковий характер.

Установлюючи відмінності української та російської мов, Потебня вносить ясність у питання, яке так хвилювало його сучасників. Російську мову (великоруське наріччя) він ділить на два піднаріччя – північновеликоруське та південновеликоруське – й кожному з них дає наукову характеристику. Відповідно до

тогочасних поглядів він вважає білоруську мову частиною великоруської на тій підставі, що всі білоруські мовні риси можна зустріти в якому-небудь з великоруських нарічч.

В українській мові (малоруському наріччі) було виділено говори – український (Лівобережжя без північних районів Чернігівщини, Київщина, частково Катеринославщина й Херсонщина), подільський, галицький, карпаторуський, або гірський (в Галичині й Угорщині з обох боків Карпат), волинський і північний, який, у свою чергу, розпадається на ряд дрібніших угруповань.

Характеристика говорів, яку дав Потебня, – це вже справжній науковий аналіз з поясненням мовних явищ (а не тільки з перерахуванням), докладним описом звукової системи та історичними до неї коментарями.

При розгляді окремих говорів української мови в полі зору вченого було понад 20 фонетичних і близько 20 морфологічних діалектних рис. Слід зазначити, що у своїх працях Потебня не обмежувався констатацією тієї чи іншої ознаки, властивої якось мові української мови. Він уперше в історії української діалектології подав до кожної фонетичної чи морфологічної діалектної ознаки історичний коментар, приблизно датував її появу, посилався на її наявність у писемних чи друкованих пам'ятках.

Водночас учений звертав увагу на ознаки, властиві не тільки українським говорам, а й іншим слов'янським мовам. От як, наприклад, пояснює він процес утворення *i* з **ѣ**. Помітивши, що ненаголошений **ѣ** в північних українських говорах вимовляється як *e* (*мешаймо, бежй*), а під наголосом – як *ji* (*вїтер, пїйки*), Потебня припускав, що перехід **ѣ** в *i* пройшов через такі стадії: довге *e*, *je*, а може, *ie*, *ji*, нарешті, після редуції *j – i*. Наприклад: *мѣра* → *мера* → *мѣра* → *мїра* → *міра*. І з **ѣ** було вже, без сумніву, в XVI ст., а ймовірно, могло бути в XIV і навіть XIII ст. Поодинокі приклади *i* на місці **ѣ** трапляються вже в пам'ятках XI ст.

Цікаві історичні коментарі Потебні до морфологічних рис українських говорів. У першій половині XIX ст. М.О. Максимович та Я.Ф. Головацький звернули увагу на те, що в захід-

ноукраїнських говорах в орудному відмінку однини іменники жіночого роду та деякі займенники можуть мати закінчення *оў*, *еў*: *рукоў*, *душеў*, *тобоў*, *мојеў* тощо. Однак вони лише констатували наявність ознаки. Потебня ж пояснив її. На його думку, закінчення *оў*, *еў* утворилися внаслідок повної редукції *j* і часткової редукції ненаголошеного *у*.

У рецензії на збірник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Потебня одним із перших звернув увагу і на деякі лексичні особливості західноукраїнських говорів порівняно зі східними. Він, наприклад, відзначив, що в східноукраїнських говорах невідомі такі слова, як *полонина*, *Бескиди* (назва Карпат), *грунь* (власна назва гори чи загальна назва лісної височини), *Верховина*, *верховинці*, *горяни*, *Коломия*, *бороло* (скеля), *кичера* (лісиста гора), *струнка* (загорода з особливим пристроєм для доїння овець) тощо.

Надаючи великої ваги народним говорам у вивченні історії мови, Потебня закликав учених до точності діалектологічних записів. У «Заметках о малорусском наречии» він визначив принципи запису діалектних матеріалів. «Етимологічний правопис, – писав учений, – потрібний загальнолітературній мові; але зразки народної мови, які мають служити матеріалом для історії мови, необхідно записувати правописом суто фонетичним. Само собою зрозуміло, що цей останній, щоб бути правописом, а не марною писаниною, повинен бути послідовним: надавши раз знакові відповідного значення, це слід пам'ятати». Уперше в історії української діалектології Потебня радив записувачам діалектного мовлення позначати в кожному слові місце наголосу. Як відомо, основна функція наголосу полягає в тому, щоб у мовному потоці виділити слово з-посеред інших.

Але наголос водночас є особливим способом артикуляції фонем. Зміна наголосу може спричинити зміну звукової природи фонем. Отже, знання історії наголосу може допомогти й у вивченні історії фонем. Потебня зрозумів це одним із перших. «Узагалі, – писав він у праці «Заметки о малорусском наречии», – дуже не вигідно для майбутніх дослідників, що, не-

зважаючи на існування добрих прикладів, зразки народних говорів до цього часу видаються без наголосів. Немає сумніву, що вчення про наголос становитиме дуже важливий розділ історії східнослов'янських мов».

Сучасна наука поділяє, звичайно, не всі погляди Потебні. Не можуть бути прийнятні, наприклад, його міркування про місце білоруської мови в групі східнослов'янських. Проте він залишається одним із найвидатніших представників в історії східнослов'янської діалектології, його глибокі ідеї плідно позначались на її розвитку, на вивченні говорів української мови.

Багато уваги приділяв учений питанням походження й розвитку української мови. Визнаючи і російську й українську мови за наріччя єдиної в минулому давньоруської, він по суті виступив на захист української мови проти висунутої в той час офіційної версії, за якою «никакого особенного малороссийско-го языка не было, нет и быть не может».

У другій половині XIX ст. точилася тривала полеміка і навколо питання, чи може українська мова бути літературною. Прихильники великодержавницької політики царського уряду на це питання відповідали категоричним «ні» і всіляко перешкождали розвиткові української літературної мови. Натомість революційно-демократичні і прогресивні письменники та вчені на це питання і в теорії, і на практиці відповідали лише «може бути». Так, М.Г. Чернишевський у статті, надрукованій у першому номері журналу «Основа» за 1861 р., писав: «Запитують інколи: чи здатна малоруська мова досягти вищого літературного розвитку?.. Та хіба слід мати будь-який сумнів? Та хіба є на світі будь-яка мова чи будь-яке наріччя, що не дістане вищого літературного розвитку, коли плем'я, яке говорить ним, матиме, відповідно до свого розвитку, потребу в літературі?» Поділяючи ці погляди Чернишевського, Потебня в рецензії на збірник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» стверджував: «Нема мови й наріччя, які не були б здатні стати зняряддям невизначно різноманітної і глибокої мислі»¹²¹.

¹²¹ Записки Академии наук. – 1880. – Т. 37. – Кн. 1. – С. 93.

Після праць Потебні стали неможливими широкі узагальнення без достатнього матеріалу, узагальнення, які, хоч і привертали увагу романтичним розмахом, та не відбивали об'єктивного стану справ. Неможливим став і простий перелік діалектних фактів без їх осмислення, пояснення та історичного коментування.

Прагнувши до поступового й систематичного вивчення розвитку фонетичної системи, вчений використовував свідчення не тільки писемних пам'яток, а й споріднених мов та діалектів. Особливо часто засвідчено в працях Потебні факти польської та сербської мов, південноросійських, а також південно-західних і північних українських говорів. Переконливо показав учений велику вартість порівняльно-історичного методу. Наголошуючи на необхідності всебічного підходу до розкриття певних явищ в історії мови, він на прикладі юсів, відкритих О.Х. Востоковим за допомогою цього методу, довів, що порівняння фонетичних явищ має служити історії.

Цими досягненнями значення названих праць Потебні не обмежується.

У розвідці «О полногласии» він критично розглянув праці свого вчителя П.О. Лавровського «Замечания о полногласии», «О русском полногласии»¹²².

У першій з них було дано огляд змісту книжки М.О. Максимовича «Начатки русской филологии» (1848). П.О. Лавровський полемізував із М.О. Максимовичем у питанні про час появи східнослов'янського повноголосся, розмірковував про причини виникнення та охарактеризував його особливості. Друга розвідка присвячувалася походженню й характеру російського повноголосся. Автор критично оглянув наявну літературу (праці Добровського, Востокова, Максимовича, Павського, Каткова, Аксакова, Міклошича), зробив зауваження щодо особливостей російської акцентологічної системи.

¹²²Известия Отделения русского языка и словесности. – 1858. – Т. 7. – Вып. 5. – С. 193–240; 1859–1860. – Т. 8. – Вып. 4. – С. 330–336.

Потебня, у свою чергу, переглянув погляди П.О. Лавровського, висловив ряд цікавих міркувань про походження першої і другої голосних у східнослов'янському повноголоссі, про вплив цього повноголосся на польську й лужицьку мови. Тут-таки він простежив походження східнослов'янських сполучень редукованих із плавними та їх співвідношення з аналогічними сполученнями в інших слов'янських мовах. «Дослідження «О полногласии», – писав О.О. Котляревський, – робить значний крок уперед порівняно з попередніми працями: воно не тільки значно збільшує і виправляє попередні рішення, але, спираючись на свідчення порівняльного мовознавства, пробує пояснити, чому повноголосся оволоділо не всім запасом слів, де могло б, очевидно, з'явитися, а тільки частиною його, чому воно не з'явилося в таких, наприклад, словах, як *слава, трава, дремать* і т. д.»¹²³.

У статті «О звуковых особенностях русских наречий» Потебня самостійно розв'язав важливе питання про хід поділу давньоруської мови, про часові межі цього процесу і характерні ознаки наріч на фонетичному рівні. Подальшому розвитку цих питань присвячені «Заметки о малорусском наречии» та «Заметки по исторической грамматике русского языка». В останній праці знову переглянуто питання про наріччя в давньоруській мові та повноголосся.

Заперечення П.О. Лавровському, які дозволив собі його учень у праці «О полногласии», викликали в редактора журналу «Филологические записки» побоювання, якими він поділився з автором. Проте Потебня продовжив суперечку і в наступній праці, пояснивши Хованському: «У таких справах немає своїх, тільки ті, з ким ти сходишся в поглядах. Я не думаю, щоб П.О. Лавровський був настільки дріб'язковим, аби ображатися з приводу заперечень, у яких немає й тіні упередженості»¹²⁴.

¹²³Котляревский А.А. Исследования по истории русского языка А.А. Потебни // Древняя русская письменность : Опыт библиологического изложения истории её изучения – Воронеж, 1881. – С. 169.

¹²⁴Російський державний архів літератури і мистецтва. – Ф. 538. – Оп. 1. – Од. зб. 98. – Арк. 8.

ЧАС ЗВЕРШЕНЬ

Самовпевненість коштувала Потебні дорого. Виявилося, що Петро Олексійович Лавровський поставився до дискусії, початої учнем, не так спокійно, як можна було сподіватися. І наслідки необережного вчинку виявилися для Потебні значними. 15 квітня 1866 р. він писав празькому вченому Адольфу Патері: «Твору, поданого мною на ступінь доктора вже після того, як я розійшовся з Лавровським, він не схвалив. Я певний, що він зробив це не тому, що твір поганий, а тому що я йому не подобаюсь»¹²⁵.

Через багато років можна об'єктивно розглянути події, що відбувалися в Харківському університеті на початку 1866 р.

У 1865 р. в «Чтениях Общества истории и древностей российских» було опубліковано велику розвідку Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», підготовлену до друку ще 1863 р. Перше місце у цьому творі посідає міфологія, а символічне тлумачення слів можна бачити лише в підрядкових примітках та зрідка в тексті. То був час панування в Росії міфологічної теорії. У Німеччині захоплення міфологією вже почало слабнути. 1859 р. побачила світ знаменита передмова німецького вченого Т. Бенфея до «Панчатантри». Вона поклала початок новому напрямку – вченню про літературне й побутове запозичення, яке спричинило обмежене використання міфологічної теорії. Проте в Росії 60-х років це вчення не встигло ще зміцніти, хоча на ниві міфологічного дослідження повір'їв та обрядів Потебня мав талановитих попередників – І.І. Срезневського, Ф.І. Бусласва, О.М. Афанасьєва, почасти О.М. Бодяньського. Проте ні у виборі теми, ні в розподілі матеріалу він за ними не пішов, виявивши цілковиту самостійність.

¹²⁵Цит. за: Лешка О. Материали для биографии А.А. Потсбни // Slavia. – 1976. – Ročn. 45. – Seš. 1. – S. 50.

Розвідка складається з трьох великих розділів. Перший, присвячений різдвяним обрядам (стор. 1–80), з наукового погляду становить великий інтерес, – вважає М.Ф. Сумцов.

Особливо продуктивним цей розділ виявився завдяки багатству фактичних свідчень та їх тісному зв'язку з життям народу. Починається дослідження з опису сербського бадяка – обряду спалення в печі колоди, посипання хлібних зерен, запалювання свічок та вшановування плуга. Далі йдеться про присвячення сонцю та жертвування свині, бика й оленя, від чого пішли обрядові страви – свинина й ковбаси. Наприкінці розділу зібрано багато матеріалу про обрядове вживання хліба й каші.

Ще й дотепер зберегло наукову вартість дослідження про Бабу-Ягу (розділ другий) завдяки великій кількості вміщеного в ньому етнографічного матеріалу. На початку праці Потебня говорить про героїнь німецьких народних казок Гольду й Бертю. Далі на підставі деяких спільних повір'їв про мишу та ворону він зближує з цими міфічними особами Бабу-Ягу. Потім іде зближення з нею персонажів слов'янських казок – Гвоздензуби, Баби-Руги, Баби-Коризми, Покладної Баби та Марени. Значний інтерес становить аналіз казки про Івася та відьму у зв'язку з думками Ф.І. Буслаєва про неї. Неабияке наукове значення має розгляд основних мотивів казок про злу мачуху. З окремих казкових мотивів детально розглядаються: кобиляча голова, казкові жаби, чудові за швидкістю коні, жінки-лебеді, південнослов'янські віли, зв'язок віли із зіркою, розповіді про бабиних дочок, про черепаху, рака, бджолу й жуку в народній словесності, зокрема у зв'язку з Бабою-Ягою.

Проте закінчення розділу, де Баба-Яга зближується з П'ятницею та Неділею, не витримує наукової критики. «Поґрішності в міфічному тлумаченні обрядів та повір'їв, – пише М.Ф. Сумцов, – не принижують статтю в науковому відношенні. Справа в тому, що підстановки неба, хмари, зими, які висять у повітрі, легко відділяються від багатого, пущеного в хід етнографічного матеріалу, і всякий неупереджений та добросовісний етнограф знайде в статті Потебні про Ягу цінний і корис-

ний посібник з багатьох розділів фольклору. Основні положення про міфічне значення Яги правильні, в усякому разі дотепер аж ніяк не порушені»¹²⁶.

Третій розділ, присвячений зближенню змія, вовка й відьми, становить, на його погляд, також цінне наукове дослідження, проте не внаслідок самого зближення, штучного й натягнутого, а завдяки добору та опрацюванню сирого етнографічного матеріалу.

Велика рецензія П.О. Лавровського була суворою і не в усьому справедливою. Відзначивши, що міфологія слов'ян розроблена мало, рецензент визнав за Потебнею значну начитаність та обізнаність із найкращими науковими дослідженнями західних учених, проте гостро докоряв авторів за його прийоми та недостатньо критичне ставлення до фактів. У першу чергу рецензент зробив ущипливу вказівку на те, що Потебня іноді користувався другорядними джерелами, наприклад, виданням Снегирьова, не перевіряючи його за пам'ятками й таким чином повторюючи його помилки. Далі він підкреслив, що Потебня подекуди перебільшив свідчення літописів та надав невластивого їм значення, а також не ознайомився з апокрифічною писемністю, фрагменти якої походять з XI ст. і є цінним міфологічним скарбом. Узагалі, на думку П.О. Лавровського, Потебня знехтував історичним методом повністю, а при використанні порівняльного філологічного методу не був достатньо обережним.

Основні зауваження рецензента надалі звелися до чистої філології – пояснення слів *бондар*, *ядро*, *борошно*, *Яга*, *жук*, *жуželиця* та ін. Саме тут він докоряв, що Потебня «не зовсім дозволено обминає старослов'янське наріччя, ...сам відрізав собі шлях до розшуку істини», виявив перебільшену «суб'єктивність», «холодну неувагу до історії», «насильні натяжки», «довільні висновки», «лише на фантазії схоплені зближення»¹²⁷.

¹²⁶Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – С. 211.

¹²⁷Лавровский П.А. Разбор исследования «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» А.А. Потебни. – М., 1865. – С. 28.

Лавровський також детально розглянув зроблені Потебнею висновки щодо різдвяних звичаїв, значення понять *хліб*, *каша*, *свиня*, казок про Бабу-Ягу, повір'їв про відьом, упирів, перевертнів. Усюди він підкреслює перебільшення в тлумаченнях автора й переводить подані ним факти з міфічних тлумачень на побутові. Відзначають, що цей розділ «Разбора» побудований добре й дотепер зберіг наукове значення, оскільки усунув первісні міфологічні здогади як однобічні й помилкові. Узагалі, рецензія Лавровського для свого часу була помітним науковим явищем.

Лавровський почасти схвалив третю частину дослідження Потебні про змія, вовка й відьму, тому що тут у автора менше висновків і більше самого матеріалу. «Закінченням свого твору, – пише він, – Потебня заготував матеріал для критичного його опрацювання». Лавровський визнав також за Потебнею «посидючу позитивність і сумлінність праці, не заперечуючи й користі її для науки, в усякому разі з боку добору фактів слов'янського матеріалу й зближення його з фактами інших споріднених народів». Проте «рецензії Лавровського, – відзначав М.Ф. Сумцов, – при всій її обґрунтованості й діловитості шкодить злостивість, уїдливість, щось вороже, очевидно, особисте, часом навіть глузування, наприклад, на стор. 81, як Потебня «скрадливо» пристосував святу П'ятницю до колодязя в Акермані»¹²⁸. Слід узяти до уваги, що в архіві М.Ф. Сумцова зберігається лист ровесника Потебні, учителя й журналіста М.Ф. Лободовського, який спілкувався з ним у 60-ті роки. Лободовський прямо пише, що несхвальне ставлення братів Лавровських до Потебні в цей час було викликане участю молодого філолога в зібраннях революційно налаштованої молоді¹²⁹.

Особистою неприязню Лавровського схильний пояснювати цю історію й І.Я. Айзеншток. Він помітив, наприклад, що в постанові історико-філологічного факультету, за якою дисертація

¹²⁸Сумцов М.Ф. Велетень думки й слова. – Х., 1922. – С. 6.

¹²⁹Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 689. – Арк 1.

Потебні була відхилена, повторюються формулювання з «Разбора» Лавровського й навіть висловлюється повна згода з цим «Разбором»¹³⁰.

Дослідник О.П. Пресняков вважає, проте, що справа була не тільки в зміні особистого ставлення Лавровського до колишнього учня. Питання набагато складніше. Праця «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», – пише він, – «свідчить про сміливість та широту поглядів молодого вченого, про його патріотичні ідеали й демократичні переконання. Будуючи своє дослідження на матеріалах народних казок, переказів, пісень та прислів'їв, Потебня показав, що майже всі християнські свята й обряди слов'ян є трансформацією давніх язичницьких обрядів з багатою міфологічною основою»¹³¹.

Потебня, наприклад, писав: «Язичницьке свято, що збіглося й злилося з різдвом та близькими до нього християнськими святами, було приурочене, між іншим, божеству вогню-грому, подателю плодючості полів, багатства, покровителю шлюбів, що мало, певно, стосунок до смерті.

Це божество могло зватися Перуном, але могло носити й інше ім'я – Сварога, який у відомому місці Іпатіївського списку Несторового літопису замінює коваля Гефеста, що встановив закон «женам за один муж посягати» й називається батьком Даждь-бога – Сонця»¹³².

Сміливість та розмах думки Потебні, як гадає О.П. Пресняков, були неприйнятні для прихильників традиційного нагромування фактів та їх поступового осмислення, до яких належав і Лавровський. Недаремно, критикуючи працю Потебні, він докоряв йому за намагання «замінити десятки досліджень і за два роки зробити те, що інші роблять за десять років»¹³³.

¹³⁰ Айзеншток І.Я. З листування О.О. Потебні // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 169.

¹³¹ Пресняков О.П. А.А. Потебня и русское литературоведение конца XIX–начала XX века. – Саратов, 1978. – С. 21.

¹³² Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – С. 15.

¹³³ Лавровский П.А. Разбор исследования «О мифическом значении некоторых поверий и обрядов» А.А. Потебни. – С. 7.

Цікавий документ епохи містить архів Срезневського. Він свідчить про те, що виступ проти улюбленого учня дався його вчителеві нелегко і що були люди, які підтримували запального Лавровського, а можливо, і штовхали його на цей крок. З огляду на важливість і нерозробленість питання подаємо нижче великий уривок з листа Петра Олексійовича до Срезневського:

«Слово *суд* мимоволі вирвалося з-під пера, тому що протягом уже кількох днів, за дорученням факультету, займаюся страшним судом над міфологічною працею Потебні (надрукованою в 2, 3 і 4 книжках «Читань» за 1865 рік), поданою ним у факультет як докторська дисертація. Воістину страшний суд, але не для підсудного, а більше для мене самого. Що робити мені, що і як сказати і чим завершити? Голова обертом іде від цієї думки, а порадитися немає з ким, тому що кожен відмовляється визначити сам і наважується покласти на мене; та *в той же час облутує мене загальним висновком* (курсив наш. – *В.Ф.*), що напрямом, спосіб прийомів у даній дисертації згубні. А я? Бідна людина! Усвідомлення, виразне переконання, маса незаперечних фактичних доказів говорять мені, що праця пана Потебні позитивних достоїнств не має майже зовсім, ні піввисновку з чималого його твору не можна прийняти в науку, що, у свою чергу, сторона негативна відбивається безсумнівною шкодою внаслідок недозволеного свавільного поводження зі справжньою наукою, замість якої панують у нього голі здогади або пориви уяви. Але як вирішити? Адже вся відповідальність впаде на мене. Визнати задовільність дисертації значить обтяжити власне сумління і зазнати можливих нарікань від тих, хто розуміється у цих питаннях, ні – накликати на себе неприязнь, докори, ворожнечу. А порадитися все-таки ні з ким. В усякому разі приготую детальний розбір, і якщо надрукувати можна його, то віддам надрукувати, щоб не бути голослівним. Так, гадаю, слід надрукувати для того, щоб показати, до яких дивацтв може дійти неправильно сприйнятий напрям у науці»¹³⁴.

¹³⁴Російський державний архів літератури і мистецтва. – Ф. 138. – Оп. 1. – Од. зб. 40. – Арк. 147–147 зв.

Слід урахувати, що сам Лавровський дуже старанно й відповідально ставився до своїх праць. Так, 1862 р. він опублікував статтю з міфологічної проблематики «Исследование о мифических верованиях у славян в «облако» и «дождь» в связи с другими подобными же верованиями у древних родственных народов»¹³⁵. Проте зацікавленість цією темою виникла в Лавровського набагато раніше, можливо, під час написання Потебнею магістерської дисертації.

Стаття Лавровського – зразок старанного й серйозного дослідження, що потребувало багато сил і часу. Вчений збирав матеріал до нього й під час мандрівки слов'янськими землями, де виступав із доповіддю на цю тему в Лужицькому науковому товаристві. Він звертав увагу не лише на точність етимологічних розшуків, а й на сферу семантики – зіставлення значень: «Як корова в побуті пастухів дає основний харч, коли не єдиний, людині, так і хмари з дощем є таким же матеріалом для всього, що живе на землі. Зближення, таким чином, цих понять цілком природне й пояснюється та виправдовується якомога наочніше поданими нами тотожними виразами в санскриті й для тих, і для інших»¹³⁶.

Лавровського цікавить й екстралінгвістична сфера, тобто історія слова поза мовою, історія того предмета і явища, до якого мало стосунок це слово і яке цим словом позначалося.

«Тільки з усвідомленням погляду міфічного на подружні стосунки неба й землі та на небо з дощем як на посередників їх поєднання, – пише він, – стають цілком зрозумілими й знаменними багато виразів у народній літературі, так само як і деякі обряди, які без такого усвідомлення видаються набором слів, що не мають сенсу, протонародною нісенітницею. До числа подібних виразів слід віднести зіставлення в піснях падіння

¹³⁵Ученые записки Второго отделения Императорской Академии наук. – 1863. – Кн. 7. – Вып. 2. – С. 1–42. Окремий відбиток побачив світ 1862 р. Цікаво відзначити, що Потебня ознайомився з цією працею Лавровського лише 1865 р.

¹³⁶Там же. – С. 40.

дощу з походом милого до милої або з виходом заміж, як у таких віршах однієї південноруської пісні:

Ой у саду дрібний дощик імжить,
Милесенький до милої біжить...

Або в іншій пісні:

Ой не піде дрібен дощик без грому, без хмари,
Ой не піде дівка заміж без людського поговору
й слави»¹³⁷.

Увага до семантики, екстралінгвістичних факторів, історії культури, до сфери, у якій побутувало слово, обряду та обрядової реальності, до обрядових дій і предметів стала пізніше визначальною прикметою і наукових студій Потебні.

Щодо праці, про яку вище йшлося, то Олександр Опанасович і сам розумів її недоліки. Віддаючи її до друку, він планував, що докторською його дисертацією стануть чотири розвідки. Дві з них – «О полногласии», «О звуковых особенностях русских наречий» – були вже надруковані, а от інші дві надрукувати не вдалося, бо в кожному рядку траплялися приклади санскритської, литовської та інших мов, а також наголоси чотирьох типів. Одна з цих розвідок побачила світ 1973 р. Друга ще чекає на видання.

«Тому я вирішив зробити докторською дисертацією свій твір «О мифическом значении и пр. ..., – писав Потебня О.М. Бодянському 21 листопада 1865 р. – Мені, звичайно, не байдуже, подам я цей твір на факультет місяцем раніше чи пізніше. Я знаю недоліки свого твору, але маю на увазі, між іншим, і те, що медики прямо з лави можуть отримувати ступінь доктора, який за кількістю і якістю знань, які вимагають від докторанта, стоїть нижче нашого магістерського, але за правами зрівнюється з докторським ступенем інших факультетів»¹³⁸.

¹³⁷ Там же. – С. 14–15.

¹³⁸ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. – Ф. О. Бодянського. – № 99. – Арк. 213.

Гостра критика П.О. Лавровського на самому початку наукової діяльності боляче вразила Потебню. Лише через деякий час визнав він слушність багатьох зауважень учителя. Адже ще в першій праці «О некоторых символах...» Потебня дозволяв собі в етимологічних розшуках вільно поводитися з фактами. Лавровський звернув тоді увагу на це, але висловився досить м'яко: «Не можна не помітити, проте, у цій стороні дослідження й захоплені, які подекуди завели молодого автора дуже далеко, давши простір фантазії при деяких зближеннях»¹³⁹.

В усякому разі, хоча Потебня й написав «Відповідь», у якій намагався виправдатися стосовно деяких закидів, але друкувати її не став і врешті-решт визнав, що Лавровський багато в чому мав рацію. Можливо, не без впливу його критичних зауважень учений став дуже обережним у висновках. В останніх, найбільших за обсягом і значенням, етнографічних працях Потебні ця обережність настільки велика, що була засуджена його сучасниками.

«Нові праці вченого автора, – писав О.М. Пипін, – надзвичайно цінні для фахівців великою масою спостережень над стилем народної пісні, її метафоричними й символічними образами, міфологічними натяками, психологічною підкладкою; жаль, проте, що автор весь час залишається тільки дослідником, коментатором, збирає багатий матеріал цікавих зіставлень і ухиляється від загального висновку про стиль і міфологічний зміст досліджених ним галузей народної поезії – висновку, який у руках досвідченого дослідника міг би бути особливо повчальним, між іншим, як поради для майбутніх працівників на цій ниві»¹⁴⁰.

Підсумки дискусії вчителя й учня (своїх «сина й онука») підвів Срезневський, що висловився так:

¹³⁹Цит. за: Сумцов Н.Ф. Выступление А.А. Потебни на ученое поприще и участие в этом деле М.С. Дринова // Сборник историко-филологического общества. – 1904. – Т. 15. – С. 133.

¹⁴⁰Пыпин А.И. История русской этнографии. – Спб., 1890. – Т.2. – С. 153.

«Читаючи ці твори, не можна не дивуватися начитаності дослідника й умінню користуватися знанням багатьох мов і творів народної поезії та міфології багатьох народів, а разом з тим і його широкій кмітливості у підшукуванні співвідношень між уявленнями та в порівнянні придатних для нього фактів, помічених ним у найрізноманітніших джерелах. Не дивно, що саме багатство запасів його пам'яті й легкість користування ними давали йому силу захоплюватися і що сила захоплення повинна була нерідко перемагати в ньому стриманість його розуму, готового стільки ж коритися безсумнівним доказам, стільки й сумніватися в усьому, що не пояснюється такими доказами. Захоплення примушувало його доходити висновків, які видалися іншим занадто сміливими або й неправильними, хоча й такими ж, які захищали дослідники, гідні повної поваги і, між іншим, такі обдаровані, як Яків Грім і Буслаєв. Навіть захоплення таких людей важливі для успіхів науки, для вироблення прийомів роботи і прийомів критики, для оцінки важливості свідчень, потрібних для висновків, і висновків з них. Розглядаючи з цього боку праці пана Потебні, не можна не бути вдячним йому за них, так само, наприклад, як і пану Лавровському за суворий розгляд частини їх (див. його «Разбор исследования о мифическом значении некоторых обрядов и поверий», 1866). Тільки час і майбутні дослідження багатьох діячів можуть показати, що саме з міркувань пана Потебні повинно вважатися надбанням науки. Нині ж можна залишитися лише при впевненості, що він попрацював не зовсім даремно – не тільки над поясненням значень деяких слів у думці й житті народу, а й над деякими явищами поезії, міфології та обрядності народної, що приніс користь у всякому разі підбиранням різноманітних зближень та порівнянь»¹⁴¹.

Відзначивши важливу роль Срезневського в науковій долі Олександра Опанасовича Потебні, пригадаймо, що вперше великий учений почув про нього від своїх учнів – братів Лавров-

¹⁴¹ Записки Академии наук. – 1876. – Т. 27. – Кн. 1. – С. 93-94.

ських. Передано йому було такий епізод. Якось Микола Олексійович Лавровський порадив студентам останнього курсу ознайомитися з працею свого вчителя «Мысли об истории русского языка». Праця, де була відтворена картина поступового розвитку східнослов'янських мов, справила на юнака сильне враження. Мимоволі запам'ятав він її, а на іспиті цитував напам'ять цілі сторінки¹⁴².

Їдучи за кордон, Потебня відвідав Срезневського в Петербурзі у серпні 1862 р. Вони бесідували тоді кілька годин. Пізніше Олександр Опанасович пригадував: «Незважаючи на коротке особисте знайомство, він, я гадаю, з першого побачення був постійно прихильний до мене, між іншим, тому, що дивився на мене, як на внука зі слов'янської філології»¹⁴³.

Хоча Потебня зазнав невдачі, подавши книжку «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» до захисту як докторську дисертацію, до тих матеріалів, які мали стати дисертацією, він також не повернувся. Так і залишилася незавершеною цікава й оригінальна розвідка, присвячена питанням акцентології. То була перша у вітчизняному й слов'янському мовознавстві монографія, де висувалася і розвивалася ідея порівняльно-історичного вивчення слов'янського наголосу. У праці міститься опис слов'янського наголосу у відмінюванні і дієвідмінюванні. Свідчення російської мови систематично порівнюються з відповідниками української та сербохорватської мов. Подаються паралелі з болгарської, а також, наскільки дозволяв тодішній рівень знань, з литовської та інших мов. Монографія створювалась як навчальний посібник, але важлива вона і як довідник, що містить різні відомості з акцентології та граматики слов'янських мов.

Опублікована лише 1973 р., тобто через сто років після того, як автор припинив над нею роботу, праця Потебні не втратила наукової вартості. Чітко визначена в ній система уявлень видат-

¹⁴²Ляпунов Б.М. Воспоминание о А.А. Потебне // Живая старина. – 1892. – № 1. – С. 138.

¹⁴³Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник. – К., 1962. – С. 93.

ного вченого про акцентні відношення в слов'янських мовах з реконструкцією праслов'янської акцентної системи майже не суперечить сучасним поглядам акцентологів. Гідні подиву точність і чіткість, із якими вчений встановив і аргументував на сучасному йому рівні мовознавства можливу наявність у пізній праслов'янській мові трьох акцентних парадигм для всіх граматичних класів слів, розглянутих у праці (іменник, прикметник та дієслово). Те, що вона до останнього часу не була відома широкій науковій громадськості, затримало розвиток вітчизняної науки про наголос, проте можна припустити, що в самому Харкові про неї знали. Окремі акцентологічні розробки Потебні згодом знайшли відображення в працях Б.М. Ляпунова, С.М. Кульбакіна та ін. Розгляд цієї праці Потебні тим важливіший, що серед його друкованих праць немає розвідок, присвячених питанням акцентології. У працях та листах ученого трапляються лише окремі зауваження, що свідчать про його глибокий інтерес до цієї, на той час ще майже нерозробленої, ділянки слов'янського мовознавства. Зокрема, в «Заметках о малорусском наречии» Потебня висловив передбачення, що вчення про наголос становитиме окрему галузь лінгвістичної науки¹⁴⁴.

Певною мірою винятком є лише стаття Потебні «О полногласии», у якій з'ясування природи ряду фонетичних явищ пов'язується з акцентологією. Кілька її сторінок відведено викладові основних відомостей про відповідність східнослов'янських наголосів сербським і про відношення сербських штокавських наголосів до чакавських¹⁴⁵. Ці відомості, як зазначає автор, не є оригінальними. Вчений запозичив їх з маловідомої в Росії книжки А. Мажуранича «Slovnica hèrvatska»¹⁴⁶. Учень Потебні Б.М. Ляпунов згадував, що вчений особисто був знайомий з А. Мажураничем та вивчав сербохорватський наголос під його керівництвом¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Див.: Потебня А.А. Заметки о малорусском наречии. – С. 10.

¹⁴⁵ Див.: Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка. – Воронеж, 1866. – С. 38–46.

¹⁴⁶ Див.: Mažuranić A. Slovnica hèrvatska. – Zagreb, 1861. – Д. 1.

¹⁴⁷ Див.: Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – Х., 1892. – С. 30.

Дослідники зазначають, що акцентологічна термінологія А. Мажуранича має дещо зовнішній характер¹⁴⁸: вона не стільки стосується самих наголосів, скільки їх письмових знаків і є в основному перекладом загальновідомих грецьких і латинських термінів. Так, короткий низхідний наголос, що позначається знаком ([˘]), Мажуранич називав сильним тяжким (jak težki), короткий висхідний (^ˊ) – слабким тяжким (slab težki), довгий низхідний, що позначається знаком акута (^ˋ), – гострим (ostri-acutus), довгий висхідний (^ˊ) – оповитим (zavinuti-circumflexus).

У своїх працях Потебня застосовував терміни *гострий* і *оповитий* («облеченный») наголос, запозичені з граматики Мажуранича. Однак цим назвам, як і знакам наголосу, що їм відповідають, він надав протилежного значення. Така заміна пояснюється тим, що Мажуранич наслідував у цьому випадку старовинних хорватських лексикографів, а Потебня вживав знаки, прийняті у словнику Вука Караджича, що мав незрівнянно більшу популярність, ніж словники його попередників¹⁴⁹. Замість термінів *сильний тяжкий* і *слабкий тяжкий* Потебня вживав *більш тяжкий* і *менш тяжкий*.

Мажуранич не тільки встановив зв'язок між штокавською й чакавською системами наголосу, а й висловив здогад, що одна з них утворилася з другої. На його думку, основною загально-сербською системою наголосу була чакавська, свідченням чого є подібність чакавського наголосу до східнослов'янського, яка могла бути тільки залишком спільного минулого. Проте Мажуранич не зміг зробити висновку з власного відкриття, що чакавський наголос, який лежить в основі штокавського і подібний за місцем до східнослов'янського, є, цілком імовірно, давнім загальнослов'янським або, у крайньому разі, спільним для південних і східних слов'ян.

Таке припущення, що нині не викликає заперечень, було висловлене Потебнею і стало відоме в науці 1864 р., коли з'явилася його стаття «О полногласии»:

¹⁴⁸ Див.: Брандт Р. Начертание славянской акцентологии. – Спб., 1880. – С. 81.

¹⁴⁹ Див.: Потебня А.А. Два исследования... – С. 39.

«Тонічна подібність руського і сербохорватського (а, мабуть, і хорутанського, і болгарського) є такою міцною основою припущення, що Русь становила одне плем'я із теперішніми задунайськими слов'янами і після відокремлення західних племен, що перед нею видаються незначними засади розподілу Добровського й Шафарика, ці *розъ і разъ, ви і изъ* і т.п. Усі західні наріччя, за винятком маловідомого в цьому відношенні кашубського (Гильф. Ост. сл., 86, Етн. сб., V), втрачили рухомість наголосів. Нахил до нього міг бути однією з перших ознак їх відокремлення від південно-східних»¹⁵⁰.

У наступні роки припущення Потебні підтримали інші слов'янські вчені, хоча найповніше розвинув його сам Потебня у праці, що залишилася невідомою і його сучасникам, і пізнішим дослідникам у галузі слов'янського наголосу. Праця, яку ми умовно назвали «Ударение», збереглася в рукописі і складається з двох частин, перша з яких має заголовок «Ударение в спряжении», а друга – «Ударение в склонении»¹⁵¹. Ознайомлення з рукописом показало, що в цій праці вчений повертається до проблем, порушених ним раніше в статті «О полногласии»: «Подібність руських і давніх сербських наголосів не обмежується одними повноголосними в руській словами: вона проходить через усе відмінювання іменників і прикметників, зміни за ступенями, дієвідмінювання, словотвір, що ми *спробуємо довести в іншому місці*» (курсив наш. – В.Ф.)¹⁵². Відповідно до свого задуму Потебня в праці «Ударение» вивчає акцентологічні явища в тісному зв'язку з морфологією, послідовно розглядаючи наголос кожної частини мови.

Так, у першій частині праці, присвяченій дієслову та його формам, простежено взаємні тонічні співвідношення теперішнього часу та інфінітива, особливості наголосу в наказовому

¹⁵⁰ Там же. – С 44.

¹⁵¹ Копія втраченого рукопису Потебні, на яку ми будемо посилатися далі, зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. I. – Од. зб. 197, 198.

¹⁵² Потебня А.А. Два исследования... – С. 44.

способі, аористі, імперфекті, дієприкметниках і дієприслівниках. У другій частині розглянуто наголос іменників та прикметників.

Перш ніж приступити до розгляду вчення Потебні про наголос, з'ясуємо час написання досліджуваної праці. Це дасть можливість визначити коло наукової літератури та першоджерел, якими міг користуватися вчений, і, отже, з'ясувати ті відомості про наголос та акцентологічну термінологію, які він дістав від своїх попередників. Побічні свідчення дозволяють віднести написання праці на період між 1864 і 1880 рр. Вона не могла бути написана раніше 1864 р., бо саме в статті, яка вперше побачила світ того року, Потебня планував здійснити такий намір. Після публікації твору Р.Ф. Брандта «Начертание славянской акцентологии» в 1880 р. не можна було писати про слов'янський наголос, не згадуючи першої загальної праці з цього питання¹⁵³. Навіть відсутність у праці Потебні терміна «акцентологія», введеного в науковий ужиток саме Брандтом, може свідчити про те, що український учений написав свій твір до виходу в світ книжки Брандта. А оскільки в праці Потебні не згадуються твори, що з'явилися після 1866 р., то цілком можливо, що роботу над нею вчений припинив навіть раніше 1870 р.

Які ж граматичні праці стимулювали теоретичні погляди Потебні і його підхід до проблеми наголосу?

Початок порівняльного вивчення наголосу в індоєвропейських мовах було покладено працями засновника порівняльної філології Ф. Боппа, в яких уперше було показано, що давньогрецька мова і санскрит мають значну спорідненість акцентуації. Бопп довів також, що деяку подібність із наголосом цих мов мають литовський та первісний слов'янський наголоси. Загальних праць із питань порівняльної акцентології слов'янських мов на той час іще не було. Як зазначалося, перша праця такого

¹⁵³Загальноновизнаною є думка, що саме Брандт одним із перших зацікавився питаннями нової галузі слов'янського мовознавства – ученням про наголос, а названа його праця далеко випередила зарубіжну славистику.

типу з'явилася 1880 р. і належала Брандту. Не було й розвідок, які висвітлювали б наголос будь-якої однієї слов'янської мови.

Необхідний мінімум відомостей про наголос могли дати Потєбні лише граматики.

Стосовно російської мови він здобував такі відомості з граматики О.Х. Востокова – вченого, що перший звернув увагу на наявність у російській мові слів із рухомим наголосом. Але Востоков, виділивши науку про наголос в окремий розділ граматики «Слогоударение», зазначив, що його ще зовсім не розроблено: «Який же саме склад потрібно вимовляти з наголосом, цього навчаємося з уживання і зі словника, тому що не підшукано ще на те певних правил»¹⁵⁴. Як видно з цитати, Востоков не сумнівався в тому, що такі правила буде встановлено. Однак продовжувач його справи Г.П. Павський не приділяв уваги наголосу. Хоча у своїх «Филологических наблюдениях» він вказував на ті випадки, коли наголос закріплено за певними складами або закінченнями, але торкався цих питань лише побіжно.

Більш систематично дослідженням російського наголосу займався академік Я.К. Грот. Потєбня використав три його статті, надруковані протягом 1853–1860 рр.: «Замечания о спряжении русского глагола», «О глаголах с подвижным ударением», «О некоторых законах русского ударения». Цікаво, що Гротові вивчення наголосу видавалося справою важкою і надто невдячною. Тому він свідомо обмежив своє дослідження, маючи на меті не сформулювати закони наголосу, а лише відповісти на питання, чи є в російській мові можливість визначити ці закони, чи вони такою мірою невідчутні та невліпові, що відкрити їх неможливо. Не випадково, оцінюючи досягнення своїх попередників у галузі вітчизняної акцентології, Потєбня був змушений відзначити: «Обидва ці вчені (О.Х. Востоков і Я.К. Грот. – *В.Ф.*) мають на увазі одну лише російську літературну мову і, вказуючи на факти, не вдаються ні до яких історичних по-

¹⁵⁴Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. – Спб., 1831. – § 183.

яснень, тому що наголоси в давньоруській мові за пам'ятками поки що не відомі» («Ударение», арк. 6)¹⁵⁵.

Спостереження над російським наголосом учених-граматистів О.О. Потебня доповнював свідченнями словників. На той час уже вийшли з друку «Опыт областного великорусского словаря», підготовлений Академією наук (1852), та перше видання словника В.І. Даля (1863-1866). Високо оцінивши ці лексикографічні праці, Потебня все ж зазначав, що вони «як матеріал для граматики далеко не бездоганні. Наші словники, не виключаючи Далевського, як зібрання граматичних відомостей не відповідають найбільш поміркованим вимогам: у них не показуються ні особливості змінювання слів за відмінами і дієвідмінами, ні зміни наголосів» («Ударение», арк. 1).

Якщо в 60-х роках минулого століття вивчення російського наголосу перебувало в зародковому стані, то дослідження наголосу інших східнослов'янських мов (української та білоруської) не було навіть розпочато. Закласти підвалини наукового вивчення українського наголосу судилося Потебні – на той час уже видатному вченому, авторові загальноновизнаної праці «Мысль и язык» (1862). Лише через прикру випадковість його праця про наголос залишалася невідомою до останнього часу¹⁵⁶, чим значною мірою було затримано розвиток вітчизняної лінгвістики в цій ділянці.

В історію української акцентології вчений увійшов, давши дослідникам української мови й українського наголосу «чудове видання творів українського письменника Г.Ф. Квітки (Харків, 1887 і 1889 рр.) з дотриманням наголосів і тих місцевих особливостей харківської говірки, які були цілком стерті у петербурзькому виданні Куліша 1858 р.»¹⁵⁷. У листі до В. Ягича від 27 квітня 1887 року Потебня докладно розповів про роботу над цим виданням:

¹⁵⁵ До останнього варіанта передмови ця оцінка не ввійшла.

¹⁵⁶ Вперше опублікована у видавництві «Наукова думка» в 1973 р.

¹⁵⁷ Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – С. 29.

«Тепер редагую малоросійські повісті Квітки, твори якого, що стали рідкістю, по-моєму, мають першорядне значення для вивчення малоруської мови і давнього побуту. Особливість і, для редактора, складність цього видання, крім відновлення початкового тексту, зіпсованого П.О. Кулішем, полягає в тому, що я ставлю два наголоси: ´ (по-старовинному оксію) на синтаксично підпорядковуючих членах мови і ` варію на членах підпорядкованих, напр.: «не займі мене, мій батеньку, не займёт тебе лихàя годíна». Власне, тут двох наголосів мало, але боюсь, що і при них видання буде не досить справним (надруковано 15 аркушів). Зрозуміло, що малоруська мова у згаданому відношенні багато в чому не відрізняється від інших, але де в чому вона відмінна»¹⁵⁸.

Особлива увага Потебні до не вивченого на той час українського наголосу цілком зрозуміла. Учений, якого вабили передусім питання історичної еволюції як у загальних її рисах, так і в індивідуальних часткових мовних фактах¹⁵⁹, не уявляв вивчення російської мови відірвано від української. Обидві вони були для нього наріччями єдиної загальноруської мови: «Адже літературна російська мова і великоруські говори не становлять усієї руської мови. І тут, як і при розв'язанні інших питань руської граматики, не можна обминати безкарно малоруське наріччя» («Ударение», арк. 1).

Приступаючи до вивчення українського наголосу, Потебня був змушений визбирувати матеріал з найрізноманітніших джерел. Як відомо, робота над унормуванням українського літературного наголосу фактично розпочинається з зародженням в Україні лексикографії. Особливо цінний матеріал для історичної акцентології містить «Лексикон» Памви Беринди, у якому досить послідовно проставлені наголоси. Процес нормування наголосу в українській літературній мові відбивають також акцентовані видання прозових творів та поетичні твори періоду,

¹⁵⁸Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник. – С. 89.

¹⁵⁹Див.: Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня: К шестидесятилетию со дня смерти. – Киев, 1952. – С. 9.

коли закладалися її основи, включаючи систему наголошування, зокрема твори Г.Ф. Квітки-Основ'яненка й П.О. Куліша, І.П. Котляревського та Є.П. Гребінки. Крім того, Потебня використав матеріали з української акцентології, що містилися в збірниках української народної творчості (А.Л. Метлинського, М.І. Костомарова, М.Т. Номиса), у власних фольклорних записах. Але основою української частини праці Потебні, її акцентологічним ґрунтом було чудове знання ним рідної мови, багата мовна практика, на яку він постійно посилався.

Творчо поєднуючи факти писемних джерел із власним досвідом, учений за кілька десятиліть до виходу в світ «Словника української мови» Б.Д. Грінченка засвідчив наголошування великої кількості українських слів, більше того – спробував установити правила перенесення їх наголосів. Саме завдяки величезному акцентологічному матеріалові його праця в наш час є цінним джерелом вивчення українського наголосу середини XIX ст.

Щодо інших слов'янських мов, то найкраще дослідженим був на той час сербохорватський¹⁶⁰ наголос. Хоча ні в сербів, ні в хорватів не було спеціальної праці, присвяченої наголосу, проте в низці граматичних посібників детально вивчалася система сербохорватського наголошення.

З цих праць Потебня особливо виділяв згадану вище граматику А. Мажуранича, «Облици српского језика» Д. Даничича (1863), його ж статтю «Српски акценти» (1856) та «Српску граматику» В. Вуїча (1863). І в сербів, і в хорватів існувала також багата лексикографічна традиція. Сербська і хорватська лексикографія могла похвалитися не тільки другим виданням чудової праці Вука Караджича «Српски рјечник истумачен њјемачкијем и латинскијем ријечима» (1852), а й іншими, менш відомими словниками.

Інакше було з мовою болгарською. У відкинутому пізніше самим автором вступі до праці «Ударение» є рядки, які свідчать

¹⁶⁰Тут і далі збережено термінологію праці О.О. Потебні.

про те, що спочатку Потебня не збирався залучати болгарську мову до порівняння: «Питання про наголоси в теперішній час, наскільки мені відомо, може бути зведене на історичний ґрунт лише порівнянням руських наріч між собою і найближчими до них живими слов'янськими наріччями, головним чином саме задунайськими. Із цих останніх я беру сербохорватські, тому що для вивчення болгарського і хорутанського в тонічному відношенні є дуже мало посібників» («Ударение», арк. 6). Хоча стан вивчення болгарського наголосу не зазнав змін за ті роки, коли Потебня працював над монографією, проте ставлення вченого до цього питання все-таки змінилося. В остаточному варіанті вступу вже йдеться про намір автора порівнювати факти східнослов'янських мов не тільки з сербською, а й з болгарською мовами.

У самій праці цей намір відбився дещо своєрідно. В одній з її частин – «Ударение в склонении» – про болгарський наголос взагалі не йдеться. Зате в частині «Ударение в спряжении» болгарський матеріал використано досить послідовно, хоча він становить собою ніби додаток до написаного раніше, не зовсім пов'язаний з основним текстом. Ймовірно, в першому варіанті праці болгарського матеріалу не було зовсім. Переписуючи її, Потебня дещо переробив вступ, що відбило зміну його ставлення до свідчень болгарської мови, і почав додавати болгарські приклади наприкінці відповідних розділів, іноді супроводжуючи їх необхідними роз'ясненнями. Оскільки йому вдалося переписати начисто лише першу частину (а про це, до речі, свідчить і те, що вона набагато досконаліша), то в другу болгарський матеріал не потрапив зовсім.

Щодо граматичної літератури, то Потебня зміг використати лише недосконалу «Grammatik der bulgarischen Sprache» братів Цанкових (1852) та «Главные вопросы языка новоболгарского» – працю російського вченого П. Безсонова, що вийшла 1855 р. З лексикографічних праць він скористався словником, доданим до граматики братів Цанкових. Відомо, правда, що вчений був знайомий і з початком «Болгарского словаря» Н. Герова, хоча

важко сказати, чи залучав його матеріали. На жаль, солідна лексикографічна праця І.А. Богорова «Българско-френски рѣчник» (Відень, 1871) Потебнею не використана зовсім. Це додатково свідчить, що 1871 р. Потебня вже не повертався до роботи над дослідженням наголосу. Надолужуючи нестачу лексикографічних свідчень, він бере матеріал з виданих 1855 р. П. Безсоновим акцентованих «Болгарских песен из сборников Ю.И. Венелина, Н.Д. Катранова и других болгар».

Зібраний великий матеріал допоміг ученому досліджувати слов'янський наголос у порівняльному плані, поглибивши його історичний аспект. Зрозуміло, що вихідним при цьому був наголос східнослов'янський. Як відзначав Потебня, порівняння східнослов'янського наголосу з сербським і болгарським дає «можливість зараховувати одні з явищ руської акцентуації до спільнослов'янського періоду, другі до пізнішого і найпізнішого часу – одним словом, окреслити головні риси історії слов'янського складонаголосу» («Ударение», арк. 4). За допомогою порівняльно-історичного методу, тобто шляхом зіставлення свідчень східнослов'янських наріч, інших слов'янських мов та деяких індоєвропейських (литовська, санскрит), Потебня зміг зробити ряд відкриттів, що, на жаль, увійшли в науку значно пізніше як відкриття інших дослідників. Наведемо кілька прикладів.

У 1905 р. з'явилася стаття Л.Л. Васильєва «Заметка об акцентровке несклоняемого причастия на -лъ»¹⁶¹. На підставі великої кількості прикладів із російських пам'яток XVI–XVII ст. автор дослідив явище рухомості наголосу активного дієприкметника минулого часу в російській мові. При зверненні до відповідного розділу монографії Потебні – «Причастие прошедшего времени действительное на -л» – впадає в око значно ширший матеріал, використаний ученим для дослідження. Оскільки в його розпорядженні не було акцентованих пам'яток, відповідне явище російської мови простежувалося порівняно з мовою сербською.

¹⁶¹Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – Август. – С. 464–469.

Залучалися також окремі факти болгарської мови. Українська мова тут, як і в інших частинах монографії, органічно входить у дослідження.

І тому такими обґрунтованими є висновки вченого, що «малоруське наріччя тут новіше за великоруське» («Ударение», арк. 66). Ідеться про українські дієприкметники, що переносять наголос на кінцевий склад не тільки в жіночому роді однини, а й у середньому, а також у множині (*дав – далá – далó – далі́*, пор. російські *дал – далá*, але *дало – да́ли*). Набагато повніша в Потебні й морфологічна характеристика рухомості наголосу дієприкметників на *-лѣ*. Перехід наголосу пов'язується з утворенням дієприкметників від дієслів різних розрядів. Учений розробив струнку схему, за якою всі дієприкметники розподіляються на ті, що мають однакові наголоси в усіх трьох родах та обох числах, і ті, які мають різні наголоси.

Відзначивши, що болгарська мова в ділянці дієслова дала цінні факти щодо старого (найдавнішого слов'янського) місця наголосу, Л.А. Булаховський у доповіді на IV Міжнародному з'їзді славістів підкреслив, що порівняльно-історичне значення наголосу болгарського дієслова, крім усього іншого, визначається тією його особливістю, що у формах теперішнього часу дійсного способу порівняно з давнішим станом у ньому відбулося, очевидно, майже повне уподібнення за наголосом 2-ї особи однини і наступних, наприклад: *ка́жа* (пор. укр. *кажу́: ка́жеш*), *бо́ря се* (пор. рос. *борю́сь: бо́решься*), *во́зя* (пор. рос. *вожу́: во́зишь*) і т. ін.¹⁶²

У російській мові факт переходу наголосу з кінцевого складу дієслів у 1-й особі однини теперішнього часу на попередній у 2-й особі засвідчено вже «Русской грамматикой» (§ 186) О.Х. Востокова, який уперше ввів в ужиток термін «рухомий наголос». Я.К. Грот звернув увагу на те, що Востоков розглядав це явище не при вивченні дієслова, а в розділі про наго-

¹⁶² Див.: Булаховский Л.А. Болгарский язык как источник для реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы. – М., 1958. – С. 34.

лос, зазначивши, що й надалі це питання залишилося недостатньо вивченим. Рухомість наголосу, що становить особливість східнослов'янських мов, Потебня розглядав порівняно з свідченнями болгарської та сербської.

Він доходив висновку, підтвердженого в наш час дослідженнями Булаховського, що рухомість наголосу давніша за нерухомість, а властиве південнослов'янським мовам узгодження наголосу 1-ї особи з наголосами наступних осіб однини – крок до його нерухомості («Ударение», арк. 23 зв.).

І дотепер багато нез'ясованого лишається в історії наголосів слов'янських прикметників. У працях Л.А. Булаховського, Є. Куриловича і Хр. Станга висловлюються припущення про те, що наголос повних прикметників, який спирається на наголос відповідних коротких форм, склався в процесі злиття іменної та займенникової основ у займенникової відміні прикметників, можливо, вже на ґрунті окремих слов'янських мов.

Переконливі докази на користь цього припущення, виведені зі спостережень над матеріалом української, російської та сербської мов, містяться в розділі «Ударение прилагательных» досліджуваної праці Потебні. Глибоке проникнення в проблему походження означених прикметників¹⁶³ ще понад 100 років тому дало цьому видатному фахівцеві в галузі слов'янських мов можливість першим розглянути наголос прикметників у порівняльному плані. Як і в багатьох інших питаннях мовознавства, Потебня і тут виявився попередником учених, які переймаються цією проблемою нині.

Характеристика акцентологічних праць Потебні була б неповною, якби ми не врахували того, що написав учений про наголос в інших дослідженнях. Особливу увагу привертають акцентологічні студії вченого, що мали увійти до четвертого тому «Из записок по русской грамматике». Наприклад, у розділі «Существительное» Потебня розглядав тонічні умови утворення

¹⁶³ Див.: Потебня А.А. Образование и значение определенных прилагательных // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 83–88.

називного відмінка множини на **-а, -я**, щоб з'ясувати сутність наголосу в множині. На його думку, наголос на закінченні **-а** разом із самим закінченням означає не просто множинність, а множинність збірну, притаманну лише певним значенням слів (пор. *пóводи* і *поводá*, *óобрази* і *образá*)¹⁶⁴.

У працях Потебні з морфології було знято суперечність між акцентуацією та історичною граматикую, на яку вже в ХХ ст. звернув увагу відомий польський мовознавець Є. Курилович, зазначивши, що проблема історії наголосу залишалася поза увагою дослідників і через те, що при висвітленні питань морфології можливе повне абстрагування від акцентуації.

Розгляд однієї з невідомих досі праць видатного українського вченого показує, що саме Потебня ще в 60-х роках ХІХ ст. уперше в слов'янському мовознавстві висунув і розвинув ідею порівняльно-історичного вивчення слов'янського наголосу, зібрав і опрацював акцентологічний матеріал східно- і південнослов'янських мов. Зокрема, заслугою Потебні треба вважати використання морфологічного критерію, що згодом став (правда, незалежно від нього) наріжним каменем акцентологічної теорії Є. Куриловича.

Потебню в наш час називають «творцем оригінальної теорії загального мовознавства, яка нагадує положення сучасних мовознавчих напрямків, так званого структуралізму»¹⁶⁵. У наголосі вчений також бачив вияв системності мови, але вивчав наголос не як систему, що існує сама по собі, а в її зв'язках із морфологією і словотвором. На його думку, протиставлення, факти семасіологізації цих протиставлень, механізм їх дії відіграють важливу роль у загальній системі мови. Пов'язавши акцентологію з морфологічними явищами, Потебня по суті став одним із попередників сучасного вчення про наголос. Хоч у цілому його

¹⁶⁴ Див. рукопис праці О.О. Потебні про іменник у Центральному державному історичному архіві України. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 171. – Арк. 65.

¹⁶⁵ Gołąb Z., Heinz A., Polański K. Słownik terminologii językoznawczej. – Warszawa, 1968. – S. 699.

акцентологію не можна назвати структурною, у ній є чимало елементів, які можуть бути з успіхом використані для розвитку цієї важливої галузі лінгвістики.

З кінця 60-х років учений повністю переключився на нову докторську дисертацію. Працював він над нею довго й наполегливо. Щоправда, його колеги по роботі – М.О. Лавровський (брат Петра Олексійовича), М.С. Дринов та О.І. Кирпичников – радили здобувати ступінь доктора наук за сукупністю праць, але Потебня, добре усвідомлюючи свої можливості, рішуче відхилив їхню пропозицію.

У 1874 р. О.О. Потебня захистив докторську дисертацію «Из записок по русской грамматике» (т. 1-2). То була капітальна, суто лінгвістична праця, що здійснила переворот у вітчизняній філології. На великому фактичному матеріалі (писемні пам'ятки, свідчення народних говорів, споріднені слов'янські й неслов'янські мови) Потебня пояснив багато різних мовних явищ, дослідив історію становлення й розвитку окремих граматичних категорій, показав зміни в структурі російської, української та інших слов'янських мов.

Принципово важливі питання поставлено у вступному розділі (т. 1). Дослідник з'ясовує, що таке слово, висвітлює поняття кореня слів, граматичних форм, розглядає відношення граматики до логіки, дає своє розуміння членів речення та частин мови. І скрізь лінгвіст-філософ утверджує принцип історизму в мовознавчій науці. Наприклад, вимагаючи від дослідників не обмежуватися надто загальними визначеннями речення, він пише:

«Звичайно, дати малозмістовні визначення легше. Увага зупиняється переважно на таких рисах речення, які протягом віків і тисячоліть видаються незмінними; і в такий спосіб постає визначення, однакове для багатьох періодів навіть не однієї мови, а багатьох. Таке визначення може бути правильне, але для історичного мовознавства воно означає те саме, що для історії взагалі думка Еклезіяста: «Що було, те й буде; і що робилося, те й робитиметься, і нема нічого нового під сонцем». Інтерес історії –

саме в тому, що вона не є лише безкінечною тавтологією. Так само і з основного погляду на мову як на мінливий орган думки впливає, що історія мови, розглянутої на значному проміжку часу, повинна давати ряд визначень речення»¹⁶⁶.

Ще в ранній праці «Мысль и язык» Потебня підкреслив виняткове значення порівняльно-історичного вивчення мов, відзначивши при цьому тісний, неподільний зв'язок історичного мовознавства з порівняльним. За його словами, думка про порівняння всіх мов є для мовознавства таким же великим відкриттям, як ідея людства для історії. Розглядаючи мову в її історичному розвитку, учений слушно вважав, що завданням мовознавства при висвітленні фактів мови є вирішення не тільки питання «звідки», а й «куди ми йдемо». При цьому він виразно уявляв, що мови безперервно змінюються, а зміни в них пов'язані з ускладненням думки, розвитком культури. «У живих мовах, – писав Потебня, – руйнування старого є водночас творенням нового. Не кажучи вже про безперервні зміни лексичного змісту, творення нових грамагичних функцій триває до нашого часу, нічим не віщуючи занепаду творчості». Отже, на думку вченого, нові мови досконаліші, ніж давні, бо містять у собі більший капітал думки. Виходячи з положення, що поверхня мови завжди більше або менше рябіє зразками різнохарактерних пластів, які лишилися зовні, вчений установив, що саме в мові належить до минулого, що нове, а що тільки виникає. Ураховував він і причини заміни однієї форми іншою: остання становить для думки щось, мабуть, більш відповідне її потребам.

Особливий інтерес становить у першому томі кінцевий, десятий, розділ. Присвячений проблемі частин мови, він є ніби містком до другого тому. Для Потебні частини мови – грамагичні категорії, що існують лише в реченні, вони є продуктом тривалого історичного розвитку. У праці «Мысль и язык» він писав: «Як зерно рослини не є ні листком, ні квіткою, ні всім

¹⁶⁶Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. – М., 1958. – С. 83.

цим узятим разом, так слово на початку позбавлене ще всяких формальних означень і не є ні іменником, ні прикметником, ні дієсловом»¹⁶⁷.

У кінцевому розділі 1-го тому Потебня поглибив цю тезу: «Розуміючи мову як діяльність, неможливо дивитися на такі граматичні категорії, як дієслово, іменник, прикметник, прислівник, як на щось незмінне, раз назавжди виведене з постійних властивостей людської думки. Навпаки, навіть у відносно невеликі періоди ці категорії помітно змінюються»¹⁶⁸.

Такий підхід до частин мови дав змогу вченому окреслити історію їх розвитку взагалі й показати конкретні шляхи їх становлення в слов'янських мовах зокрема.

Синтаксичні явища, які Потебня розглядав у 2-му томі «Из записок по русской грамматике», згруповані навколо складених членів речення. Він аналізував складений присудок, інфінітив, детально описував функції окремих відмінків (особливо орудного), порушував багато інших граматичних питань. Усе це ілюструвалося великою кількістю фактичного матеріалу.

На особливу увагу заслуговують такі міркування вченого.

1. Дієприкметник – форма, проміжна між іменем і дієсловом, – у давньоруській мові вживався значно ширше, ніж у сучасній. За давнини він міг мати такий ступінь відносної самостійності й предикативності, який у новій мові можливий лише в особовому дієслові та неозначеній формі. Коли дієприкметник дійсного способу (в іменній формі) вживається там, де в сучасній мові було б використане особове дієслово, він уживався не замість дієслова, а «сам за себе».

У реченні «заутра вѣставъ и рече» дієприкметник є присудком (за термінологією Потебні, – другорядним присудком), майже рівнозначним присудку дієсловному. Принагідно підкреслимо, що вчення Потебні про другорядний присудок – одна з найближкучіших сторінок у вітчизняному мовознавстві. На

¹⁶⁷Потебня А.А. Мысль и язык. – М., 1862. – С. 147.

¹⁶⁸Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 1-2. – С. 82.

прикладі цього члена речення дослідник, зокрема, показав, що до давніх мовних явищ не можна підходити з міркою сучасної мови. Те, що сучасникам видається незвичним, було структурною особливістю давньої мови.

На думку вченого, історичний розвиток дієприкметників свідчить про протилежність імені й дієслова, що з часом поглиблюється.

2. У мові посилюється різниця між іменником як переважно самостійним і неузгоджуваним словом та прикметником як словом атрибутивним.

3. Кількість дієслів, які служать предикативними зв'язками, у напрямі до нового часу зменшується. З другого боку, виокремлюється дієслово, що вживається здебільшого як зв'язка – суто предикативна форма без будь-якого змісту.

Установлення закономірностей у розвитку східнослов'янського синтаксису – одна з основних заслуг Потебні перед вітчизняним мовознавством. Крім того, він висвітлив ряд важливих питань з історії інших слов'янських мов. Через те його дослідження «Из записок по русской грамматике» має загальнославистичне значення.

Синтаксичні погляди Потебні мали великий вплив на багатьох видатних дослідників синтаксису, зокрема О.М. Пешковського та О.О. Шахматова. Ідеї, висловлені в монографії «Из записок по русской грамматике», згодом увійшли і в курси шкільних граматики. Синтаксичні спостереження Потебні багато в чому не втратили значення й на сьогодні.

Сучасники гаряче вітали появу цієї праці. На підставі докладної рецензії академіка Срезневського її авторові було присуджено повну Ломоносовську премію, він був також удостоєний звання члена-кореспондента Академії наук. Від сорокарічного вченого з нетерпінням чекали продовження граматичних досліджень. «Дай бог Вам – не стійкості й любові до праці наукової, які за Вами, напевне, залишаться назавжди, а здоров'я й сил, щоб встигли цілком до кінця довести свою важливу справу,

тобто поки що «Записки по русской грамматике», – писав йому Срезневський у листі від 5 грудня 1875 року.¹⁶⁹

Та склалося інакше. Спочатку Потебня мав намір присвятити 3-й том «Из записок ...» дієслову. Роботу вже розпочав, але захоплення іншими темами заважали довести її до кінця.

Зрештою на прохання численних читачів він підготував до перевидання два перші томи праці, додавши до них новий матеріал.

Укомплектоване в одній книзі, переглянуте й доповнене автором, видання «Из записок по русской грамматике» 1889 р., безперечно, має чимало переваг над першим. Учені сприйняли його з таким самим ентузіазмом, як і перше, відгукнулися багатьма захопленими рецензіями. Славист А.С. Будилович, оцінюючи вчення Потебні про еволюцію синтаксичних категорій одночасно зі зміною морфологічних форм, а також у взаємодії з ними, писав: «Це відкриття, не тільки вгадане, а й доведене Потебнею, важливе в мовознавстві так само, як учення Дарвіна про мінливість видів у науках біологічних»¹⁷⁰.

Підводячи підсумки розвитку мовознавства за попередній період, учень Ф.І. Буслаєва О.О. Котляревський стверджує:

«Найважливішими працями останнього часу в галузі історичного східнослов'янського мовознавства слід визнати дослідження проф. О.О. Потебні... «Из записок по русской грамматике» мають особливий для нас інтерес у другій своїй частині. Такого стрункого, методичного, а разом із тим багатого історичним і порівняльним матеріалом дослідження над синтаксисом російської мови в її давньому й новому вигляді ще не було у нашій філологічній літературі»¹⁷¹.

У 1885–1890 рр. Потебня читав у Харківському університеті курс, що став основою 3-го тому «Из записок по русской грамматике». Праця, яку автор присвятив змінам значення і замінам

¹⁶⁹ Айзеншток І.Я. З листування О.О. Потебні. – С. 178.

¹⁷⁰ Журнал Министерства народного просвещения. – 1889. – Март. – С. 208.

¹⁷¹ Котляревский А.А. Древняя русская письменность : Опыт библиологического изложения истории её изучения. – С. 168–169.

іменника, завершена не була, хоча він не залишав роботи над нею до останніх днів свого життя. Підготували 3-й том до друку і видали 1899 р. дружина й учні Потебні¹⁷².

Зміст 3-го тому «Из записок по русской грамматике» тісно пов'язаний зі змістом двох перших. У ньому розвинуто положення й висновки, яких дійшов учений унаслідок власних студій з історії синтаксису східнослов'янських мов. Одним з основних у праці є питання про походження іменника й прикметника. Шлях від імені до прикметника лежить через атрибутивне вживання іменника, вважає Потебня. Тому спочатку різниця між ними була мінімальною. Вона зросла в процесі історичного розвитку обох граматичних категорій.

Ось як уявляв учений цей шлях.

У давньоруській мові, як і в сучасній українській та російській мовах, існували й короткі (нечленні, іменні) прикметники, і повні (членні, займенникові). Але в давньоруській мові граматичні функції і, отже, взаємовідношення цих двох видів прикметників були іншими, ніж у сучасній. Система прикметника в давньоруській якісно відрізнялася від системи прикметника в сучасних східнослов'янських мовах.

Як і в сучасних українській та російській мовах, у давньоруській існували прикметники якісні та відносні. Якщо в сучасних мовах відносні прикметники можуть існувати лише в повній формі, то в давньоруський період вони виступали як у короткій, так і в повній формі.

Чому короткі прикметники втратили відмінювання в процесі розвитку східнослов'янських мов? Чому відносні прикметники виступають у сучасних мовах лише в повній формі? Щоб відповісти на ці питання, Потебня розглянув історію виникнення прикметника взагалі та походження його повних і коротких форм зокрема. Відповідаючи на поставлені питання, він водно-

¹⁷²Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 3. Об изменении значения и заменах существительного / Изд. М.В. Потебни. – Харьков, 1899. – 663 с.

час висвітлював зовсім ще не ясну історію категорії прикметника в східнослов'янських мовах.

Прикметник є частиною мови, яка означає властивості – прикмети предметів. Вона розвивається на основі синтаксичної категорії означення. Природно, що передумови розвитку означення (прикметника) створюються лише в міру того, як мовці навчаються виділяти ті або інші властивості предметів, порівнюючи ці предмети між собою, пізнаючи один предмет через інший. Таке пізнання властивостей предметів розвивається не шляхом пасивного їх спостереження і споглядання, а в активному процесі виробництва, праці. Справжні передумови виникнення в думці категорії властивості – прикмети, а в мові – синтаксичної категорії означення і далі – прикметника створюються лише тоді, коли мовці навчаються відтворювати ті або ті властивості предметів, тобто робити що-небудь круглим, червоним, гірким і т. ін. Оскільки властивості предметів розкриваються через інші предмети, то насамперед назви властивостей – це назви предметів, які з погляду тих, що говорять, є переважними носіями цієї властивості або ознаки. Так, наприклад, властивість твердого насамперед виражається тим самим словом, що й камінь, яке з погляду мовців стає переважним носієм ознаки твердості. Те саме слід сказати про позначення червоного через кров або блакитного через небо тощо. Звідси випливає, що на початковому етапі розвитку означення немає і не може бути особливої категорії слів, які передають ознаки предметів. Виразником властивостей є та сама граматична категорія імен, назв предметів. Звідси також зрозуміло, що у своєму генезисі всі прикметники є відносними, семантично похідними від назви предмета, через відношення до якого характеризуються ті або ті предмети.

Досить «пошкребти» будь-який якісний прикметник, щоб за наявності відповідного матеріалу відкрити в ньому відношення до якогось конкретного предмета. Так, українському якісному прикметнику *крутий* (давньоруське *крутъ*, старослов'янське *крѣтъ*) у литовській мові відповідає іменник *krantas* – берег.

Поняття крутого будувалося в цьому випадку на основі образу крутого берега: порівняймо українське *берег*, старослов'янське *брѣзь* і німецьке *Berg* – гора. Лише поступово, з розвитком абстрактного мислення, ознака відособлюється як така і мислиться окремо. Тоді утворюється якісний прикметник, у якому образ предмета вже відсутній. Якісний прикметник – категорія абстрактніша, аніж відносний.

Отже, добре бачимо глибокий генетичний зв'язок між іменником як назвою предмета і прикметником як назвою ознаки предмета, що спочатку дається також через назву предмета. Тому Потебня справедливо вказував на те, що між іменником і прикметником спочатку немає ніякої граматичної різниці: обидві граматичні категорії виділяються зі спільної категорії імені, яке використовується то як назва предмета, то як назва ознаки.

Спочатку групи імен, що закріплюються для позначення ознаки, обмежуються суто лексично – певні імена починають спеціалізуватися на позначенні ознак. Наприклад, у турецькій мові слово *як* (білий), яке за формою нічим не відрізняється від іменника, закріплене для передачі поняття *білий*. Це, так би мовити, лексичне означення. Та дуже рано виникають і семантичні форми означення – прикметника. У тій самій турецькій мові, наприклад, слово *залізо*, як і багато інших імен, може виступати і як ознака – прикметника, і як якість іменника. У першому випадку воно ставиться перед іменем, яке означається, і не відмінюється, наприклад: *demir kapi* – «залізні двері» власне «залізо-двері». Такий стан речей зовсім не свідчить про те, що мислення турецького народу архаїчніше, ніж тих народів, які виділили особливу морфологічну категорію прикметників.

Можливості вираження в мові тієї або іншої категорії нескінченно різноманітні. Турки мислять тими ж категоріями, що й ми, але в них категорія ознаки-властивості – прикметника не набула специфічного морфологічного вираження; в інших мовах за сприятливих обставин означення-прикметник оформляється й морфологічно – особливими суфіксами-закінченнями. Так сталося і в східнослов'янських мовах.

Та обставина, що й у слов'янських мовах колись існували способи вираження означення-прикметника, властиві турецькій мові, підтверджується нашими архаїчними за структурою прикладками, означеннями-іменниками типу російських *жар-птица*, *душа-человек*, *царь-девица* тощо. Тут як означення виступає іменник, поставлений перед іншим іменником, який не відмінюється: *жар-птица*, *жар-птицы*, *жар-птице* і т. ін.

Глибокий зв'язок між іменником і прикметником у слов'янських мовах граматично виражається насамперед у тому, що відмінювання прикметників коротких, тобто найдавнішого шару прикметників, тотожне з відмінюванням іменників з основою на *ъ*, *о*, *а*: *добръ*, *добра*, *добро* відмінюються так само, як *столъ*, *жена*, *село*.

Далі Потебня відзначає, що в російській мові в ряді випадків вищий ступінь порівняння прикметників утворюється не від прикметника, а від відповідного іменника: *ниже* утворене від *низъ* (*низје*), а не від *низъкъ* (було б *низъче*), *гаже* утворене від *гадъ* (*гадје*), а не від *гадъкъ* (було б *гадъче*). Звідси ясно, що в епоху утворення цих ступенів порівняння імена *низъ*, *гадъ* були стільки ж іменниками, скільки й прикметниками. Вони позначали і предмет, і властивість, інакше від них не міг би бути утворений ступінь порівняння. Пізніше *гадъ* у значенні «гидкий» було оформлене суфіксом *-ък*, *низъ* у значенні «низький» – тим же суфіксом, але вищий ступінь цих віддиференційованих прикметників залишився таким же (*ниже*, *гаже*).

Бачимо, отже, що розщеплення єдиної категорії імені супроводжувалося спеціальною суфіксацією. Багато суфіксів прикметників та іменників мали лише цю словотворчу функцію. Суфікс *-ец* (*-ьцъ*) диференціював від імені *молодъ*, яке спочатку позначало і молоду людину, і властивості молодості, назву молодої людини: *молодецъ*. У цьому випадку основа, не оформлена суфіксом, закріпилася за прикметником *молодъ*, тоді як у *низъкъ* неформлена основа закріплювалася за іменником (*низъ*). Таким чином, специфічні суфікси іменників і прикметників є споконвіку їхніми суттєвими морфологічними

ознаками, які беруть початок від епохи, коли іменник і прикметник виділялися з єдиної категорії імені.

Повні прикметники утворювалися від коротких додаванням означених займенників *и, я, е*. Спочатку займенник зберігав свою повну значущість, і у формах *добръ-и, добра-я, добро-е* розрізнялися дві частини – власне прикметник і вказівні займенники *и, я, е*, які, хоча і ставилися при прикметнику, але належали до іменника, який цей прикметник означав.

Як і в другому томі, учений знову наголошує, що в мові граматичні розряди виникають, змінюються та замінюються іншими, у зв'язку з чим змінюється і весь склад мови. Так знову підкреслюється взаємозв'язок усіх елементів у мові.

Виняткове значення мають спостереження вченого над уживанням у давньоруській мові й усній народній творчості безсуб'єктних (безособових) зворотів. Потебня не тільки розглянув основні типи безособових речень, а й запропонував власне розв'язання проблеми їх походження. На його думку, основний шлях від особових речень до безособових – це втрата суб'єкта в особових реченнях або його перетворення на орудний діючої особи, що дозволяло на певному етапі пропускати за об'єктом невідомий суб'єкт.

Великою заслугою Потебні є розробка вчення про паратактичні підрядні речення. Паратак西斯 – це синтаксичний зв'язок самостійних, незалежних речень, які йдуть одне за одним. Лінгвісти зобов'язані вченому науковим аналізом різних за будовою паратактичних підрядних речень з цінними історичними коментарями щодо часу їх виникнення.

У 1935 р. відзначалося сторіччя від дня народження Олександра Опанасовича Потебні. Ювілейний комітет ухвалив відзначити цю дату виданням четвертого тому «Из записок по русской грамматике». У його підготовці взяло участь нове покоління мовознавців. Серед них такі відомі вчені, як академік І.І. Мещанінов, член-кореспондент АН СРСР Ф.П. Філін та член-кореспондент АН УРСР Б.О. Ларін. З учнів Потебні до-

жив до сторічного ювілею вчителя і взяв участь у підготовці четвертого тому лише О.В. Вегухов.

Ф.П. Філін пригадував, що розрізнені частини й окремі аркуші, які можна було б віднести до цієї праці, безладно лежали в архіві¹⁷³. Це ставило перед укладачами важке завдання. Треба було не тільки встановити порядок розміщення частин, а й відібрати саме те, що мало увійти до цього тому. Не всі матеріали «Из записок по русской грамматике» вдалося знайти того разу. І все ж основне зробили: продовження тексту фундаментального дослідження Потебні було підготовлене до друку й мало стати доступним для широкого кола науковців.

Більша частина підготовленого тому присвячувалася генезису й природі дієслівних категорій виду, часу, способу і стану. Саме ці матеріали автор готував колись як третій том, але, захоплений новими ідеями, відклав їх на майбутнє.

Як і завжди в працях Потебні, викладові власної концепції передують критичний огляд літератури. Розглядаючи дієслівні категорії, автор найповніше й найоригінальніше виклав питання про розподіл дієслів на види. Погляди вченого на еволюцію категорії виду в слов'янських мовах багато в чому випереджали тодішні уявлення про ці проблеми і по суті перегукуються з новими теоріями походження й розвитку видів слов'янського дієслова, що виникли й усталилися в мовознавстві значно пізніше. Так, наприклад, задовго до голландського славіста Н. Ван-Вейка Потебня висловив здогад, що сліди первісних довідових відношень найкраще збереглися в ряді форм від дієслів руху.

Спостереження харківського вченого над нейтральним, байдужим щодо виду вживанням дієслівних форм у давньоруській і старослов'янській мовах були повторені й підтверджені пізніше в багатьох славістичних працях, зокрема в дослідженнях чеського славіста Ф. Травнички, польського В. Дорошевського, французького А. Мейє та ін.

¹⁷³Филин Ф.П. Александр Афанасьевич Потебня // Русская речь. – 1971. – № 5. – С. 42.

Записи Потебні, об'єднані в четвертому томі «Из записок по русской грамматике», не обмежуються системою дієслова, а стосуються й інших категорій слів – займенників, числівників, прийменників.

Четвертий том було підписано до друку в перші дні Великої Вітчизняної війни – на початку липня 1941 р. Видрукувана в блокованому Ленінграді, праця Потебні дістала належну оцінку лише 1949 р.¹⁷⁴ Відомий учений, академік В.В. Виноградов, високо оцінивши видання 1941 р., звернув увагу і на деяку неповноту матеріалу, поданого в цій книзі. Так постало питання про нове, повніше видання четвертого тому. Таке видання, підготовлене в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, вийшло двома випусками у видавництві «Просвещение»¹⁷⁵. Це ж видавництво випустило у світ і три перші томи «Из записок по русской грамматике»¹⁷⁶.

У новому виданні четвертого тому помітно зріс обсяг. До нього ввійшов увесь текст, виданий 1941 р., а також рукописні праці Потебні, що збереглися в його особистому архіві.

Серед нових розділів найбільший інтерес становить написане у 80-х роках XIX ст. велике дослідження «Существительное». У вступній частині до цього розділу, присвяченій поділу іменників на відміни, Потебня, використовуючи досягнення порівняльно-історичної граматики, простежив процес взаємодії основ іменників різних відмін і обґрунтував його. Історію іменного східнослов'янського відмінювання він вивчав на широкому тлі слов'янських мов, залучаючи до порівняння матеріал мов романських і германських.

В окремий розділ автор виділив відмінювання українських іменників – перше у вітчизняній науці ґрунтовне дослідження з цього питання. Цікавлячись процесом утворення граматичних

¹⁷⁴ Див.: Виноградов В.В. О IV томе «Из записок по русской грамматике» А.А. Потебни // Труды Института русского языка. – 1949. – Т. 1. – С. 239–263.

¹⁷⁵ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. IV. – Вып. 1. – М., 1985. – 287 с.; Вып. 2. – М., 1977. – 406 с.

¹⁷⁶ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 1-2. – М., 1958. – 532 с.; Т. 3. – М., 1963. – 550 с.

категорій, він звертав особливу увагу на подвійне закінчення в деяких відмінках іменника. Українська мова дала багатий матеріал для розгляду родового відмінка. В основному вчений встиг розробити значення та походження родового відмінка на -у. При цьому він звернув увагу на цікавий процес семантизації варіантних відмінностей в іменниках на зразок *листа* (паперу) і *листу* (на дереві), *двора* (конкретно) і *двору* (переносно) та ін.

Про постійну увагу дослідника до актуальної і для нашого часу проблеми творення й значення коротких та повних прикметників свідчить невелика стаття «Прилагательное». Глибиною аналізу вона нагадує розділ «Происхождение имени прилагательного» з третього тому «Из записок по русской грамматике», але в ній набагато більше уваги приділено питанням словотвору.

В останні роки життя Потебня дедалі пильніше цікавився слов'янським словотвором, про що свідчить ряд сторінок третього тому «Из записок по русской грамматике». Спеціальна розвідка під назвою «Именные суффиксы» вміщена як додаток до першого випуску четвертого тому.

Вихідним пунктом дослідження іменної словотвірної системи для Потебні була теорія дієприкметників (Participialtheorie), що її висунули німецький мовознавець Т. Бенфей та його послідовники. За цією теорією, вся різноманітність іменних суфіксів зводиться до невеликої кількості дієприкметникових суфіксальних форм. Бенфей безпідставно твердив, що активні дієприкметники теперішнього часу давніші за інші іменні форми. А. Кун та інші зарубіжні дослідники намагалися звести до однієї форми суфікси різних видів, постулюючи при цьому непереконливі звукові переходи. Не поділяючи теорії Бенфея в цілому, Потебня вбачав, однак, у ній і деякі позитивні сторони. Він, з одного боку, визнавав первісну різноманітність і генетичну відмінність певних суфіксів, а з другого – можливість породження одного суфікса в два і більше нових суфіксів, про що свідчили пізніші факти слов'янських мов.

Вітчизняне мовознавство другої половини XIX ст. розвивалося під знаком критики вчення про логічне членування речення,

прийняте в першій половині століття, і відмовилося від нього.

Першим проти зближення і навіть ототожнення основних понять граматики й логіки, характерного для лінгвістичної думки попереднього періоду, виступив Потебня. Передусім він акцентував увагу на тому, що і логіка, і граMATика мають різні предмети дослідження. «Для логіки, – підкреслював учений, – словесне вираження прикладів її побудови байдуже», тоді як граматику цікавить саме це і ніщо інше. Виступаючи проти звичайної практики ототожнення слова й поняття, речення й судження, Потебня писав: «Слово не лише наявністю звукової форми, а й усім своїм змістом відрізняється від поняття й не може бути його еквівалентом або вираженням уже тому, що в ході розвитку думці передують поняття». І далі він зазначав: «ГраMATичне речення зовсім не тотожне й не паралельне з граMATичним судженням». На думку О.О. Потебні, «граMATичні категорії не збігаються з логічними».

Це стосується передусім категорії членів речення: «Категорії предмета та його ознаки не потрібні логіці, для якої і те й інше – тільки поняття, сукупності ознак. Водночас можна вивести з логічного судження інші члени речення: означення, обставину, додаток». Потебня підкреслював, що в логіки й граматики не тільки різні предмети, а й різні завдання дослідження. Логіка вивчає закони правильного мислення, відповідає на питання, чи не суперечлива думка, тоді як мовознавство, яке, на відміну від логіки, є не гіпотетичною, а генетичною наукою, «розглядає процес розповіді». У результаті Потебня показав, що логічне членування речення не є лінгвістичним завданням і що мовознавство опікується лише граMATичним членуванням.

Усвідомлюючи глибше, ніж його попередники, різницю між граMATикою, логікою та психологією, Потебня не міг не polemізувати з ними. Особливо ґрунтовною в праці «Из записок по русской грамматике» є критика синтаксичних поглядів Ф.І. Буслаєва, спостереження й висновки якого послужили вихідним моментом власних досліджень Потебні. Та гіркий досвід з критикою П.О. Лавровського не минув марно. Перш ніж віддати до

друку працю «Из записок по русской грамматике», він поділився своїми сумнівами з самим Буслаєвим. Ось що відповів йому великий російський мовознавець:

«Ви пишете, що повага до авторитета не виключає полеміки. Я скажу ще більше. Всяка жива ідея тому й плідна, що зароджує масу нових ідей, які й повинні ставитися до неї полемічно, щоб іти вперед. Насіння повинно пустити в землю коріння й саме знищитися, щоб дати пагони, які зацвітуть. Той же закон природи управляє долею історичного прогресу, і той професор, який не радіє, що його слухачі далі та ширше від нього йдуть у науці, не тільки не цінує своєї гідності, а й чинить капітальний гріх проти свого прямого призначення»¹⁷⁷.

Як глибоко шанував Потебня Ф.І. Буслаєва, красномовно свідчать такі рядки з єдиного, що зберігся, його листа до цього вченого від 15 березня 1879 року:

«Вважаю для себе щастям, що можу обґрунтувати свою рекомендацію О.І. Кирпичникову¹⁷⁸ на відзиві вченого, який користується настільки заслуженим і загальним визнанням. Прийміть мою щирю подяку і побажання Вам ще багатьох років на службу російській науці, на її честь і славу. Честь маю бути одним із Ваших шанувальників»¹⁷⁹.

Учень Потебні М.Г. Халанський пригадував, що з того часу, як було надруковано «Историческую хрестоматию церковно-славянського и древнерусского языка» Ф.І. Буслаєва, його учитель не розлучався з нею ні у своїй науковій кабінетній роботі, ні на практичних заняттях зі студентами¹⁸⁰.

¹⁷⁷Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 50. – Арк. 1 зв.

¹⁷⁸Кирпичников Олександр Іванович (1845–1903) – російський історик літератури, професор Харківського, Новоросійського, Московського університетів, учень Ф.І. Буслаєва.

¹⁷⁹Російський державний архів літератури і мистецтва. – Ф. 69. – Оп. 1. – Од. зб. 52. – Арк. 1.

¹⁸⁰Халанский М.Г. Памяти Ф.И. Буслаева // Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. – 1899. – Вып. 5. – С. 3.

У КОЛІ СУЧАСНИКІВ

Незадовго до захисту докторської дисертації факультет звернувся до О.О. Потебні з проханням узяти на себе обов'язок завідування музеєм образотворчих мистецтв при університеті. Музей мав би очолювати професор кафедри історії мистецтва, яка існувала в університеті, але такого професора не було. Любков до рідного університету, розуміння його інтересів спонукали Потебню погодитися на цю пропозицію. Без усякої матеріальної винагороди взявся він за справу, далеку від його наукових пошуків.

На прохання Потебні хранителем музею став його давній друг Григорій Сергійович Чириков, який по закінченні університету працював у бібліотеці. Друзі почали з упорядкування занедбаних колекцій музею. Наприклад, багата колекція картин, акварелей, малюнків, гравюр, мистецьких видань, подарована Алферовим, надіслана була до університету без описів і будь-яких вказівок. Розбираючи її, Потебня та Чириков озброїлися довідниками з мистецтва, каталогами, словниками. Коли цього не вистачало, зверталися до компетентних людей. За кілька років музей мав вигляд справжнього храму мистецтв. Збільшено було його площу. Картини, раніше розвішані як прийдеться, розмістилися у строгій системі. Очищені від пилу, вкриті лаком, вони радували очі відвідувачів. Статуї було поставлено в простінках та кутках.

Скромно оцінюючи свої досягнення, Потебня у листі від 2 березня 1875 р. писав меценату І.Є. Бецькому:

«Наука, якій я намагаюся служити, а саме мовознавство, зокрема історія східнослов'янських мов, перебуває з історією мистецтва лише в тому віддаленому зв'язку, що й багато інших наук, які викладають в університеті. Я взяв на себе зберігання музею лише тому, що треба ж комусь із членів університету виконувати цей обов'язок. Кафедра історії мистецтва в Харків-

ському університеті навряд чи скоро буде зайнятою. Таким чином, музей ще довго буде без постійного господаря. Я, за родом своїх занять і браком часу, можу приносити музею лише незначну користь»¹⁸¹.

Докторська дисертація вченого принесла йому заслужене визнання. З від'їздом М.О. Лавровського до Ніжина Потебня посів місце завідувача кафедри історії російської мови і словесності. Його авторитет серед колег і студентів був завжди дуже високий. Мусили визнавати це й ті, кому не до вподоби були погляди та вчинки молодого професора. А тим часом він відважився на крок, який потребував багато рішучості, мужності і відповідав духу улюбленого роману революційної молоді тих часів «Что делать?» М.Г. Чернишевського. Наприкінці 60-х років громадянською дружиною Потебні стала заміжня жінка. Марія Францівна, дочка харківського видавця і продавця книг Франца-Володимира Заленського, залишила на той час свого чоловіка – багатого полтавського поміщика Миколу Спиридоновича Ковалевського, не витримавши його деспотичної вдачі. Їй довелося при цьому розлучитися з сином, якого Ковалевський їй не віддав. Не мала Марія Францівна і права вступати в новий шлюб.

Подружнє життя Потебні склалося напрочуд щасливо. Марія Францівна поділяла передові погляди свого чоловіка, і невдовзі його друзі стали її друзями. Вченому було створено надзвичайно сприятливі умови для праці. У власному будинку по вул. Підгірній, № 4 все було підпорядковане його науковим інтересам. Години інтенсивної розумової праці змінювалися фізичною роботою в невеликому садочку, де росли розкішні квіти. Поряд із батьком привчалися до роботи сини – Олександр та Андрійко.

Узимку заливали власну ковзанку, й тоді вже хлопчики навчали батька ковзанярської майстерності.

Увечері родина збиралася в затишній вітальні. Марія Францівна сідала до рояля. Олександр Опанасович любив під звуки

¹⁸¹ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 32 (І.Є. Бецького). – Картон 7. – Од. зб. 2. – Арк. 160.

музики переписувати начисто накидані вдень рядки. Андрійко щось малював. А старший, Сашко, нерідко приєднувався до матері зі своєю віолончеллю. Часто приходили гості. Бували в домі колеги Олександра Опанасовича по роботі, студенти, а то й молоді науковці з інших міст. Слава про харківського «самітника» вже вийшла за межі слов'янських країн. І послухати його мудрих порад прагнули й литовець Е. Вольтер, і румун Б. Хашдеу, й фін Міккола.

Поступово визначилося коло друзів Потебні, місцевих і тих, що жили далеко від Харкова, хоча від цього їхня роль у житті вченого не стала меншою.

Про них наша подальша розповідь.

Марин Дринов. Потебня зустрівся з Дриновим 1872 р., коли кожен із них був уже цілком сформованою особистістю з яскравою індивідуальністю, чітким розумінням власного покликання. Проте в тій частині життєвого шляху, який вони пройшли нарізно, було багато спільного, і ця обставина стала міцною підвалиною їхніх дружніх стосунків, протягом майже двадцятирічної спільної роботи на споріднених кафедрах. Народився Марин Дринов 1838 р. у небагатій родині в болгарському містечку Панагюриште Північної Фракії. Він здобув добру початкову й середню освіту, а 1858 р. виїхав до Росії для навчання в університеті. Підготовка зайняла три роки – спочатку в Києві, а пізніше в Москві. 1861 р., витримавши вступні іспити, він був зарахований студентом Московського університету, де слухав лекції О.М. Бодяньського та Ф.І. Буслаєва і під їхнім керівництвом 1865 р. здобув ступінь кандидата університету.

По закінченні навчання Дринов став домашнім учителем у домі княгині К.О. Голіциної, що дало йому змогу протягом подальших шести років разом зі своїми вихованцями відвідати Прагу, Відень, Женеву та Рим.

Ці поїздки молодий учений використав для роботи в європейських архівах, яка стала основою багатьох його досліджень. У цей період він опублікував першу розвідку – «Иезуиты и фонариоты» (журнал «Время», Константинополь, 1866), пізні-

ше – праці з історії Болгарії, які відразу здобули міжнародне визнання. Повернувшись до Росії 1874 р., Дринов витримав у Московському університеті магістерський іспит і захистив магістерську дисертацію про заселення Балканського півострова слов'янами. Після цього він прийняв запрошення Харківського університету очолити кафедру слов'янських нарід.

Ранні наукові успіхи Дринова відкрили перед ним можливість працювати в столичних університетах, але він віддав перевагу провінційному Харківському. Молодий учений прагнув не тільки наукової, а й практичної незалежності, адже всю свою дослідницьку діяльність він пов'язав з долею Болгарії.

Тепер важко датовати першу особисту зустріч учених. Ймовірно, це сталося 1872 р., коли Дринов приїздив до Харкова, щоб познайомитися з майбутніми колегами. Можна, проте, з певністю сказати, що з перших хвилин знайомства з Дриновим Потебня відчув до нього глибоку симпатію. Це почуття ясно виражене у відгуку про працю Дринова, з яким Потебня виступив 2 травня 1873 р. за дорученням факультету. Починався відзив словами, що показували, наскільки глибоко розумів і як високо цінував він наукову діяльність Дринова:

«Перед нами твори п. Дринова: 1-й – «Погляд на походження болгарського народу і на початок болгарської історії», Відень, 1869 р.; 2-й – «Огляд історії болгарської церкви від її початку й дотепер», Відень, 1869 р.; 3-й – «Заселення Балканського півострова слов'янами», Москва, 1873 р. ...

Перші дві праці написані болгарською мовою і засвідчують, в усякому разі почасти, мету практичну. Унаслідок тяжких обставин болгарський народ «побачив себе ніби відрізанним від світу, сиротою між іншими народами, без минулого, без історії, без предків. Тому одне почуття мусило обійняти душу болгарина – самоприниження, яке рішуче перешкоджає самостійному розвитку болгар» (слова М. Дринова) і заважає їм користуватися сприятливішими умовами життя. Цьому почуттю гадав протидіяти п. Дринов виданням час від часу для своїх співвітчизників творів, які належали до їхньої історії.

Третій твір п. Дринова є його магістерська дисертація, схвалена історико-філологічним факультетом Московського університету. Написана російською мовою, вона свідчить про досконале знайомство автора з нею. Тут п. Дринов не знаходить за потрібне висловлювати інтимні причини, які примусили його обрати той, а не інший предмет, і – не без підстави, тому що для нас цілком достатньо того, що твір трактує дуже важливі питання перших століть історії слов'ян. Усі три праці, особливо остання, найзріліша, виявляють в авторові ґрунтовне знайомство з широким колом джерел грецькою й латинською мовами та з ученою літературою предмета німецькою, французькою й італійською мовами, не кажучи вже про слов'янські мови»¹⁸².

Далі Потебня зупинився на основних достоїнствах і деяких недоліках праць Дринова. Усі члени факультету одноголосно висловили згоду з його відзивом, і Дринова було обрано доцентом кафедри слов'янської філології.

Наступного 1874 р. трапилася нагода й Дринову виступити з оцінкою наукової праці Потебні. За дорученням ради факультету він підготував офіційний відзив на його докторську дисертацію. Це був перший відгук про працю, що пізніше здобула загальне визнання. Основна увага у відзиві Дринова була приділена новаторству Потебні, його полеміці з провідними мовознавцями ХІХ ст. – О.Х. Востоковим, Ф.І. Буслаєвим, І.І. Срезневським, Р. Шлейхером, Ф. Міклошичем та ін. Закінчуючи відзив, Дринов писав, що дослідження Потебні «Из записок по русской грамматике» «безперечно становить важливе надбання для науки про східнослов'янські мови»¹⁸³.

«Вельмишановний Марин Степанович брав діяльну участь у науковому хрещенні славетного лінгвіста і був одним з найдоброчливіших названих його батьків», – писав М.Ф. Сумцов. Учень обох учених відзначав, що він досі не знав рецензій із таким серйозним аналізом та глибиною думки: «Потебню, як

¹⁸²Почесть. – Харьков, 1908. – С. 271–272.

¹⁸³Там же. – С. 279.

відомо, важко читати, а ще важче рецензувати... Цей відзив робить честь самому рецензентові»¹⁸⁴.

Через рік Дринов виїхав у закордонну подорож. Регулярно повідомляв він Потебню про хід своїх занять, виконував його доручення. Одночасно Потебня залагоджував справи Дринова на місці. Обмін листами тривав безперервно. В одному з них Дринов писав:

«Вельмишановний Олександрє Опанасовичу!

Дякую Вам за лист від 24 квітня, про одержання якого я своєчасно сповістив Вас через Амфіана Степановича¹⁸⁵. Душевне спасибі Вам за клопоти у моїх справах. На підставі Вашого повідомлення про асигнування мені факультетом близько 300 карбованців на придбання книг я вибрав тут у Гебетнера-Вольфа на 127 карбованців різних книг, які він відішле завтра до Харкова на ім'я бібліотеки. Гебетнера-Вольфа мені рекомендували як найакуратнішого з тутешніх продавців книжок – він береться постачати Вас у Харкові усякими польськими книжками на тих самих умовах, на яких постачає й бібліотеку Варшавського університету. Рахунок за цю посилку, 147 крб. 54 коп., він надішле днями з листом на ім'я нашого бібліотекаря Я.О. Балясного, якого потурбуйтеся попросити заплатити цей рахунок якомога швидше. Я придбав тут кілька книжок для себе й дві-три для Вас. Крім того, одержав для Вас від Лукіана Малиновського дві його праці: «Молитва Вацлава» та статтю про опільський говір. Усі ці книжки, мої та Ваші, загорнуті в окремих пакех, який віддав Гебетнеру-Вольфу, щоб він поклав і його до ящика, у якому відішле книжки для бібліотеки. На пакеті цьому виставлено моє прізвище з позначкою «зберігати до запитання». Потурбуйтеся попередити про це Балясного. Коли Ви хочете, то візьміть до себе цей пакет, розпечатайте, відберіть собі книжки, які Вам належать (на них виставлено Ваше прізвище), решту ж тримайте до мого приїзду. Малиновський дуже цікавився Вашими праця-

¹⁸⁴ Там же. – С. 129.

¹⁸⁵ Амфіан Степанович Лебедев – професор Харківського університету, учень Ф.І. Буслаєва.

ми, адреса його: Лукіанові Юліановичу Малиновському. Викладачеві 3-ї Варшавської гімназії. У Варшаву. У будинок гімназії.

Я переконався, що у Варшаві можна зручніше, ніж будь-де, ознайомитися з польською літературою, тому й засидівся тут так довго. Сьогодні їду до Познані, звідки в Прагу і т.д. Амфіан Степанович повідомив мене телеграмою про моє обрання в Раді, але про подробиці балотування не написав ще.

Марії Францівні дякую за уклін і поздоровлення, засвідчіть їй мою повагу.

З глибокою пошаною М. Дринов»¹⁸⁶.

Повернувшись до Росії, Дринов подав до Московського університету докторську дисертацію «Південні слов'яни й Візантія в X ст.».

Саме в цей час у Болгарії почалося повстання, відоме як Квітневе. У ньому взяли участь брати вченого. Так його родина, як і родина Потебні, стала причетною до визвольного руху слов'ян.

Ще йшли бої в Болгарії, коли вчена рада Харківського університету розглянула питання про затвердження Марина Дринова у званні екстраординарного професора. І тут на підтримку його кандидатури знову виступив Олександр Опанасович Потебня, що закінчив свій виступ так:

«Зі звіту про закордонні заняття М. Дринова, поданого ним на факультет, я зробив висновок, що заняття ці дуже плідні. Збірка зразків середньо- та новоболгарської мови, яку він укладає, обіцяє дати розв'язання деяким спірним питанням слов'янського мовознавства, важливим, тим часом, для історії церковнослов'янської мови взагалі та, зокрема, на російському ґрунті. Взагалі я дозволю собі думати, що в особі М.С. Дринова наш університет придбав велику наукову силу»¹⁸⁷.

20 грудня 1876 р. рада Харківського університету затвердила Дринова у званні ординарного професора. Але в Харкові його

¹⁸⁶Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 73. – Арк. 3–4 зв.

¹⁸⁷Почесть. – С. 275.

вже не було. На цей час погляд ученого на шляхи визволення Болгарії змінився. Тепер він обстоював збройну боротьбу за свободу. Більше того, у своїй публічній лекції «Болгарія напередодні її погрому» Дринов практично визнавав необхідність визвольної війни: «Доля, бачиться, обрала інший шлях до рятунку багатотраждального народу – шлях кривавий, але пряміший і коротший»¹⁸⁸. Усе це призвело до того, що вчений на кілька років залишив Харків і взяв участь у болгарському визвольному русі.

Про своє обрання Дринов дізнався вже в дорозі з телеграми Потебні й тепло подякував йому за турботу в листі від 24 грудня. Навіть у цей період не забуває вчений про справи й інтереси товариша:

«Вельмишановний Олександр Опанасовичу!

Душевне спасибі за телеграму, яку отримав ще у вівторок, о 9-й годині ранку. Виконавче засідання попереднього комітету відбулося третього дня, – за одним разом закінчили всі наради. Виявилось, що не було про що й радитися: програма IV з'їзду¹⁸⁹ давно готова й уже надрукована, надруковані вже й питання. На цій додатковій нараді було запропоновано кілька нових питань, серед них два від Вашого імені й три від мене, – вони будуть надруковані в окремих додатках до програми з'їзду. Комітет зобов'язує нас подати доповіді або повідомлення за поданими нами питаннями, – мало того, він сподівається, що ми з Вами поїдемо на з'їзд до Казані. Вас зробили членом-кореспондентом з'їзду, що, мабуть, Вам уже відомо»¹⁹⁰.

Згодом Потебня очолив створене 1873 р. при Харківському університеті Історико-філологічне товариство, секретарем якого з самого початку був Дринов. Після його повернення з Болгарії почався десятирічний плідний період їхньої спільної роботи в цьому товаристві.

¹⁸⁸ Дринов М.С. Сочинения. – София, 1915. – Т. 3. – С. 55.

¹⁸⁹ Йдеться про підготовку до з'їзду, присвяченого 75-річчю виходу в світ «Слова о полку Ігоревім», що відбувся 1877 р. у Казані.

¹⁹⁰ Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 73. – Арк. 5–6.

Передчасна смерть Потебні була важким ударом для Дринова. Він очолив Історико-філологічне товариство і почав діяльно піклуватися про увічнення пам'яті товариша. 1892 р. Дринов підготував збірник «Памяти Александра Афанасьевича Потебни» і перевидав ранню працю Потебні «Мысль и язык».

У записці Історико-філологічному товариству Дринов писав: «Праця «Мысль и язык», оприлюднена років тридцять тому в «Журнале Министерства народного просвещения» за 1862 р., у наш час зробилася великою бібліографічною рідкістю і навіть зовсім майже забута. Тим часом вона має важливе значення, яке з плином часу буде тільки зростати, тому що працям Олександра Опанасовича Потебні у вивченні східнослов'янського слова належить своє майбутнє... Розвинуті тут погляди покійний автор проводив у всіх своїх творах, які внаслідок цього перебували в настільки тісному зв'язку з його працею «Мысль и язык», що читачеві, не знайомому з останньою, багато що буде видаватися неясним, недомовленим»¹⁹¹.

Дружба з Марином Дриновим сприяла розвиткові болгарських інтересів Потебні. До його послуг була величезна бібліотека слов'янських видань, зібрана Дриновим, серед яких визначне місце посідали книги з болгаристики. Дринов постійно інформував свого колегу про новини політичного й культурного життя Болгарії. Коли болгарський учений організував у Харкові комітет допомоги балканським слов'янам, Потебня став його активним помічником.

Сучасники вважали Потебню фахівцем із питань болгаристики. Саме до нього як знавця болгарського побуту та народної творчості звертається комісія Російського географічного та археологічного товариства з проханням висловити міркування щодо програми вченої експедиції, яка мала вирушити до Болгарії¹⁹².

¹⁹¹Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – С. 69.

¹⁹²Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 1–2.

Болгарські дослідники на працях Потебні вчилися глибини й сміливості теоретичного мислення, самостійності, об'єктивності й майстерності аналізу. Праці харківського вченого були поштовхом до вивчення болгарської народної пісні в теоретичному аспекті. Основні положення Потебні про порівняльне вивчення слов'янського народного вірша, походження південнослов'янського епосу, про необхідність досліджувати народні твори в єдності форми й змісту пізніше розвинув болгарський дослідник М. Арнаутов. Він наголошував на своїй солідарності з ідеями Потебні й підкреслював, що правильністю поглядів та глибиною філософської думки український учений випередив багатьох сучасників.

Олександр Олександрович Русов (1847 – 1915) не був учнем О.О. Потебні в прямому розумінні цього слова. Киянин за народженням, він закінчив київську гімназію і київський університет, деякий час учителював у Києві та поблизу нього. У 1873, 1875–1876 рр. Русов виїздить за кордон, студіює там славістику. У Празі він видав підготовлений разом із Ф.К. Вовком «Кобзар» Т.Г. Шевченка у двох томах. У цьому виданні було вперше опубліковано ряд революційних творів поета.

У 70-і роки О.О. Русов брав діяльну участь в організації Київського відділення Географічного товариства і надрукував у його записках кілька своїх етнографічних праць. Залишивши вчителювання у 1874 р., вивчав економічну статистику. У 1876–1880 рр. працював у Чернігівській губернії як статистик. На 1881–1882 рр. припадає посилена робота Русова на журналістській ниві (газети «Труд» і «Зоря»), після чого він повертається до праці статистика в різних губерніях України, зокрема Харківській. Працював Русов і за межами України, а в кінці життя викладав статистику в Київському комерційному інституті.

Будучи щедро обдарованою і широко освіченою людиною, О.О. Русов у своїх численних працях торкався багатьох питань суспільного, наукового і мистецького життя України. Про це добре знають дослідники історії української культури. Проте залишилася невідомою багата епістолярна спадщина вченого.

Серед його кореспондентів був, зокрема, Олександр Опанасович Потебня, листування з яким припадає на 1878–1880 рр. З листів Русова можна зробити висновок, що його особисте знайомство з Потебнею відбулося в 1878 р. Саме в листопаді цього року в Харкові відзначали сторічний ювілей Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. На свято приїздив з Києва М.В. Лисенко, можна думати, що серед гостей був і Русов, близький друг композитора. Дружина вченого Марія Францівна у листі до сестри від 28 листопада 1878 р. так описала цю подію: «18 святкували урочисто ювілей Квітки. Олександр Опанасович прочитав непогану лекцію, потім ми обідали за підпискою, було душ до ста, з промовама й співама... Приїхав з цієї нагоди Лисенко, зібрав хор і співали малоросійські пісні (які, як тобі, напевно, відомо, заборонені для публічного виконання), а це хоча було й публічно, проте носило приватний характер, співав хор з його нової опери, а сам він грав увертюру «Різдвяної ночі»¹⁹³.

Про те, що О.О. Потебня та О.О. Русов могли зблизитися саме тоді, свідчать такі факти. Перша листівка Русова з міста Борзни має на штемпелі дату 23 листопада 1878 р. У ній говориться про праці, які він посилав Потебні. Згадується серед них і «Речь» Головатого, про яку той говорив при їх зустрічі. Цікаво відзначити, що серед пісень, записаних М.В. Лисенком «з голосу професора Харківського університету Потебні», ймовірно, саме тоді, була й пісня Головатого, що починається словами:

Ой боже ти наш, Боже милостивий!

Вродилися ми в світі нещасливі!

Служили вірно у полі й на морі.

Та zostалися убогі, босі і голі!¹⁹⁴

У листі від 6-го грудня цього ж року є така приписка на полях: «Кстати – поговорите с Григорием Матвеевичем насчет складчины для юноши и его литературных трудов, о которых

¹⁹³Відділ рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський дім) РАН. – Ф. 541, 19. – Арк. 201 зв.

¹⁹⁴Попов П.М. До характеристики наукової діяльності О.О. Потебні. – С. 122–123.

я с ним говорил, уезжая из Харькова. Очень он нуждается на чужине». Важко з'ясувати, хто такий Григорій Матвійович та про якого юнака тут ідеться. Але ясно, що О.О. Русов незадовго до цього побував у Харкові. Таким чином, можна напевне твердити, що восени 1878 р. були налагоджені ті контакти учених, у результаті яких залишилися кілька надзвичайно цікавих листів О.О. Русова, присвячених як питанням української діалектології та правопису, так і питанням української культури взагалі.

Збереглася також праця, яка свідчить про глибоку повагу Русова до Потебні та про його внесок у справу збереження спадщини вченого. Саме Русов підготував до видання уривки з перекладу «Одіссеї» українською мовою, знайдені в архіві Потебні. Він же написав невеличку передмову до них, яка свідчить про глибоке розуміння ним ролі великого вченого. У цій передмові Русов зокрема писав: «Ці уривки, хоч і в незакінченому і необробленому в просодичному відношенні вигляді, ясно показують, якої дорогої праці позбавила нас рання смерть славнозвісного професора. Присвятивши багато років вивченню малоруської поезії, ознайомившись із найтоншими нюансами лексичних відтінків простонародної мови, професор задумав виконати завдання, яке ще Гоголь указував нашим письменникам, – зробити «Одіссею» загальною народною книжкою. Ясно, що для досягнення такої мети необхідно звернутися до народної мови, позбавленої всякої пихатості та вигадливості, тієї мови, що так вражає нас своєю задушевною ширістю, енергійною виразністю і поетичною простотою у творах природної словесності. Олександр Опанасович був глибоким знавцем цієї мови»¹⁹⁵.

На жаль, не пощастило знайти листи-відповіді О.О. Потебні, хоч архів самого О.О. Русова зберігся і знаходиться нині у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

¹⁹⁵Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905. – С. 538–539.

Листи О.О. Русова подаємо зі збереженням особливостей його мови, за винятком сучасної графіки і пунктуації¹⁹⁶.

№1

В г. Харьков
Профессору университета
Александрю Афанасьевичу Г. Потемне
На Подгорной улице в собственном доме

Посылаю Вам первый (и последний) выпуск наших «Трудов»¹⁹⁷, в котором, может быть, найдете какие-нибудь заметки о говоре или этнографических особенностях названий инструментов и их частей и т.п. Будьте добры, перелиставши, передайте эту книгу Ивану Петровичу Сокальскому¹⁹⁸, который интересовался цифирною частью текста, а у меня другого экземпляра нет. Пользуюсь случаем, чтобы послать еще и «Русские тракты» и «Дніпро»¹⁹⁹, отличающиеся крайнею безграмотностью в корректурном отношении. Жаль, что не могу послать и «Вересая»²⁰⁰, говорят, будто уже вся разошлась. Посылаю еще варьянт речи Головатого, о которой Вы говорили. Лежит в «Трактах» в карте.

Известите меня, получили ли.

А. Русов

¹⁹⁶Зберігаються в архіві О.О. Потемні в Центральному державному історичному архіві України в Києві (Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 1-5).

¹⁹⁷Йдеться про працю «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии», перший випуск якої з'явився 1878 р. О.О. Русов помилився: до 1918 р. вийшло ще одинадцять випусків «Трудов».

¹⁹⁸Сокальський І.П. (1830–1896) – український економіст, статистик, професор Харківського університету.

¹⁹⁹Повні назви праць О.О. Русова такі: «Русские тракти в конце XVII и начале XVIII веков» (1876) и «Некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия» (1876).

²⁰⁰Повна назва праці О.О. Русова «Кобзарь Вересай, его музыка и песни, исполняемые им»; надрукована в «Записках Киевского отдела Географического общества» за 1874 р.

Киев, 6 декабря 1878

Многоуважаемый Александр Афанасьевич!

Спешу ответить на те Ваши вопросы лингвистического характера, на которые могу ответить теперь же без справок.

По наружному виду жители всей Вами названной полосы уездов (Козелецкого, Нежинского, Борзенского, Кролевецкого, Глуховского) не представляют какого-нибудь одного типа. Я знаю хорошо, то есть объездил только Черниговский и Борзенский уезды, но, вероятно, то, что скажу об них, – можно будет отнести и ко всей названной полосе. Мелочное изучение двух названных уездов показывает, что тут нет сплошной однородной этнографически массы населения: часто два села, лежащие в 10–20 верстах расстояния, отличаются как по физическому типу, так и по говору и приемам в ударениях; часто поселение, лежащее далее на север, имеет более малорусский характер, чем поселение, лежащее южнее. Это заметно даже и в характере построек, разумеется, только для опытного глаза, привыкшего отличать мелочи в очень нешироком общем. Площадь Черниговского и Борзенского уездов, известных мне лучше, в этнографическом отношении представляет мозаическую доску, где спорадически Вы встретите всякие особенности; этих особенностей так много и они так разнообразно сочетаются друг с другом, что нет почти никакой возможности систематизировать их. Например, в женской среде: вдруг среди женщин, говорящих совершенно по-лапацонски²⁰¹ (ведь язык народный у нас – язык женщин, ибо мужчины знают много русского), вы встречаете в 5 селах стариннейшие малорусские плахты, тогда как кругом носят сподницы и юпки (в европейском смысле) и все окружающие смеются с этих поселений; они – с своей стороны.

Я пробовал составлять этнографическую карту с этими микроскопическими подробностями, причем руководствовался

²⁰¹Прислівник від іменника *лапацон* – житель Полісся, поліщук, у свою чергу похідного від слова *лапаць* «личак, лапоть».

фактами, добытыми из наблюдения, нынешними показаниями о размещении по селам сословий, указаниями Румянцевской описи (1765–70 годов) о живших тогда в данных поселениях фамилиях, но ни к чему не пришел. В такой старокультурной стране, какова Малороссия, где имена урочищ часто указывают на 1000-летнюю древность, точные данные из прошлого столетия уже ничего не выясняют относительно распределения разных видоизменений типа. На площади Черниговского уезда еще можно узнать из преданий и из распределения землевладения в настоящее время²⁰², что жители такого-то села выселены помещиком с Юга из Полтавской губернии или с Севера из Могилевской, – и в типе и говоре Вы видите следы такого происхождения; но там, где больше козаков и государственных крестьян (как, например, в Борзенском уезде), родословную или происхождение тех или других объяснить нет никакой возможности. Каковы бы ни были исторические причины факта, но факт тот, что мелкие разновидности перемешаны, как колода карт, – не подлежит сомнению. Оттого провести какую-нибудь определенную границу между «лапацонами» (то есть ходящими в лапацонах – лаптях вместо сапогов и в «яломкáх» или «шаломкáх»²⁰³ вместо брылей и барашковых шапок) – нет никакой возможности. Правда, Десна и Сейм считаются такою границею, но на самом деле они не представляют такой границы, и мне кажется, что среди мозаичности этнографической карты здешних местностей можно еще принимать во внимание и плодородие земли как признак для нахождения большого числа малорусских отличий: на подробной почвенной карте можно с довольно большою уверенностью сказать, что там, где преобладает чернозем, там и малорусские отличия более чисты; на худших же землях поселились малорусы с северским типом, более близким к великоросам и белорусам. Это могло произойти оттого, что последние явились позже или оттого, что они привыкли

²⁰²Материалы для оценки земельных угодий. – Т. 1. Черниговский уезд. – С. 53–54. – Примітка О.О. Русова.

²⁰³Яломки або шаломки – валяні шапки білого кольору.

у себя на севере возделывать более легкие для обработки земли и удовлетворялись ими, тогда как южная колонизация, более опытная в возделывании таковой почвы, взяла себе чернозем. Вот лучшее доказательство этого факта. Болото (бывшая река) Дочь в Борзенском уезде есть граница между черноземною и песчаною почвою. На север от нее идут пески, орут уже сохою, а не плугом и народ уже ходит в яломках и говорит совершенно по-лапацонски; на юг от болота опять чистые хохлы в шапках, с плугом и буквою *i* вместо *y*, *ui*.

Перечислить все признаки отличия «лапацонов» от «хахлов» или «степовиков» не берусь: не могу их систематизировать. Укажу разве некоторые: у лапацонов волосы светлые, глаза менее задумчивые, откровенности больше; у южан более сосредоточенности и недоверия, более глубокая дума светится в глазах, смотрящих не прямо, а чаще опускающихся, волосы темные. Типы лица, как у тех, так и у других, представляют море разнообразия: и у тех и у других можно встретить прямой острый польский или белорусский нос и нос вздернутый типа ногайского, широкие и узкие скулы, большую и малую густоту волос на бороде, усах, бровях и т.д. В одном селе мужчины и в особенности женщины отличаются рослостью и грациозностью стана (Велика Загоровка), в другом – больше попадаетея каких-то сгорбленных, как бы приплюснутых в росте людей, тут – «довгий» рост с четырёхугольными выдавшимися вперед плечами серба, там – круглые и опущенные плечи великоруса. Смешение типов началось, очевидно, так давно, что сделать какую-нибудь систематику очень трудно; такой антропологической систематике могли бы очень помочь фотографы, делая коллекции портретов. Дак подите-ка!

Говор также разнообразен²⁰⁴. Вот Вам, например, одна и та

²⁰⁴Юхани – населення районів, що межують із Білорусю, від слова юха – юшка. Лінгвістичні спостереження Русова частково використані в маловідомій нині праці О.В. Ветухова «З архіву «Потебнянського комітету (Уривки листування з Потебнею, що стосуються до українського правопису)», надрукованій в «Записках іст.-філол. відділу ВУАН» за 1927 рік (Кн. 13–14. – С. 305–308).

же фраза по линии от м. Ични (Борзенского уезда) до Любеча (Черниговского уезда): *дысять* (ы=очень твердое э) *kip* (i – острое), *дэсять kip* (мягче оба звука), *десять куип*, *десять куэп*, *десять куоп*, *дзѣсяць капен*. Чем севернее, тем более и более (в большем числе случаев) преобладает у вместо i (на место великорусского о); *пуднимать*; еще дальше оно получает характер дwoегласной: *пуднимать*; еще дальше дwoегласная совершенно заступает место простой гласной и слышится решительнее. Но и тут есть оазисы с буквою и, даже i. Дwoегласность придает говору характер певучести, напоминающей больше всего словацкий (не чешский) образ произношения. Интонация северного говора, издали слышимого, тоже более разнообразна, чем монотонное произношение фраз у южан. В песнях северного типа есть особенность, сразу бросающаяся в глаза, – это обычай во всякой каденце каждого куплета последнюю ноту разрешать октавою или даже септимою вверх. Это напоминает великорусский прием, но имеет особый специальный характер, в особенности при подъеме на септиму, даже на уменьшенную септиму ('sic). Южнее Иван-Города уже не слышно этого приема.

По программе бывшего Юго-Западного отдела Географического общества очень трудно работать среди таких обстоятельств. Можно описывать отдельные села или небольшие их группы, но факты, таким образом добытые, могут привести к ложным выводам. Так как легко будет частное принять за общее. По-моему, самое лучшее было бы – взять одну какую-нибудь песню да и записывать ее лингвистически правильно по всем селениям, опрашивая баб и дивчат, так как мужчины очень руссифицируют свой говор, ученики народных школ – тоже. Но для этого нужно совершать специальные поездки. Разнообразие говоров можно видеть из малых записанных фраз – песен, поговорок и т.п. – в изданиях Черниговского Статистического Комитета за 40-е и 50-е годы в особенности. В Губернских Ведомостях, также в многотомном описании Черниговской епархии Преосвященного Филарета. Это издание можете приобрести

или у черниговских книгопродавцов Данюшевского и Крайца, или от Черниговского Губернского Статистического Комитета.

Я могу Вам, разумеется, в этом письме скорее только свое впечатление сообщить, чем факт. В первый раз в жизни явился я в Городницкий уезд прямо из Угорщины. Там был на ярмарке в Унгваре, о которой писал корреспонденцию, теперь не помню куда.

Ярмарка была большая: народ был из гор и долин – и поляки, и словаки, и русины. Нищие пели на всех этих языках: на границе они ближе друг другу. Под впечатлениями всех этих звуков попал я вдруг на ярмарку в Добрянку, раскольничий посад Городницкого уезда. Тут были и кацапы-раскольники и литвины (настоящие падькуны²⁰⁵ с дзеканьем) и городничане. Как ни много отличается городницкий язык от хорошего малорусского, но я его ясно отличал и от белорусского и от великорусского. Еще менее похож на малорусский язык уездов Новгород-Северского, Новозыбковского, Суражского и Мглинского уездов. В Новозыбковском я (сам киевлянин) был по земельным поручениям со своим помощником, качественным уроженцем. Почтовая дорога в Новозыбковский уезд идет через раскольничьи посады (Чуровичи, Климов, Митьковка, Новозыбково). Проезжая эти поселения, видя их постройки, слыша язык чисто великороссийский, мы думали, что уже выехали за пределы Малороссии. Проведя несколько дней в Новозыбкове, где вращались мы среди разговоров на литературном языке, мы отправились в так называемое За-Ипутье – Северо-западную часть Новозыбковского уезда (Новобобовицкую волость), лежащую на самой границе с Могилевской губернией. Несмотря на специальный характер распросов, мы задались филологическою задачею уяснить себе, что это за язык, ибо на перевозе через Ипуть слышали фразы более белорусские, чем малорусские: «и в снягу мыш себѣ гняздо рья» (и в снігу миш собі гніздо рие; и в снѣгу мыш себѣ гнѣздо роет). Заметьте, что тут уже и не понимают, что та-

²⁰⁵ Падькуни – населення районів, що межують із Білоруссю.

кое козачье землевладение; общинные великорусские порядки с замысловатым переделом земель на полосы говорили нам, что это – не малорусы. Помощник мой сел и стал расспрашивать собравшихся поселян по интересовавшим земство вопросам: он писал цифры и факты, а я ловил фразы, речения, выражения и записывал их на особой бумажке.

Привыкшим к киевскому говору, нам речь эта казалась белорусскою, великорусскою, какую хотите, но только не малорусскою. Переглядываясь между собою, мы порешили взглядами, что Михальчук прав, отделивши это население в особый великорусский северский говор. Но я продолжал записывать фразы и произношение слов. Часа через три мы рассуждали по поводу записанного и увидели, что как ни крути, а это малорусы. Фонетика – ужасно белорусская, аканье – закон, хотя дзеканья нет, но этимологический и синтаксический строй со всеми малорусскими частицами – чисто малорусский. Говорили мы потом целый вечер и с бабою, хозяйкою квартиры, которая рассказала нам длинную историю о священнике-бабиче²⁰⁶ их села, продавшем душу черту и погибшем ужасным образом (в белой горячке). При рассказе о своем муже-пьянице и своем горьком житье эта женщина увлеклась и речь ее лилась с большим воодушевлением. Несмотря на всевозможные *іон*, *яго*, *яму*, мы окончательно признали язык этот своим киево-перяславским, то есть малорусским. Мне удалось записать точно целый рассказ о Кудеяре и его погребу, находящемся неподалеку от села Рылович; рассказ этот я послал г. Костомарову. Против классификации Михальчука говорит только то, что все великорусы-раскольники, живущие в посадах, относятся презрительно к окрестному сельскому населению, обзывая его глупыми хохлами. И в естественно-исторической систематике есть тоже пункты, где ученые не могут решить, куда отнести переходную

²⁰⁶Бабич – тот человек, которого акушеркою-бабкою была женщина, вышедшая после его восприятия замуж и имевшая впоследствии сама детей. Такого человека в жизни ждут ужасные испытания и обыкновенно он вынужден бывает запродать свою душу черту. – Примітка О.О. Русова.

форму; но ботаники или зоологи должны находить только объективные признаки в самом предмете наблюдения и не могут слушать народного мнения, называющего, например, кита рыбою. В диалектологии же, мне кажется, очень важно, как я Вам говорил, послушать, как само народное воззрение определяет тот или иной говор. Я видел в посадах Митьковки книгу, показывающую историческое происхождение этого раскольнического посада: положили ему основание беглецы и из Дону, и из Литвы, из Москвы, но все это были великорусы, и теперь они ярко в говоре отличаются от соседних поселян-малоросов. Назовите это наречие или говор северским в отличие от северского-малорусского, но не прибавляйте, как сделал Михальчук, к этому термину еще название великорусский, и дело будет правильнее.

Перехожу к частностям. Вы заметили сами, вероятно, что в Черниговском издании наших «Трудов» много опечаток. Но Вы мне задаете, кроме подчеркивания опечаток, еще ряд вопросов, на которые я едва ли отвечу, именно вследствие того, что говорят и так и так в двух селах на 5-верстном даже расстоянии. Попробую систематизировать:

северные борзенцы	сосничане, городничане	южные борзенцы
куэнь, куинь	куянь, куэнь	кинь, кінь
?	асирюедак ²⁰⁰	осэрэдок
(привьюов?)	привюеав	привів
облуэг э,и –	аблуыг	облиг (i?)
пиру́иг мягче, чем ы	пируыг	пириг (i?)
пирожок	пиружок	?
авес (а – мягче)	авес (а – резко)	овес

²⁰⁷ В одном селе Юрьевке от одного лица. – Примітка О.О. Русова.

авса	авса	?
	надыбрать	надібрать
	абызваться	обізватись
	разырвать	резірвать
	на канцы сила	на конці села
	канець	конець
	слюэ(ы)з	сліз

А не угодно ли Вам: *мы ткуом* (от ткати – мы тчемо) (Вединцы Черниговского уезда), *плит* (sic!) – *плот*, *на плитуюх* – на плотах. *Напакү ганакі* – бо ганяють плиты. И у чехов – то же самое; язык в селе над Влтавой.

Нет, так нельзя – в Киеве сочинять; напишу другой раз и из Нежинского, и из Городницкого, и из Черниговского, и из Борзенского, записавши там – с уст – у баб, потому что мужики уже говорят по-русски *слёзь*. В тексте – *Табаювка* верно (так и в Румянцевской описи записано). Затем так нужно: *скуóплина* (*скопщина* не говорят), *плоскунь*, *снувница*, *причалок*, *пудляже*, не *пудойме*.

А. Русов

NB Напишите мне азбуку, которою должен я Вам записывать слова. Объясните ее разными алфавитами и описательно: иначе ничего не поделаеть. Адрес – Нюринская управа.

Относительно ошибок на стр. 216 я скажу вот что: писал я по-своему (по-малорусски), а корректуры этой я даже не держал; был в разездах, поэтому **і** – везде ошибка; *чарнигавци гаварять*, где с ударением, то **і́е** (*ві́ек, чалаві́ек*), а где без ударения, то **ѣ** (*стѣвае*, даже люди *пансѣли*, а не *пансіели*, народ *пансѣв*). А «плит» (*plyt* не *plyt*) еще значит «плетень огорода»; говорят и *плот* (*плуэт* не слышал).

4 января 1879. Нюрин

Вы не можете себе представить, в какую я ярость пришел, когда, прочитавши Ваше письмо, открыл чемодан и убедился, что и Ваше старое письмо и свою таблицу, где записывал нужные Вам слова в Ровце (Нюринского уезда), Шаповаловке (Борзенского) и Алешне (Городницкого) – забыл в Алешне. Но я написал, чтоб мне их нашли и, когда дополню произношением черниговцев (куда еду на днях), то пришлю Вам. Старался я их записывать так, как разве записывал Бодуэн де Куртенэ свои резьянские говоры²⁰⁸. Горе будет, когда дети порвут, а их там – несметная сила. Во всяком случае не теперь, то в четверг эти слова Вам будут присланы.

Книжку²⁰⁹ Вашу тоже только что получил и прочел ее залпом. Конечно, написано задорно, но так ему и нужно: я его очень люблю, пока он дома или в практической деятельности, но когда он являлся со своими рефератами о звуках в Ученое общество, где мы все из себя корчили горе-ученых и часа по два слушали внимательно то, где ничего не понимали, то я его просто ненавидел. Он напоминал мне того студента Житецкого, по которого громада сложила известную приказку

Говорить пан Житецкий.

А громада слуха... слуха – і не розуміє!

Черниговцы заликовали было, когда дочитались (не сразу дочитались!), что ихнее цоканье всем зверям мати. Никто не мог доказать, почему это так, никто и не находил доказательств в сочинении Житецкого, но так как ipse dixit, то даже ни спора

²⁰⁸ Детально про працю Бодуэна де Куртенэ про резьянські говори див.: Толстой Н.И. О работах И.А. Бодуэна де Куртенэ по словенскому языку // И.А. Бодуэн де Куртенэ (К 30-ти летию со дня смерти). – М., 1960. – С. 67–81.

²⁰⁹ Йдеться про критичний розгляд Потебнею праці П.Г. Житецького «Обзор звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876, 376 с), надрукований у 33-му томі «Записок Академії наук» за 1878 р. Окремий відбиток з'явився в 1879 р. Потебня отримав за цей розгляд золоту Уваровську медаль. Був нагороджений і автор праці.

об этом не могло быть. А вот теперь я им повезу Вашу книгу, чтоб показать, как можно разбить ту «глубину диалектических разновидностей» (читай построений), из которой вырос их *ку-онь*, – просто одним требованием фактов и частных, которых Житецкий знать не хочет, хотя для приличия раз сто повторяет о своем якобы индуктивном методе.

Видите ли он какой! Бранит Михальчука²¹⁰ за то, что тот теперь склонен в разновидностях языка Киевской губернии видеть указание на подразделение Несторовское на древлян, полян и т.п., а сам – готов от начала до конца книги фантазировать, фантазировать и фантазировать, да притом еще с извитием словес.

Частностей Вашей книги не буду касаться, ибо не все сразу понял. Мне кажется, что Вы не разбиваете Житецкого относительно сильного влияния мягкого склонения (на *земь*) на другие подобные формы. Жаль, что Вы так кратко возражаете, что не все сразу поймешь, а где уже ссылки на другие сочинения, то и совсем не поймешь. Если бы было все так подробно, как Вы разъяснили особенности новгородского и малорусского *i*, тогда бы все научались, а то только специалисты доберутся. Ведь вот я учился долго всем языкам (и древним, и славянским), а теперь, как бросил года четыре тому назад филологию, то уже нужно усилие известное, чтобы понять Ваши формулы. Но мне очень было приятно воскресить старое и вспомнить лекции Гатталы²¹¹, которые слушал когда-то, за что Вам и спасибо великое. Вы меня спрашиваете собственно о тоне книги²¹². Тон ее,

²¹⁰Михальчук К.П. (1840–1914) – український мовознавець і етнограф. У 1871 р. склав першу діалектологічну карту української мови, описав українські діалекти, обґрунтував їх поділ на три групи. Вперше розробив програму для збирання українських діалектних матеріалів.

²¹¹Гаттала Мартин (1821–1903) – фахівець з історії словацької і чеської мов, професор слов'янської філології Празького університету, член-кореспондент Академії наук.

²¹²У листі до П.Г. Житецького від 18 лютого 1876 р. О.О. Потебня писав: «За несколько времени до получения мною Вашей книги и весьма лестного для меня письма я напечатал кое-что по поводу высказываемых Вами мне-

как хотите, очень дерзкий, потому что как Вы ни a posterior'ны, а все-таки лингвистика еще стоит где-то в тумане. Мне кажется, что все эти Житецкого «я утік на тик» и Бессоновские «бабѣ, бабів, бабы» и Гротовские «желѣаю», льошадь»²¹³ и роменской девицы «пришьлите» до тех пор будут оцениваться только субъективно, пока Вы не заведете при университетах фонографических аппаратов, которые будут обозначать, как уже обозначают французам их звуки знаками — — — и т.п. на медных пластинках. Если бы Вы еще и нам аппараты эти раздавали для исследования, то тогда бы уже были бесспорные выводы; а то вот я стал записывать, разумеется, у девок и баб, а не у мужчин, знакомых со словами «предьясняю», «состояние» и т.д. И что же? Хоть зарежьте, я Вам не могу написать слово *милый*, как его говорят в Алешне, Шаповаловке и Ровце. Я взял для ясности три буквы: *ы, и, і*, а оказывается, что звуков в народных говорах больше, чем этих начертаний. Оттого, мне кажется, Вы слишком ругательски отнеслись к Житецкому: только и знаете, что ругаете. И где его стоило похвалить, Вы только говорите, что «это – верно». А почему Вы сами знаете, что «это верно»? Уху *своему*, а не объективному чему-либо доверяете. Впрочем (это по секрету) Житецкого так и стоит пробирать за его наклонность «у хмари заходити».

Спрашиваете меня, какие вопросы сделаю. Да я уже так отстал от лингвистики, что ничего не могу спросить, а принимаю все, как есть написано, за истину, да и баста!

ний. Отделивши остальную часть меня от моих мнений о звуках и т.п., Вы великодушно извините первые за резкость и, быть может, несправедливость вторых, против коих в Ваших руках то же оружие, что у меня. Что бы я ни думал об отдельных положениях Вашего труда, я бы не затруднился признать его, например, вполне удовлетворительною диссертацией на степень магистра» (Олександр Опанасович Потебня ... – С. 90).

²¹³Я, бывши в Праге, ходил на уроки русского языка тамошняго лектора. Он своих студентов-чехов иначе и не мог обучать русскому произношению, как выговаривая: дль-о, ль-ошад и т.д.). – Примітка О.О. Русова.

Черниговские книжки или хоть указатель, который теперь составляет там Ефименко²¹⁴, постараюсь выслать из Чернигова. А теперь позвольте преподнести биографию Квитки, написанную в Херсоне неким Андриевским, горе-славянорусским филологом, тоже, как и я, не нашедшим приложения своим филологическим познаниям. Она Вам, вероятно, теперь пригодится²¹⁵.

Лысенка²¹⁶ я давно не видел, но знаю, что третий выпуск его сборника песен не допущен цензурою к продаже и будет, вероятно, сожжен, если он не выпросит услать все экземпляры назад в Лейпциг.

Киевским студентам Ваши книги я передал.

Ваш А. Русов.

№ 4

Киев, 15 декабря 1880

Многоуважаемый Александр Афанасьевич!

Наслаждение, которое получил я, прочитав залпом присланную Вами брошюру по поводу сборника Головацкого²¹⁷, такое, что не найду слов благодарить Вас. Вращаясь среди черновой работы для разных наук (то для статистики, то для археологии), занимаясь, по Вашему выражению, «поденною» работою, я отвык от ученых книг, от широких идей и обобщений, которые в них затрагиваются. Ваша рецензия полна таких обобщений, которые для моего уха – слаще меда.

²¹⁴Ефименко П.С. (1835–1908) – український етнограф. Автор праць про побут населення Чернігівщини та Харківщини.

²¹⁵Після ювілею Потебня почав готувати до видання зібрання творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, на що й натякає Русов.

²¹⁶Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – український композитор, основоположник української класичної музики.

²¹⁷Окремий відбиток рецензії Потебні на працю Я.Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (У 4-х т. – М., 1878), надрукованої в 37-му томі «Записок Академии наук» за 1880 р. (С. 65–152). За цю рецензію Потебня був удостоєний золотої Уваровської медалі.

Вступления к песням, сравниваемые Вами с нынешними вступлениями к газетным статьям, Ваша теория версификации, Ваши диалоги между А и В, между поглощаемыми и поглощающими – все это так хорошо, что я готов плакать, почему это все может быть печатано только в записках Академии, а не в наших местных газетах или журналах.

Вопрос о цензуре над провинциальной печатью – меня преследует теперь и мучит. Эта ненормальность, которая предполагает, что мы, например, киевляне, можем и должны читать только киевские газеты и вовсе не получаем столичных и их не читаем, вследствие чего местная цензура не позволяет перепечатывать того, что уже напечатано в столичных газетах, – эта ненормальность бесит меня! Жить так тесно и «сутужно», до того тошно и мерзко, что книжка, подобная Вашей, может просто осчастливить человека, хоть когда-нибудь испытывавшего наслаждения умственного и нравственного порядка.

Еще раз благодарю за Вашу память обо мне и присылку Вашей рецензии. Если бы она сколько-нибудь помогла постановке вопроса о свободе малорусской печати, постановке хотя бы боязливой, не полной по широте содержания, но громкой и публичной, а не высказываемой дома в кругу хороших знакомых! Тогда уже не я один благодарить буду Вас, а все, кто любит малорусский язык и желает процветания его и в литературной форме. Вы – один из профессоров-филологов по славистике, который считает, что, сидя на этом месте в одном из южных университетов, можно заниматься и изучением малорусского языка. И за это еще спасибо Вам.

А. Русов

27. III. 1880

Киев, Тимофеевская,
дом Збериховского

Многоуважаемый Александр Афанасьевич!

Написал я к Вам недавно только лирическое письмо, прочитав присланную Вами книгу, а теперь уже и дел несколько набежало. Таков город Киев, что пожил тут месяц, – и уже дел ученого характера – не оберешься.

1) Известите меня поскорее, откуда вырезана Ваша брошюра: из «Известий Академии наук», «Ученых записок» или как называется это издание? Хочу я, видите ли, Вас обокрасть и где только можно – поперепечатывать Ваши мысли: да не знаю, как назвать издание, где помещена Ваша рецензия на сборник Головацкого? (Приходится мне этим хлебом еще попитаться).

2) Издатель сказок Рудченко²¹⁸, узнав, что я знаком с Вами, попросил меня переслать Вам прилагаемую при сем в виде бандероли программу задуманного им издания малорусских сказок. Будьте добры, выскажите ему Ваши мнения об этом плане издания вообще и в подробностях, чем премного обяжете меня и его. Адрес его: Начальнику Отдела Канцелярии Киевского генерал-губернатора Ивану Яковлевичу Рудченку.

3) Вам известно, что Костомаров пожертвовал Академии 4000 руб. для издания малорусского словаря. Известно, вероятно, и то, что такой словарь составляется в Киеве. Кончен он будет вчерне, вероятно, к лету настоящего года (остались буквы Х, Ц, Ш и П – от слога Пох до конца). Многие буквы могут быть посланы и теперь. Книга выйдет громадная. Желательно было бы при представлении в Академию целого словаря или хотя части его представить и предисловие, объясняющее основания словаря. Вот по поводу составления этого предисловия и короткой грамматики к словарю мы и просим.

²¹⁸Рудченко І.Я. (1845–1905) – український фольклорист, критик і письменник; брат Панаса Мирного.

Я отстал теперь от филологии, и по мне – пиши хоть с дашками максимовическими – *снѣп, вѣз* и т.д., но как практический человек умоляю Вас – поступите для дела Вашими, может быть, более основательными с научной точки зрения теориями правописания малорусского (я их не знаю, каковы они?) и заступитесь за нас в какой-нибудь статье. Ведь если взять Тулова²¹⁹ статью «О малорусском правописании» (в «Филологических (Воронежских) записках» прошлого года), где он хочет еще помирить фонетику с этимологией, то стоит только указать, что он не решился сделать одного последнего шага, чтобы принять наше правописание. Повторяю, что не знаю Ваших ученых убеждений по этому вопросу; но если они расходятся с теорией правописания чисто фонетического, примеры которого привел, то продайте их на время и Вашим авторитетом в виде ученой статьи дайте нам дорогу. Если же Вы и сами согласны с основаниями фонетического правописания, и сами, может быть, думаете когда-нибудь что-нибудь написать по этому поводу для малорусского языка, – тогда моя просьба заключается только в том, чтобы подобную статью Вы двинули где-нибудь теперешнею же весною, чтобы, так сказать, прочистить дорогу словарю.

Кроме Вас, ни на кого нет надежды. Житецкий – тоже ведь специалист, но по этому вопросу он имеет особое какое-то мнение и не далее как полгода назад ругал меня ругательски за то, что я стал фонетистом (а я-то даже мало понимал, за что собственно он меня ругает, хотя уверен, что он даром не станет ругать).

в) Содержание словаря. Опять разногласица с Житецким: он утверждает, что нужен словарь исторический – с архаизмами, начиная чуть ли не с XI века. Приятные речи – приятно и слушать; но где же ученые силы для такого подвига? Ведь тут уже недостаточно доброго сердца и здравого смысла, каким об-

²¹⁹Тулов М.А. (1814–1882) – вітчизняний літературознавець, мовознавець і письменник; професор Ніжинського ліцею, пізніше директор гімназії, інспектор казенних училищ, помічник попечителя Київського навчального округу; один із організаторів недільних шкіл.

ладают составители, а нужны положительные ученые знания, ученый критерий, да и не один, а несколько критериев и т.д. Где же нам, обыкновенным русским филологам, с офицерами чай пить? Решили мы взять лишь словарь живого языка народного, пополнив его языком нескольких писателей нашего времени. Диалектические особенности признаны; потому встречаются и галицкие, и черноморские провинциализмы.

г) Что касается грамматических форм, то виды глаголов признаны за особые слова, уменьшительные и увеличительные слова изгнаны из перечисления, так что с ними познакомиться пользующийся может лишь из Вступления и словарной грамматики. Грамматика эта очень коротка (на манер Рейфовских²²⁰): лишена всяких философствований, а будет состоять из позитивного перечисления звуков, парадигм и т.п. – как у Вука Стефановича Караџића²²¹. Синтаксиса – и трогать не решаемся, тем более, что он для словаря не нужен.

д) Внешняя форма. Слова пишутся по-малорусски жирным шрифтом и переводятся на русский только язык (была мечта объяснить их и по латыни, но, разумеется, осталось мечтою, хотя и делалось довольно). Где очень дело ясно, – на том и кончается (бог-бог), где же нужно доказать оттенки смысла, приводятся примеры в виде целых речений или предложений.

Если встречаются созвучия, то целые ряды слов сливаются (например, слова *сма*, *сме* и др. смотри *зма*, *зме* и т.п. или *христити* и проч. см. *христити* и т.д.). Глаголы с предлогами считаются за особые слова, кроме начинающихся с предлога *по*. Относительно этого предлога оговаривается один раз, какое значение придает его прибавление глаголам, и затем идет только перечень глаголов без перевода, а за значениями поль-

²²⁰Рейф К.Ф. (1792–1872) – відомий лексикограф, родом зі Швейцарії. Довго жив у Петербурзі, викладаючи нові мови. Автор кількох граматик російської мови для іноземців та кількомовних словників.

²²¹Караджич Вук Стефанович (1787–1864) – видатний реформатор сербської літературної мови і правопису, засновник нової сербської та хорватської літератури.

зующийся отсылается к беспредложным глаголам. Существительные пишутся с окончанием дательного падежа, который мы нашли более характеристическим.

е) Наконец – как мы мирим этимологию с фонетикой, – не спрашивайте пока. Когда выйдет словарь, тогда выберите или похвалите; но, сами знаете, в письмо этого не поместишь. Теперь же, – ответьте, пожалуйста, по пунктам, мною написанным, и выскажите Ваши мнения, которые мы очень ценим. Также ответьте мне, найдется ли у Вас времени страничек десять написать по принципиальному вопросу фонетического правописания. Если Вы против него, – тогда буду просить Вас молчать, если – за него, – то немного покричать в нашу пользу.

4) Черниговское губернское собрание в начале января поднимает вопрос о преподавании на малорусском языке. Подержите пока в секрете, чтобы не дать противникам в руку сплетен; но посоветуйте редакции «Южного края» ввиду общего интереса этого собрания (речь о Петрушевиче²²² тоже пойдет: ведь два протеста земцы отвергли и выбрали его таки гласным губернским – послать в Чернигов специального корреспондента из лиц, сочувствующих малорусскому вопросу. Затем: пресса столичная с Нового года заговорит несколькими языками об этом вопросе. Не могли бы Вы параллельно этому подбить кого-либо из членов Харьковского окружного докторского съезда поднять вопрос о том: не лучше ли вместо посылки на край санитаров и других рыцарей на час – написать по-малорусски книжечку про дифтерит в роде книжки «Про жука-хлібоїда» и раздать ее через земство народу. Ведь стоит такая книжка будет сотни, а не сотни тысяч рублей, тратящихся на санитаров.

А. Русов

²²²Петрушевич А.С. (1821–1913) – український історик, філолог та етнограф. Жив у Львові, збирав і вивчав архівні матеріали з історії Західної України.

Телеграмма

Харьковский университет.
Профессору Александру
Афанасьевичу Потебне

Поминаючи Тараса, згадаєм Вас од щирого серця у гурті земляків.

Русов

Бодуен де Куртене. «У колишній Росії були три чудові лінгвісти-теоретики: О.О. Потебня, Ф.П. Фортунатов та І.О. Бодуен де Куртене», – писав академік Л.В. Щерба²²³. За словами радянського вченого, всі троє були справді самостійними мислителями в галузі загального мовознавства й залишили глибокий слід у науці.

І Потебня, і Фортунатов (1848–1914), і Бодуен де Куртене (1845–1929) були сучасниками. Вони пройшли школу вітчизняного мовознавства, для якого було характерне розуміння мови як історичної категорії. На кінець першої половини ХІХ ст. І.І. Срезневський у праці «Мысли об истории русского языка» (1849) висунув положення: вивчати мову, не вивчаючи її історії, неможливо. На його думку, мовознавство має розкривати закони, яким підлягає розвиток мови.

Срезневський спробував з'ясувати причини, що зумовлюють зміни мов. Він відзначав зовнішні обставини – «зв'язки народу промислові, розумові, політичні, релігійні, кровноспоріднені з іншими народами», що впливають на мову. Внутрішні обставини пов'язані з виявленням суперечностей, що діють у мові, зі з'ясуванням того, які граматичні форми необхідні в мові, а без яких можна обійтися, які явища в мові випадкові, а які звиваються, як волокна, в одну нитку. Срезневський висунув важливе положення про нерівномірність розвитку елементів мови. Унаслідок цієї нерівномірності в мові спостерігається

²²³Щерба Л.В. Ф.Ф. Фортунатов в истории науки о языке // Вопросы языкознания. – 1963. – № 5. – С. 89.

існування різних шарів, «різночасно створених, давніх та нових». Нерівномірність розвитку мови, наявність у ній старих та нових елементів, боротьба між старим і новим визначають, за Срезневським, поступову зміну мови, яка виявляється в зміні її будови.

Працю Срезневського високо оцінили сучасники. Багато її положень було засвоєно слов'янськими вченими і переосмислено ними відповідно до потреб духовного життя своїх співвітчизників. Прихильно було прийняте основне положення праці – ідея розвитку мови. У рецензії Ф.І. Буслаєв підтримав тезу про наявність у мові різночасних явищ, стверджуючи, що «історія мови стоїть у найтісніших зв'язках із сучасним її станом, оскільки відновлює і пояснює те, що тепер уживається несвідомо». Так у слов'янському мовознавстві середини ХІХ ст. закріплюється важливе положення про тісний зв'язок історичного (діахронічного) та сучасного (синхронного) стану мови.

На той час, коли розпочалася наукова й педагогічна діяльність Потебні та Бодуена де Куртене (60-70-ті роки ХІХ ст.), ідея розвитку мови, тісного зв'язку її сучасного стану з історією була особливо актуальною.

Життя і діяльність великого польського мовознавця Івана Олександровича (Яна Ігнаци Нецислава) Бодуена де Куртене тісно пов'язані з Росією. 1868 р. двадцятитрирічним юнаком приїхав він до Петербурга, щоб удосконалити знання зі слов'янської філології. Перед цим обдарований юнак закінчив слов'янський відділ історико-філологічного факультету Варшавського університету, де особливо цікавився історією польської мови. Його наукова розвідка, присвячена цьому питанню, була надрукована німецькою мовою під назвою «Деякі випадки дії аналогії у польському відмінюванні». У праці автор уперше послідовно застосував принцип аналогії для пояснення звукових змін і походження відмінкових форм.

У Петербурзі науковим керівником Бодуена де Куртене став Срезневський. Ураховуючи інтереси молодого вченого, він за-

пропонував йому тему магістерської дисертації, пов'язану з давньопольською мовою. У передмові до друкованого тексту дисертації Бодуен де Куртене зазначив: «На закінчення я вважаю найприємнішим обов'язком засвідчити тут глибоку вдячність І.І. Срезневському, який і запропонував мені зайнятися цим питанням і під час моїх занять не відмовлявся бути моїм керівником та наділяти мене своїми порадами, які, здебільшого при укладанні словника, були для мене неоціненною допомогою»²²⁴.

У праці Бодуена де Куртене зібрано й опрацьовано польську лексику з латинських документів, що стосувалися Польщі. Цей матеріал, головним чином особові імена й назви місцевостей, давав уявлення про найдавніші лексичні шари давньопольської мови X–XIII ст. Але основне значення праці в тому, що цей матеріал використано для опису фонетики давньопольської мови. Перша в історії полоністики спроба дати опис фонетичної системи давньопольської мови була високо оцінена керівником дисертанта, який у пізніше опублікованому «Отчете о трех книгах И.А. Бодуэна де Куртенэ» висловився так:

«Завдання полягало в доказовому розкритті давньої будови польської мови, до того часу невідомої більшості дослідників, – і воно розв'язане, наскільки було можливо, повно та ясно. Прийоми, вжиті дослідником для розв'язання обраного ним завдання, з'явилися в його книжці не вперше; але цими прийомами для жодного наріччя ніким не зроблено було такого докладного й старанного дослідження, яке знаходимо в його книжці з давньої польської. Це, безсумнівно, один із найнеобхідніших посібників не тільки для того, хто бажає знати історію польської мови, а й для всякого слов'яніста»²²⁵.

Варто відзначити, що теоретичні засади магістерської дисертації Бодуена де Куртене, стисло сформульовані у вступі, розвивають і продовжують зміст праці Срезневського «Мысли об

²²⁴Бодуэн де Куртенэ И.А. О древнепольском языке до XIV столетия. – Лейпциг, 1870. – С. IV.

²²⁵Сборник Отделения русского языка и словесности. – 1881. – Т. 21. – С. 35.

истории русского языка». Бодуен де Куртене, якого з юнацьких років найбільше цікавили питання теоретичного мовознавства, особливо цінував цю роботу свого вчителя. Не раз нагадував він йому про необхідність перевидати книгу, що вийшла друком 1849 р. і давно стала рідкістю. Пізніше, коли питання про друге видання «Мыслей об истории русского языка» стало реальністю, Бодуен де Куртене у листі до Срезневського від 11 квітня 1877 р. висловив свій погляд на значення цієї праці: «Мысли об истории русского языка» – це така пам'ятка самостійної роботи російської думки в галузі лінгвістичної науки, що її бажано мати відтвореною і в 2-му виданні так, як вона з'явилася спочатку від першого, так би мовити, удару художника-вченого. Я навіть думаю, що не пошкодило б передрукувати перше видання цілком без усяких змін, додаючи тільки, де потрібно, примітки до 2-го видання. Це буде найкращий спосіб. Тут будуть задоволені потреби в історії мовознавства в Росії і теперішнього стану мовознавства взагалі»²²⁶.

Вплив «Мыслей об истории русского языка» дається взнаки й у подальших студіях Бодуена де Куртене, зокрема в докторській дисертації «Опыт фонетики резьянских говоров» (1875), тему якої йому також підказав Срезневський. На цей раз для дослідження було обрано словенську мову. Срезневський як автор першої спроби класифікації словенських діалектів запропонував обмежитися говірками резьянськими і терськими, розташованими на межі слов'янських і германських мовних масивів. Спостереження над таким мовним матеріалом дало змогу Бодуену де Куртене зробити висновки, важливі не лише для історії слов'янських мов, а й для теорії мовознавства. У праці є надзвичайно важливі думки про взаємини між мовами (взаємовплив і схрещування споріднених говірок, взаємовплив сусідніх мов, роль субстрату). Срезневському – офіційному опонен-

²²⁶Цит. за публікацією листів Бодуена де Куртене до Срезневського у статті: Смирнов С.В. И.А. Бодуэн де Куртенэ и И.И. Срезневский // Ученые записки Тартуского гос. университета. Труды по русской и славянской филологии. – Т. 22. – Тарту, 1973. – С. 204.

ту на захисті Бодуена де Куртене – це дало підставу рекомендувати працю на Уваровську премію, якої Бодуен де Куртене був удостоєний 1876 р.

Перші наукові праці Бодуена де Куртене свідчать, що ідею розвитку мови він сприйняв у тому вигляді, у якому вона була засвоєна тогочасним російським мовознавством. Так, уже в його магістерській дисертації було використано обидва аспекти вивчення мови – описовий та історичний. Праця має описовий характер, обумовлений висунутим на перший план завданням аналізу фонетики, словотвору, відмінювання іменників та дієслів у давньопольській мові до XIV ст. Проте автор використав у ній також пам'ятки XIV та першої половини XV ст. Цей історичний підхід дав йому можливість подати досліджувану епоху в зв'язках з наступним розвитком польської мови.

У близькій за часом до цієї праці Бодуена де Куртене монографії Потебні «Из записок по русской грамматике» (т. 1-2) також простежуються риси синхронного опису мови. Структура речення східнослов'янських мов у XIX ст., різні граматичні категорії того самого періоду з їхніми формами та значеннями, частини мови та їхні особливості – важливий предмет його дослідження. У цьому плані праці Бодуена де Куртене і Потебні помітно відрізняються від сучасних їм західноєвропейських лінгвістичних розвідок, у яких віддається перевага давнім явищам мови, її історії.

Потебня, як і Бодуен де Куртене, використав методи порівняльно-історичного мовознавства. Приклади сучасної мови супроводжуються в його монографії прикладами з давньоруської та споріднених мов, східнослов'янських діалектів. Подано також відповідні коментарі.

Обидва слов'янські вчені не обмежилися лише практичним застосуванням описового та історичного аспектів дослідження мови, а й розробили це питання теоретично.

Наприклад, ще 1870 р. Бодуен де Куртене мав намір надрукувати в одному з німецьких лінгвістичних журналів замітку

про історичну мінливість основ відмінювання в індоєвропейських мовах. Але статтю було відхилено як надто сміливу, і вона побачила світ лише 1902 р. під назвою «Заметка об изменяемости основ склонения, в особенности же об их сокращении в пользу окончаний». У ній учений указував на те, що корені або основи слова, як і все в мові, підлягають постійним змінам, фонетичним або аналогічним, які призводять до зміни меж між морфемами слова. Він простежує послідовні етапи процесу переоформлення давніх основ, починаючи з прамови до появи окремих мов. Результатами такого морфологічного переоформлення стали, на його думку, повне змішування типів відмінювання, зникнення категорій основ у їх колишньому значенні та поява нових основ.

Подібні ідеї висловив Потебня в праці про іменник²²⁷, яка, ймовірно, створювалася на кілька років пізніше, ніж неопублікований варіант статті Бодуена де Куртене. Простежуючи процес взаємодії основ іменників, Потебня обґрунтував його теоретично, причому, як і польський учений, звернув особливу увагу на стирання відмінностей між основами. Історію іменного східнослов'янського відмінювання Потебня вивчав на широкому тлі слов'янських мов, залучивши до порівняння матеріал романських та германських мов. Дані романських мов становлять великий науковий інтерес для спеціалістів у галузі слов'янського мовознавства з огляду на спільність процесів, що відбувалися в романських і болгарській мовах за період становлення їх аналітичної будови. Услід за Срезневським Потебня вважав (і небезпідставно), що морфологічні зміни в граматичній будові мови зумовлюються як внутрішніми законами її розвитку, так і зовнішніми впливами. На його думку, ці впливи можуть сприяти глибоким змінам граматичної будови мови, що, зокрема, видно на прикладі болгарської та романських мов:

«Занепад флексій в індоєвропейських мовах супроводжується, загалом кажучи, тими самими явищами подібно до того як у

²²⁷Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 171.

змінах звуків, занепаді довгих, посиленні асиміляції повторюються всюди ті самі закони. У болгарській мові закінчення відмінків зазнали більшого спотворення, ніж у будь-якому з інших слов'янських наріч, можливо, тому, що новоболгарське, подібно до романських, утворилося під сильним зовнішнім впливом»²²⁸.

Проте на болгарський аналітизм Потебня дивився не як на момент, нав'язаний ззовні: «Цей останній (зовнішній вплив. – *В.Ф.*) як у згаданих мовах, так і всюди не вносить у граматику чужих для мови стихій, – пише він, – а тільки прискорює розвиток тих, що були в мові до нього, через що і не слід дивитися ні на романські наріччя, ні на болгарське як на злиття різнорідних елементів. На цьому ґрунтується важливість порівнювання таких, за загальним визнанням, цілісних мов, як німецькі, слов'янські, з такими, як романські. Порівнювати можна лише однорідні величини»²²⁹.

На думку Потебні, у романських та болгарській мовах зовнішній вплив міг тільки стимулювати процес руйнування відмінкових форм, що почався значно раніше. Одні відмінки, точніше, відмінкові форми, що виявилися сильнішими, асимілюють інші, внаслідок чого кількість граматичних форм зменшується, а зв'язки між словами передаються за допомогою службових слів. Розглянувши залишки синтетичної будови, що збереглися в аналітичній будові сучасних болгарської та романських мов, Потебня водночас зробив цікаві зауваження про ті або інші мовні факти. Наприклад, він зазначав, що форми чоловічого і середнього роду на *-а*, що вживаються у болгарській мові при числівниках *два, три*, є залишками двоїни, закінчення якої він бачить і в іменниках, що вживаються з числівниками *п'ять – дев'ять, двадцять, сто*. Показово, що відзначені ним у болгарській мові випадки вживання кличної форми замість називного відмінка властиві також українському й польському фольклору.

Розглядаючи питання про зовнішні впливи, Потебня, як і Бодуен де Куртене, використав ідеї Срезневського, який виді-

²²⁸ Там же. – Арк. 106 зв.

²²⁹ Там же.

ляв зовнішні причини змінювання мов, зумовлені їх взаємним контактуванням, і внутрішні, викликані втратою певних граматичних форм.

Приділяючи велику увагу вивченню сучасної мови, Бодуен де Куртене підкреслив важливість та необхідність наукового опису її структури. Спроба теоретично обґрунтувати важливість статичного (описового) аналізу мови була новою для лінгвістичної думки ХІХ ст. Поштовх для створення вчення Бодуена де Куртене про статистику та динаміку дали твердження Срезневського про те, що історія мови перебуває у найтіснішому зв'язку з сучасним її станом, а також положення про наявність у мові різночасних шарів²³⁰.

Необхідність розмежувати ці галузі лінгвістики, на думку Бодуена де Куртене, диктується самою природою предмета дослідження. Необхідно, вважає вчений, розрізнати закони розвитку мови та закони, що зумовлюють деякий даний її стан. Закони другого роду становлять суть мови. Водночас, на переконання вченого, закони першого роду органічно пов'язані з законами другого роду, одні перетворюються на інші. Підвищена увага Бодуена де Куртене до описового методу не означала, проте, применшення ним важливості порівняльно-історичного методу. Виділяючи в лінгвістиці статичний (синхронний) та динамічний (діахронічний) плани, учений підкреслював: «Немає непорушності в мові... Статика мови є частковий випадок її динаміки».

Услід за Срезневським Потебня висунув ідею про те, що в синхронному стані мова – це не однорідні явища, а сукупність різних за часом появи мовних фактів. Наявність різних пластів, або шарів, у мові диктує різні методи її вивчення – в сучасному її стані (те, що Потебня називав синтаксисом) та в історичному розвитку (етимологічне, за термінологією Потебні, вивчення): «Буде перед нами речовинне або формальне значення слова, ми однаково а) або визначаємо його, що можливо тільки з контек-

²³⁰ Див.: Березин Ф.М. Русское языкознание конца ХІХ – начала ХХ в. – М., 1976. – С. 6.

сту, зі сполучення його з іншими – точка синтаксична; б) або відшукуємо шлях, яким мова дійшла до цього значення, – точка етимологічна».

Зміст, який Потебня вкладав в усталені терміни «синтаксис» та «етимологія», нагадує погляди Бодуена де Куртене на статику й динаміку. Як і його колега, Потебня протиставляв ці поняття, вказуючи на тісний зв'язок між ними: «Етимологія та синтаксис відносяться одне до одного, як історія та опис сучасного стану; останнє пояснюється першим».

Намагаючись розглядати будову і склад сучасної мови як результат усієї попередньої історії, Бодуен де Куртене чітко сформулював принципи відносної хронології у вивченні мовних фактів, що належать до різних періодів розвитку мови. «При граматичному розгляді, – підкреслював він, необхідно дотримуватися хронологічного принципу, тобто принципу об'єктивності щодо здійснюваного в часі генетичного розвитку мови».

У своїх дослідженнях Потебня надто обережний у віднесенні того або іншого мовного явища до певної епохи розвитку мови. Висловивши твердження, що в східнослов'янських мовах у напрямку до нашого часу збільшується протилежність імені та дієслова, він додає: «Однак я гадаю, що відшукати ці сліди важко і що ті, які бачать їх на поверхні теперішньої або хоча й давньої, але високоформальної мови, якою є грецька, занадто полегшують собі роботу».

Те, що в наукових працях Потебні міститься приховано, що необхідно розшифрувати, прямо й відверто дається в його лекційних курсах. Усякий аналіз, на його думку, повинен відбуватися поступово. Було б величезною помилкою від слова, даного нам у сучасній мові, робити стрибок у доісторичний час. «Правильний метод, – підкреслював Потебня в курсі лекцій, читаних у 1882/83 навчальному році, – є метод історичний. Він відшукує стан слова, який найближче передує даному, тобто тому, з якого починаємо»²³¹.

²³¹Потебнянські читання. – К., 1981. – С. 183.

Діяльність Потебні і Бодуена де Куртене збіглася за часом з діяльністю представників молодограматичного напрямку. Проте погляди слов'янських учених на розвиток мови помітно відрізняються від поглядів молодограматиків, тому що останні вважали науковою лише історичну граматику, а значення статичної, описової ігнорували.

Співзвучні твердженням Потебні та Бодуена де Куртене ідеї про необхідність розрізнити в мові опис (синхронію) та історію (діахронію), описовий (синхронічний) та історичний (діахронічний) аспекти дослідження висловив уже на початку ХХ ст. швейцарський учений Ф. де Соссюр. Проте він ставив у центр уваги описову, синхронну, лінгвістику, а історичну, діахронічну, визнавав другорядною.

Ідеї, пов'язані з розвитком мови, зокрема думка про тісний зв'язок описового та історичного її вивчення, як і багато інших теоретичних тверджень, висунутих Потебнею та Бодуеном де Куртене, не були достатньо оцінені їхніми сучасниками. Вони набули актуальності й поширилися лише тепер.

Потебню та Бодуена де Куртене пов'язували й товариські стосунки. Можна припустити, що вони познайомилися 1876 р., коли Бодуен де Куртене приїздив до Харкова. Дізнавшись про відрядження Марина Дринова до Болгарії, він здійснив спробу зайняти місце викладача на кафедрі слов'янських нарід, але рада Харківського університету відхилила його кандидатуру.

Незважаючи на недовге особисте знайомство, вчені надалі постійно обмінювалися листами. Посилали вони один одному й праці своїх учнів.

Для історії мовознавства (вітчизняного й світового) найбільше значення мають два листи Бодуена де Куртене – від 11 квітня 1880 р. і 15 січня 1881 р. Здавалося б, нічого незвичайного. Професор Август Лескін – знайомий Бодуена де Куртене – просить дістати необхідні йому для наукової роботи праці Потебні. Та, процитувавши звернення Лескіна, Бодуен де Куртене доніс до нас ту високу оцінку, яку дав Потебні голова молодограматичного напрямку:

«Чи не могли б Ви якимось чином дістати граматичні праці О.О. Потебні, я досі жодним способом не міг їх роздобути. Найбільше потрібні мені «Два исследования...»²³² і «Заметки о малорусском языке»²³³, та я був би радий усьому, що вийшло з-під його пера»²³⁴.

Цей невеликий абзац спростовує твердження, усталені в науковій літературі, нібито праці Потебні не були відомі світовій лінгвістичній думці XIX ст. До того ж в архіві Потебні зберігається лист самого Лескіна від 13 березня 1881 р.²³⁵ Він свідчить про те, що завдяки турботам Бодуена де Куртене обмін книжками між ученими було налагоджено.

Ідеї, теоретичні положення, пов'язані з принципами і методами мовознавчого аналізу, погляди на розвиток слов'янських мов у Потебні і Бодуена де Куртене були близькими. Це, безперечно, сприяло розвитку дружніх відносин учених, зокрема писемному спілкуванню, допомагало знаходити цікаві для обох теми і проблеми. У листах Бодуена де Куртене йдеться про наукові плани, необхідність допомогти своїм учням-студентам, виключеним із Казанського університету з політичних мотивів. З подібними проханнями, безперечно, можна було звернутися лише до людини, близької і за поглядами, і за переконаннями.

У липні 1883 р. напередодні переїзду до Тарту Бодуен де Куртене просить Олександра Опанасовича допомогти вступити до Харківського університету студентам, виключеним з Казанського університету за участь у сходці, а також за те, що «виразили письменно свое несочувствие проректору». Цю справу, як

²³²Праця «Два исследования о звуках русского языка» (Воронеж, 1866) складається з двох статей, опублікованих спершу в журналі «Филологические записки»: «О полногласии» (1864) та «О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров» (1865).

²³³Окремий відбиток праці «Заметки о малорусском наречии» (Воронеж, 1871).

²³⁴Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 253. – Арк. 2.

²³⁵Там же. – Од. зб. 70. – Арк. 1–2.

вважає учений, роздули «вследствие незаконности и трусости начальства, до невероятных размеров». У відповіді від 13 серпня 1883 р. Потебня обіцяє, що те мале, що від нього буде залежати, він зробить.

У серпні 1883 р. Бодуен де Куртене залишив Казанський університет і став професором кафедри порівняльної граматики слов'янських мов Дерптського (нині Тартуського) університету. Разом із професором у Дерпт переїхав один із його кращих учнів О.І. Александров, небіж М.О. Добролюбова. Керівник уважно стежить за успіхами учня, усіляко сприяючи його науковій діяльності. У 1886 р. Александров успішно захищає магістерську дисертацію на тему «Язык национального поэта Литвы Донелайтиса. Т. 1. К семасиологии». У 1888 р. він публікує німецькою мовою докторську дисертацію «Литовські етюди. Т. 1. Іменні складні слова», підготовлену під керівництвом Бодуена де Куртене. З 1886 до 1888 р. працює у Харківському університеті на кафедрі порівняльного мовознавства й санскриту. Переймаючись долею учня, талановитого дослідника, Бодуен де Куртене просить Потебню розглянути його докторську дисертацію і висловити про неї об'єктивну думку. Аналіз Олександра Опанасовича, вважає він, надасть істотну допомогу авторові дослідження і його вчителю.

«Многоуважаемый Александр Афанасьевич!

Вы очень обяжете меня, написав мне вполне откровенно, приняли бы Вы в Харьковском университете работу А.И. Александрова «Litauische Studien. 1. Nominalzusammensetzungen» как докторскую диссертацию, конечно, если б она была написана по-русски? Вашего ответа, если Вы пожелаете, я никому сообщать не буду. Вас же усердно прошу не говорить ни самому Александрову, ни другим, что я Вас об этом спрашивал. Александров мог бы этим огорчиться... Буду ждать с нетерпением Вашего мнения об этом труде.

Пользуюсь случаем, чтобы от души поблагодарить Вас за богатые подарки, а именно за 2-е издание «Из записок по рус-

ской грамматике» и за «Объяснения малорусских и сродных песен». Очень жалею, что могу Вам посылать только мелочи без значения. Может быть, через несколько месяцев будет готов 1-й том моих «Материалов для южнославянской диалектологии и этнографии», и тогда уж, хотя по крайней мере по объему, не будет совестно явиться перед Вами.

Дерпт. 28 ноября/10 декабря 1888

Преданный Вам
И. Бодуэн де Куртенэ»

У відповіді від 9(21) грудня 1888 р. О.О. Потебня повідомляє, що готовий допомогти Александрову:

«Многоуважаемый Иван Александрович!

Я только теперь прочел диссертацию А.И. Александрова, чем отчасти замедлился ответ на Ваше письмо. Эту диссертацию я бы принял... хотя нахожу в ней некоторые недостатки: автор даже не упоминает о латышском языке, слишком доверчиво относится к своему материалу и еще кое-что.

Александрю Ивановичу я, согласно с Вашим желанием, ничего не говорил.

С совершенным уважением к Вам А. Потебня.

Останнім у цьому спілкуванні став лист Александрова, який після успішного захисту докторської дисертації повернувся до Тарту і просив Потебню посприяти у підготовці до наукової діяльності випускникові Харківського університету М.П. Савинову²³⁶.

Ватрослав Ягич. Слов'янську науку на європейські обшири вивів учений, що народився 1838 року неподалік від Загреба. Хорват за національністю, він закінчив гімназію, де мовою навчання була німецька. Самотужки вивчив чеську, ще на шкільній лаві простудіювавши праці славетного чеха Павла Шафа-

²³⁶Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 1-13в.

рика про минуле слов'ян. Отож не дивно, що у Віденському університеті, крім класичної філології, Ягич незабаром взявся ще й до слов'янської. Напучував і спрямовував здібного юнака професор Франц Міклошич, основоположник порівняльно-історичного методу в слов'янському мовознавстві.

1860 року Ягич повернувся до Загреба, де почав викладати в гімназії грецьку та латинську мови. На цей період припадає відродження національно-слов'янського руху в Хорватії, і мовою середньої школи стає сербохорватська. Разом зі старшим поколінням хорватських учених Ягич бере участь в організації вітчизняної Південнослов'янської академії наук і мистецтв та заснуванні кількох наукових журналів, укладає шкільні посібники. Один із них, присвячений історії сербохорватської літератури, був тоді ж перекладений на російську мову. Поряд із цією суто практичною діяльністю в молодого вченого виникає глибокий і постійний інтерес до старослов'янської мови, проблеми її походження й розвитку.

Уже перші публікації зробили ім'я Ватрослава Ягича відомим серед славістів. Сприяла визнанню і його легка товариська вдача. Відчуваючи постійну потребу в періодиці різних слов'янських країн, він нерідко звертався з листами до колег, навіть якщо не був з ними знайомий особисто. Так, 18 лютого 1865 року Ягич писав до Петербурга Ізмаїлові Івановичу Срезневському: «И ја сам Вам непознат, један од многих, који се дубоко клањају имену Вашому, и високо циени учена дјела Ваша»²³⁷. Далі автор листа скаржився на нестачу російських книжок і журналів у Загребі, просив порад і допомоги у доборі наукової літератури. Російський академік, визнаний славіст, голова відділення російської мови і словесності Академії наук, доклав чимало зусиль, щоб Ягич діставав академічні видання, посилав йому і свої праці. А Ягич постачає Срезневському видання Південнослов'янської академії наук і мистецтв, хорватські журнали, свої нові публікації. Тепер і Срезневський має

²³⁷Я Вам невідомий – один з багатьох, що низько схиляють голову перед Вашим іменем і високо цінують наукові праці Ваші.

можливість оцінити наукову ерудицію учителя із Загреба. За його поданням у 1868 р. Ватрослава Ягича було обрано членом-кореспондентом Російської Академії наук по відділенню російської мови й словесності, а ще через два роки Петербурзький університет присудив йому звання почесного доктора слов'янської філології. Цінують Ягича й польські та чеські колеги, а в Лейпцизькому університеті йому присуджують науковий ступінь доктора філософії.

Тим часом становище вченого на батьківщині змінилося на гірше, його національно-патріотична діяльність викликала незадоволення австро-угорського уряду, і навесні 1870 року Ягича було увільнено з посади викладача загребської гімназії. Тут і приходять на допомогу Срезневський. Завдяки його клопотам у 1871 р. Ягича обирають екстраординарним професором кафедри порівняльного мовознавства Новоросійського університету. Для підготовки до нової роботи він одержує оплачувану річну відпустку і разом з родиною (дружина і дві дочки) переїздить із Загреба до Берліна, де під керівництвом професора Альбрехта Фрідріха Вебера (як раніше Олександр Опанасович Потебня) студіює санскрит. У Берлінській публічній бібліотеці Ягич готується до читання лекцій з порівняльної граматики. У студента-росіянина бере уроки російської розмовної мови, читає з ним «Что делать?» Миколи Гавриловича Чернишевського.

У Росію Ягич приїхав 18 січня 1872 року. Майже півроку прожив у Петербурзі. Тут познайомився він з різними колами столичної інтелігенції, і скоро нові друзі вже називали його на російський лад Ігнатієм Вікентійовичем.

18 липня 1872 року Ягич уже в Одесі, влаштовується на новому місці, знайомиться з колегами. Велике значення для нього мала зустріч з Віктором Івановичем Григоровичем, одним із засновників вітчизняного слов'янознавства, що відкрив і врятував від загибелі такі видатні пам'ятки старослов'янської писемності, як Маріїнське четвероєвангеліє, Хіландарські уривки, Парамійник, Охридський апостол.

У цей період Ягич зав'язує контакти не лише з одеситами. Він надсилає свої праці Олександрові Опанасовичу Потебні, супроводжуючи їх листом російською мовою, з якого видно, як уважно стежив він за працями харківського дослідника та як високо цінував його незвичайне обдарування. «Одно Ваше примечание, напечатанное в последней книжке «Журнала Министерства народного просвещения», – пише він, – заставляет меня предложить Вам вот некоторые из моих книжек и статей, отдельные оттиски которых случайно еще у меня нашлись. Прошу Вас принять их как доказательство того уважения, которое я уже давно питаю к Вам как к отличному представителю славянской филологии, умеющему заниматься славянской наукой настоящим научным образом»²³⁸. Ягич звернувся з цим листом до Потебні після ознайомлення з його рецензією на праці з історичної фонетики Митрофана Олексійовича Колосова та Леопольда Гейтлера. У цій рецензії, опублікованій під назвою «Заметки по исторической грамматике русского языка», Потебня заперечував тлумачення ряду особливостей Ассеманієвого євангелія як дуже архаїчних і вважав за можливе бачити в них результати пізніших змін. Ягича це мало зацікавити, оскільки він написав передмову до пам'ятки, виданої вперше 1865 року хорватським істориком Франьо Рачкі²³⁹.

Під час III Археологічного з'їзду 1874 року в Києві Ягич заприятелював з Павлом Гнатовичем Житецьким та Олександром Олександровичем Котляревським. В автобіографічній книзі «Спомени моєго живота» вчений приділяє чимало місця цій події, детально пише про свої враження від перебування в Києві. Подаємо далі текст Ягича в нашому перекладі.

²³⁸Ягич И.В. Письма к русским ученим, 1865–1866. – С. 68.

²³⁹Ассеманієве євангеліє – пам'ятка XI ст. Назване так на честь патера І. Ассемані, який вивіз його 1736 р. з Єрусалима до Італії. Зберігається в бібліотеці Ватикану. Належить до службових євангелій, тобто таких, що містять розповіді про життя й учення Ісуса Христа, розташовані в порядку недільних читань при відправленні церковної служби.

«Не залишаючись у Відні довше, ніж було потрібно від одного потяга до іншого, тобто один день, я поїхав до Києва шляхом через Броди, Радзівілів, Здолбунів, Козятин. Цей шлях веде мимо самих єврейських поселень. Якраз поблизу Козятина подорожній читає нагадування, що треба берегтися злодіїв. 21 серпня прибув у Київ (від середи перед полуднем до ранку п'ятниці), захоплений його чудовим розташуванням, понад усе — університетом. Зупинився у Французькому готелі, № 16, відрекомендувався графові Уварову, побував у Срезневського та й став старанно відвідувати від півдня і до півдня засідання, які постійно були повні поважними гостями. Набагато більше, ніж різноманітні лекції, часто цілком місцевого значення, приваблювала мене багата колекція виставлених рукописів і старовини.

Голова мав великі неприємності від гостей з різних слов'янських країв, яким було потрібно піти назустріч, дозволивши «братам слов'янам» виступати з доповідями своїми мовами. Але тоді слід було б піти на такі ж поступки й українцям, а це вже було б проти системи, яка тоді панувала в абсолютистській Росії. Додумалися до такої дурниці: доповіді слов'янськими мовами були дозволені в обмеженій аудиторії при закритих дверях, щоб про них не згадувалося в місцевих газетах; місцеве південноруське наріччя було і попри того обмеження виключене! Абат Беда Дудик з Моравії, що пропонував німецьку мову, яку всі легко розуміли, визвав гидку підозру і сумнів, чи не австрійський він шпигун. Такі нездорові були вже тоді стосунки.

Сам я на тому конгресі багато спілкувався з німецьким консулом Блаумом, який так само, як і я, дивувався, що на київських вулицях майже не чути бесід українською мовою. Носіями української національності тоді були студенти і молода генерація, яка не зовсім ще сміла виявляти себе... Учні покликали одного разу мене і мого приятеля Новаковича на свою «вечірку», де з піднесенням говорили про любов до українського народу, його мови, життя і звичаїв. Як могли ми зрозуміти, тоді ще не

було мовної єдності, кожен говорив своєю місцевою говіркою. Була тут закваска, але яке тісто вийде з неї, ще не можна було передбачити. Тоді ж ми могли помітити, з якою повагою молодь оточувала і зустрічала старого М.І. Костомарова.

З Києва була проведена одна екскурсія конгресу на окраїну, не пам'ятаю куди, саме тоді було розкопано один «курган» — що в ньому знайшли, не знаю. Нас, тобто мене і Новаковича, дуже цікавив народ, вельми симпатичний, але й вельми темний. Хотіли ми дати срібну «гривнечку» одній дівчинці, але вона цьому здивувалася і не виявила до неї інтересу, мідні «копійки» видалися їй ліпшими.[...] Відвідування та огляд київських визначних місць і пам'яток були дуже цікавими і повчальними, надто катакомб так званої Печерської лаври. Я ще тоді не бачив римських катакомб, тому київські справили велике враження. Зі знайомих, крім уже згаданих, зустрів тут Григоровича, Бруна та Кондакова з Одеси...

Уже 1874 року, на київському археологічному конгресі, трапилося мені нагода бачити, зустрічатися та говорити з Павлом Гнатовичем Житецьким, одним із небагатьох тоді українців, що мали волю й сміливість займатися українською мовою. Ми всі знаємо, яким важким було тоді становище всіх учених української народності, як Антонович, Драгоманов тощо. Житецький вельми живо написав коротку, ніби нарис, історію української мови. Ця книга стала приводом, щоб поговорити про неї у другому томі мого Архіву і до початку листування між мною та Житецьким.

Книга Житецького... написана жваво, талановито, хоча й не в такому ж об'єктивному спокійному тоні, яким відрізнявся Потебня. Деяка роздратованість, що прозирає й у книзі цього українця, є не стільки вина автора, скільки тодішньої російської влади, яка переслідувала всякий і найменший рух на російському півдні, вбачаючи в ньому загрозу для державної єдності. Не обминула та чаша й Житецького. Через деякий час по тому листуванні його вигнали з Києва. Виправдало себе в тому випадку російське прислів'я: «Что ведомство, то и государство».

Міністерство народної освіти вигнало Житецького з Києва як небезпечного українця, але те ж міністерство ніскільки не боялося за Росію, хоча той самий небезпечний український вчений знайшов місце у воєнній гімназії Петрограда».

Працював Ягич в Одесі недовго, але залишив по собі добру пам'ять. Один із його слухачів, Олексій Іванович Маркевич, пізніше професор історії Одеського університету, автор цікавих спогадів, писав: «Читав лекції професор Ягич у Новоросійському університеті лише два роки: 1872/73 та 1873/74 – і викладав щороку два курси: порівняльного мовознавства і санскритської граматики. Я відвідував у перший рік постійно лекції професора Ягича (вже як учитель), особливо з санскриту, і можу сказати, що хоча лекції професора Ягича, який читав їх по-російському, й були дещо кострубатого викладу, але вони надолужували це змістом; особливо санскриту професор Ягич учив чудово. Не знаю, чи поставити йому в докір чи в похвалу ту величезну частку поетичного елемента, яку він привносив у читання з порівняльного мовознавства; це робило його лекції, звичайно, цікавими для слухачів, але навряд чи вело до засвоєння ними точного методу мовознавства».

В Одесі Ягича захопила думка створити такий журнал, де могли б друкувати праці всі слов'янські вчені. Цю мрію йому вдалося здійснити в Берліні, де 1874 р. Ягич очолює новостворену кафедру слов'янської філології в Берлінському університеті і водночас засновує періодичне видання широкого філологічного профілю німецькою мовою під назвою «Archiv für slavische Philologie»²⁴⁰.

Перший том цього видання, що познайомив європейських учених зі слов'янським мовознавством, вийшов тут 1876 року. Останній (37-й) побачив світ 1920 року незадовго до смерті свого фундатора, що настала через три роки.

Найближчими помічниками В. Ягича стали німецький філолог Август Лескін, професор Лейпцизького університету, та

²⁴⁰Архів слов'янської філології.

польський славіст Владислав Нерінг, що працював в університеті міста Бреслау. Довкола «Архіву» Ягич згуртував найвидатніших представників слов'янської науки.

Шість років пробув Ягич у Берліні. Його зв'язки з Росією за цей час не переривалися, і він радо прийняв запрошення Російської Академії наук, яка обрала його своїм дійсним членом, переїхати до Петербурга. Не залишаючи посади редактора «Архіву», вчений розгорнув тут надзвичайно активну і плідну діяльність, організовуючи великі заходи славістичного характеру, особливо з вивчення історії давньоруської мови та видання давньоруських пам'яток. У Петербурзькому університеті Ягич очолив кафедру російської і церковнослов'янської мов. Його роль у вихованні цілого покоління молодих російських філологів важко переоцінити. Академік Борис Михайлович Ляпунов, тоді студент першого курсу, пригадував: «Він читав жваво, силкуючись звернути увагу на суттєве і зацікавити слухачів; російською мовою володів уже цілком, незважаючи на окремі незвичні звороти і південнослов'янську вимову, до якої я швидко звик... Ягич читав церковнослов'янську мову для студентів 1-го та 2-го курсів, причому тут, а не на лекціях проф. І.П. Минаєва, хоч і цікавих, але надто загальних, я вперше черпав відомості з порівняльної граматики індоевропейських мов. Кожне фонетичне явище коментувалося цілим рядом прикладів зі споріднених мов неслов'янських. Тут для мене відкривався цілий новий світ, і багато зі зближень, які тепер видаються елементарними фактами науки, тоді уявлялися сміливими і незрозумілими».

Кілька років Ватрослав Ягич викладав у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга історію східнослов'янських мов. Курс, який він читав протягом 1883/1884 навчального року, відомий у літографованому вигляді під назвою «Лекции по исторической грамматике русского языка». Ця праця дає уявлення не лише про педагогічну майстерність ученого, а й про його погляди на місце української і білоруської мов серед інших слов'янських. Такі погляди вчений висловлював і в інших своїх

працях. У несприятливий для української і білоруської культур час він обстоював думку, що мови українців, росіян і білорусів є рівноправними частинами більшої мовної єдності. В аналізованому далі тексті ці погляди викладено струнко й логічно, в історичній послідовності. Зберігається текст у бібліотеці автора і має повну назву «Лекции по исторической грамматике русского языка, читанные профессором Императорского Санкт-Петербургского университета И.В. Ягичем во 2-й половине 1885–1886 академического года». Наш екземпляр є книгою у твердій обкладинці обсягом 285 рукописних сторінок. Кінець відірваний. Текст написано виразним почерком. Чорнило чорне. Внизу першої сторінки збереглася інформація: «литография Грибовой. С разрешения проф. Ягича». Далі слова затерто, але на сторінці 80 зазначено прізвище того, хто писав: Н. Чехов.

У вступній частині «Лекцій» основну увагу приділено давньоруському періоду в історії східнослов'янських мов, тим спільним рисам, які виділяють їх з-поміж інших слов'янських. Сприйняття поглядів Ягича ускладнює застаріла лінгвістична термінологія, оскільки відповідно до уявлень свого часу вечний вживає у значенні східнослов'янські мови термін «русский язык», а замість українська, російська, білоруська мови використовує словосполучення «малорусское, великорусское и белорусское наречия». Слід також враховувати, що Ягич, визнаючи ці наріччя окремими самостійними мовами, перебільшував їхню близькість на сучасному етапі. «Перечисленные признаки объединяют русский язык в одно целое, так что мы вправе говорить об одном русском языке, заключающем в себе наречия, о которых, конечно, также наука должна говорить», – підсумовує він. І далі намагається передати слухачам усю складність проблеми: «История русского языка, обнимая древний и новый языки, притом последний равно как орган новой русской литературы и как совокупность живых его наречий, представляет, как мы сказали, явление сложное. В ней участвуют не два фактора, как можно было бы ожидать, а три: 1) церковносла-

вянський язык; 2) живої народної мови і 3) мови літературної. Один з цих факторів, церковнослов'янська мова, нам уже відома, але крім того повинно бути передбачено знання і живої сучасної мови. Необхідність цього знання для розуміння історії російської мови краще всього доводиться прикладом 40-х і 50-х років. Вчені того часу вважали, що різниця діалектів не була в російській мові до XIII століття. Таке судження могло виникнути тільки при недостатньому знайомстві і з давньою, і з сучасною мовою. Тому нам потрібно буде, перш ніж представимо картину історії російської мови, зайнятися сучасними її діалектами. Ми тепер можемо вже про багато пам'яток говорити, що вони належать тій або іншій області, саме завдяки більшому знанню сучасних діалектів».

Привертає увагу, що Ягич починає знайомити слухачів із сучасними східнослов'янськими мовами і їх говорами з мови української. Він пояснює це тим, що, з одного боку, саме ця мова більшою мірою, ніж інші східнослов'янські, відійшла від книжної. З іншого боку, порівняно рано почалося її наукове вивчення, тому лектор коротко характеризує основні праці в галузі україністики. Відзначивши, що першу граматику української мови уклав Олексій Павлович Павловський, Ягич вказує на значення діяльності Михайла Олександровича Максимовича, граматичні праці якого не втратили значення і пізніше, хоча їх автор і не був філологом.

Багато уваги приділив Ягич книзі О.О. Потебні «Заметки о малорусском наречии» (1870), відзначивши, що «в этом труде он стал выше всех своих предшественников, но изложение его несколько сухо». Спробу блискучого викладу питань, висвітлених Потебнею, В. Ягич бачить у книзі П.Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876). Заслуга Житецького, на думку вченого, полягає в тому, що його книга «вызвала интерес к такого рода вопросам в обществе». «Много хороших материалов», як гадає Ягич, можна знайти в

статті Костянтина Петровича Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины» (1872), хоча вона й «очень расплывчива».

Із західноукраїнських (галицьких) граматик учений виділяє працю Івана Миколайовича Вагилевича польською мовою (1845) та «Росправу о языке южнорусском и его наречиях» Якова Федоровича Головацького (1849). Він підкреслює значення першого підручника української мови для шкіл і гімназій свого учня Михайла Осадци, що витримав кілька видань. Чудові, на його думку, праця Івана Григоровича Верхратського «Знадобы до словаря южнорусского» (Львів, 1877), а також «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache»²⁴¹ (Lemberg, 1880) Омеляна Миколайовича Огоновського.

Особливу увагу в «Лекциях» приділено полеміці Михайла Петровича Погодіна з М.О. Максимовичем. Суть проблеми полягала ось у чому. Російський історик Погодін висловив думку, що предки українців не були корінним населенням території, на якій живуть тепер. Вони прийшли на неї після татарського нашествия з Галичини або Волині, можливо, навіть із-за Карпат. У вигляді листа до Срезневського гіпотеза Погодіна була опублікована в «Известиях Российской Академии наук» за 1856 рік. Суперечка на цю тему тривала довго. У ній взяли участь багато слов'янських учених. Виступив з різкою критикою цієї теорії і Ягич саме в ті роки, коли викладав у Санкт-Петербурзькому університеті.

Далі Ягич окреслює кордони української мови. Тоді в межах її поширення проживало близько 17–20 мільйонів населення. З них 3 мільйони – в австрійських володіннях.

Ареал поширення української мови В. Ягич уявляв так. Західна її межа починається поблизу кордонів Російської держави біля Кам'янка-Подільського. Далі проходить через Буковину біля Чернівців, відділяючи українців від румунів. Однак далі за Карпатами вона відділяє їх уже від мадьярів і потім словаків.

²⁴¹Студії в галузі руської мови.

Від Нового Сандеча починається російсько-польський кордон. Він проходить мимо міст Ясло, Ярослав, Красностан, майже сягає Любліна, далі проходить коло Лукави і Дорогочина до Білостока. Тут починається вже поворот прикордонної лінії на схід. Північний кордон відділяє білорусів і йде від Білостока на Слонім, Пінськ, далі на Прип'ять, трохи по Дніпру (на північ), проходить через Чернігівську губернію північніше Чернігова до Новгород-Сіверського. Звідси починається російський кордон, який перетинає південні частини Орловської, Курської і Воронежської губерній. Дон є найсхіднішим пунктом. Звідси межа йде на південь, обгинає землю Війська Донського, а потім йде навколо Азовського моря. Чорне море до Дніпра є південною межею. Далі вона проходить по Дністру, то не дотикаючись його, то переходячи через нього.

За даними Ягича, українська мова (наречіє) ділиться на три головні піднаріччя.

1. *Червоно-руське*, або *галицьке*, на заході. Це піднаріччя охоплює всю Галичину, північно-східну частину Буковини, а також прикарпатські райони Угорщини. У Російській державі воно охоплює західну частину Хотинського повіту, весь Кам'янець-Подільський повіт, західну частину Ново-Ушицького і Проскурівського, Володимирський повіт Волинської, а також Холмський і Грубешевський повіти Люблінської губернії у привіслянському краї. Це піднаріччя ділиться на три говори: 1) карпатський, поширений у горах серед гуцулів, лемків, верховинців та інших, за термінологією Ягича, «небольших племен»; 2) галицький; 3) подільсько-холмський.

2. *Українське* піднаріччя найбільш поширене. Воно охоплює Пінський повіт Мінської губернії, частину Волинської, майже всю Київську губернію, Полтавську, Херсонську, Катеринославську, землі чорноморських та азовських козаків і Таврійську губернію (окрім Криму).

Розпадається на три говори: 1) північний, або українсько-польський, 2) середній, або власне український, 3) південний, або степовий.

3. *Північно-малоруське*, або *поліське*, піднаріччя. Охоплює частину Чернігівської і Київської губерній, південну частину Мінської, кілька повітів Гродненської губернії, північну частину Волинської і частину Седлецької. Наріччя це наближається, з одного боку, до великоруського, а з другого, – до білоруського. Саме тому, – підсумовує Ягич, – воно «заключаєт в себе множество самых разнообразных оттенков».

З фонетичних рис української мови Ягич виділяє насамперед тверду вимову голосного звука **е**: *несе*. Характерною є також вимова **о** і **е** в закритому складі і в тих випадках, коли в інших слов'янських наріччях з'являється протяжність *positione*²⁴², як **і** («очень мягкий звук»), наприклад: *конь – кінь, вол – віл, боб – біб*. Відзначивши таку важливу ознаку української мови, як відсутність акання, учений звертає увагу на те, що давні звуки **и** та **ы** злилися тут в одному середньому **и**. Надалі Ягич відзначає наявність кількох варіантів написань цих звуків у графіці того часу: «По обязательной орфографии малорусское **и**, соответствующее нашему [тобто великоруському – *В.Ф.*] **ѣ** или **о**, требуется писать через **и**, а **и**, среднее между **и** и **ы**, через **ы** (по другой же орфографии первое пишется **і**, а второе **и**)». Він звертає увагу на те, що звук **ѣ** в українській мові вимовляється як «мягкое, тонкое **и** (пишется **і**)». Але така вимова не є винятковою. У деяких говорах, особливо північних, на місці **ѣ** вимовляються звуки **іе** або **е(ю)**. Учений робить висновок, що українська мова багата на середні звуки, що вони є її характерною рисою. До таких середніх звуків він відносить: 1) **і** замість **о** і **е**, 2) **і** замість **ѣ**, 3) середнє **и**, у якому зливаються **и** та **ы**.

Цікаві спостереження зробив учений над уживанням звука **і** в давальному відмінку на **-ові** (*вовкові*). На думку Ягича, його не можна пояснити правильним звуковим співвідношенням. Правильно вимовляють цей звук у Галичині: **ови**. Навпаки, в українських (за термінологією Ягича) говорах правильно говорять *добры*, а в Галичині *добрі*, *білі* тощо. Учений наводить думку

²⁴²Positio – лат. положення.

Огоновського, який гадав, що тут відбулося стягнення з *добри +i*. Ватрослав Ягич надає перевагу поясненню неправильного вживання *і* і в першому, і в другому випадках дією аналогії.

Виділивши в окрему рубрику особливості українського консонантизму, викладач звертає увагу на такі характерні риси української мови: 1) дзвінки приголосні в кінці слів не стають глухими; 2) **в** у закритому складі перед приголосним вимовляється як «звук середній между **у** и **в**»: *удовица, усе, у біді, у страху*; 3) **г** вимовляється, так і в білоруській мові, майже як «греческое густое придыхание (или как **h**)»; 4) зберігається давній перехід гортанних звуків у свистячі: *руці* – російське *руке*; 5) м'яко вимовляється звук **ц**: *отець* – *вітяця*; 6) з переходить в **дз**: *дзвін, ж в дж*: *нуджу*.

З морфологічних особливостей української мови учений виділяє ті явища, які зберегли давнішу форму, ніж у російській. Насамперед це кличний відмінок. Наводяться приклади: *чоловіче, столе, старче, королю, зятю, рибо, жено, кости*.

Знайомити студентів з проблематикою білоруського мовознавства Ватрослав Ягич починав, характеризуючи праці в цій галузі. Основними тут були збірники пам'яток народної творчості, з яких і вибирався відповідний матеріал. У тексті «Лекцій» білоруські звуки передаються за допомогою російської графіки. Таке написання характерне для тих джерел, які лягли в основу праці Ягича, а саме: «Сборник памятников народного творчества в северо-западном крае» (Вильно, 1866); збірники білоруських пісень, підготовлені Петром Олексійовичем Безсоновим (М., 1871) та Павлом Васильовичем Шейном (СПб., 1874), а також вміщені в журналі «Русский филологический вестник» за 1884 р. «Песни села Красного Смоленской губернии» и «Белорусские песни одного уезда Минской губернии». Крім того, у лекціях названо «Словарь белорусского наречия» Івана Івановича Носовича (СПб., 1870). Увагу Ягича привернули також кілька статей, надрукованих у журналі «Русский филологический вестник». Він високо оцінив статтю Юлія

Карловича Аппеля «О белорусском наречии» (1880, № 3), про яку зазначив: « Автор касается здесь не всех частей, но которых касается, то очерчено хорошо». Суворішою оцінки зазнала стаття Івана Яковича Недашева «Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров» (1884, № 3), за висловом лектора, «претендующая на историческое изложение, но не совсем удачная».

Далі вчений змальовує поширення білоруської мови, визнаючи при цьому недостатність відомостей з цього питання. Він вказує, що білоруси живуть у Віленській губернії у повітах Вілейському та Дисненському, а також у південно-східній частині повітів Свенцяньського і Ошмянського. У Гродненській губернії білоруські говори межують із заблудівським говором української мови (останній Ягич кваліфікує як перехідний). На заході білоруси межують з поляками, і кілька їх тисяч проживає у Сувалківській губернії, – зазначає вчений. За його свідченнями, білоруси займають усю Мінську губернію, за винятком її південної частини, а також усю Могилевську. З росіянами вони межують у Смоленській губернії, де заселяють Гжатський і Сичевський повіти. Окрім того, білоруси у незначній кількості проживають у Волокаламському та Можайському повітах Московської губернії, Великолуцькому, Новоржевському, Опочненському і Холмському повітах Псковської, Новоторзькому, Ржевському, Зубцовському, Корчевському і Островському повітах Тверської, а також у Вітебському, Суразькому, Городецькому, Полоцькому повітах Вітебської. У Ковельській губернії налічується лише кілька сот білорусів, – підсумовує вчений.

Звертаючись до опису характерних рис білоруської мови, Ягич відзначає її близькість як до української, так і до російської. Він звертає увагу на те, що білоруська народна поезія незрівнянно ближча до української, ніж до російської. Проте, на думку вченого, тільки це в жодному разі не може свідчити про близькість народів, оскільки поетичні сюжети і мотиви легко переходять від одного народу до іншого. Заперечуючи твердження

О.С. Огоновського про більшу близькість білорусів до українців порівняно з росіянами, Ягич відзначає, що свідчення мови не підтверджують таке зближення. «Никто, по крайней мере из ученых, – подчеркнул він, – не сомневается теперь, что белорусское наречие ближе к великорусскому, чем к малорусскому. Вопрос может быть только в том, составляет ли оно с великорусским наречием в полном его объеме одно целое по отношению к малорусскому наречию или составляет одно целое с южновеликорусским наречием внутри великорусской группы по отношению к малорусскому». Далі він наводить думку Потебні, який дотримувався погляду, що білоруська мова найближча до південноруського наріччя російської мови. Це означає, на погляд Ягича, що коли з російської мови виділялися наріччя і вже виокремилася північновеликоруське, білоруська мова і південновеликоруське наріччя ще деякий час існували разом.

Добором мовних фактів лектор намагається підтвердити думку Потебні. Так, білоруська мова насамперед відрізняється від української тим, що в ній звуки **е**, **о** і **ѣ** здебільшого не переходять в **і**, хоча і не регулярно. Відрізняє білоруську мову від української різниця звуків **и** та **ы**. Як і в російській мові, тут звук **и** пом'якшує попередній приголосний. В українській же мові первісне **и** не пом'якшує попередній приголосний звук. Так само не пом'якшує його і те, що замінило старе **ы**. А характерна риса білоруської мови – акання – свідчить про її близькість до південновеликоруського наріччя. Про це ж говорить і той факт, що ненаголошене **е** частіше вимовляється як **я**: *вязло, мяне, яго, зямля, свякроў, зялёный, ня вижу, чаму,чалом, жана, шастый* навіть *пярсни (= перстни)*.

Услід за Соболевським Ягич пояснює це явище білоруської мови переходом **е** в **о**, яке тут, у свою чергу, як усяке ненаголошене **о** переходить в **а** або **я**. При цьому він уточнює, що не в усіх подібних випадках слід обов'язково припускати первісний перехід **е** в **о**. Коли схильність до вимови **я** замість **е** охопила певну кількість слів, вона почала діяти внаслідок аналогії вже безпосередньо.

Долю ненаголошеного **е** в білоруській мові поділяє і звук **Ѣ**. Тут трапляються слова: *вяно́чик, дьвчо́нка, паляцѣў, дзэ́вярь, рака́ (рѣ́ка), страла́ (стрѣ́ла)*. Ненаголошене **Ѣ** залишається у вигляді **е** подібно до російської мови і лише іноді в кінці звучить як **и**. Ненаголошене **е** переходить в **ё**, як у книжній мові (але вимовляється *идзеш* з **е**, а не з **ё**). Крім того, **е** звучить як **ё** в деяких закінченнях: *живецѣ, ляжицѣ, горицѣ, хотитѣ, людзѣм, у грудзѣх*, навіть *есть* вимовляється як *ёсть* або *есць*.

Виділивши консонантизм в окрему рубрику, вчений підкреслює, що головною визначальною рисою білоруської мови є дзекання. М'яке **д** вимовляється як **дз**, а **т** – як **ц**: *ходзмо, людзи, хоць, госцѣм*.

Інші риси консонантизму, на його думку, наближають білоруську мову до української. Однаково вимовляється в обох мовах звук **г** (майже як **h**). Другою спільною рисою цих мов є хитання в уживанні звуків **у** та **в**: *ўзяти* та *взяти, дзѣўка, і дзѣвка, праўда і правда*. Також **л** (особливо **л-sonant**)²⁴³ нерідко переходить в **ў**: *поўный*. Далі вчений зупиняється на такій особливості білоруської мови, як тверде **р**: *рака, зора, цара, бура, господару, прасти (прясть), чираз, пирад, рад (ряд)*. Слабий вияв того ж тяжіння **р** до отвердіння він відзначає і в українській мові.

Морфологічні особливості білоруської мови у викладі В. Ягича мають такий вигляд: У відмінюванні іменників:

1) Кличний відмінок зберігає старовинне закінчення **е**: *чорце, Иване, дубе*. Саме ця риса зближує білоруську мову з українською.

2) У білоруській мові родовий відмінок однини іменників чоловічого роду, як правило, має закінчення **у**: *спад берэ́зничку*. У зв'язку з цим перебуває і закінчення місцевого відмінка. Якщо в російській мові таке закінчення можливе лише у випадку, коли наголос падає на закінчення (наприклад, *в лесу*), то білоруська мова не дотримується цього правила: *ў садочку*.

²⁴³Sonant – лат. Звук, який один або разом з іншими звуками утворює склад.

3) Подібно до української мови в іменниках жіночого роду гортанні **г, к, х** можуть переходити в свистячі: *к стр^кк^к, на лаўц^к*.

4) Інколи в іменниках жіночого роду можна спостерігати змішування родового відмінка з давальним і місцевим, наприклад: *при могили, у сестр^к*. Таке ж явище Ягич помітив і у Псковському літописі.

5) У білоруській мові поширене також закінчення давального відмінка множини на **-ем** і місцевого на **-ех**, наприклад: *гостем, у гостех* замість *у гостях*.

6) Іменники середнього роду в називному відмінку множини мають переважно закінчення **-ы**: *дровы, сялы*.

У білоруських прикметниках В. Ягич також виділяє рису, яка об'єднує їх з українськими формами: це закінчення **ый**, яке не переходить в **ой** навіть тоді, коли наголос падає на останній склад: *маладый*. Імовірно, вченому залишилася невідомою така характерна риса білоруської мови, як втрата кінцевого **й** у нестягнених прикметниках: *малады < маладый*.

У родовому відмінку жіночого роду зберігається закінчення **ые**: *добрые* замість *доброї*. У давальному і місцевому відмінках однини жіночого роду трапляється закінчення **ей**, наприклад: *старей*.

У займенниках особових родовий відмінок 1-ої особи: *мене, мене* і *мяне*, 2-ї – *тебе (цебе), цябе* і *цибе*. Засвідчено форми: *чаго, яго, яму, свояго*. Давальний відмінок особового займенника 2-ї особи і зворотного: *тоб^к* і *соб^к*, за білоруською вимовою *таб^к* і *сабе*.

Білоруське дієвідмінювання має такі особливості. Закінчення **-ци** в інфінітиві змінюється на **-ць**, хоч трапляється й **-ци**. Дієслово *быть* вимовляється, як у російській мові: *быти*.

Як і в українській мові, у 3-ій особі змінюється закінчення, наприклад, *идзе, пливе, живе*. Але й ці форми підпорядковані правилу, що ненаголошене **е** вимовляється як **я**, а звідси з'являються форми типу *с^кдлая* тощо. Інколи натрапляємо на давні форми дієслів із **с**: *даси, яси*.

Закінчивши огляд найтипівіших рис білоруської мови, Ягич наголосив на недостатньому її вивченні. «Отношения говоров его (белорусского наречия. – В.Ф.) мы совсем почти не знаем и существующие материалы мало дают для этого. Нужны особенные, частные исследования, и они отчасти и начинают появляться, главным образом, в «Русском филологическом вестнике», издаваемом в Варшаве». Зауважимо, що саме в роки, коли Ягич читав свій курс, була опублікована праця «Обзор звуков и форм белорусской речи» Юхима Федоровича Карського, який, за словами Михайла Гапійовича Булахова, став засновником усіх галузей білоруської філології нового часу, зокрема і білоруського мовознавства.

В Україні Ягич побував ще раз у 1884 р., коли в Одесі зібрався VI Археологічний з'їзд. Він був відряджений Відділенням російської мови і словесності Академії наук не тільки як учасник, а й мав супроводжувати своїх земляків – відомих хорватських учених Франя Рачкі та Симеона Любича. Пробувши в Одесі два тижні, вони відвідали Київ, який всіх вразив. У листі до київського історика Володимира Степановича Іконникова Ягич описав те надзвичайно приємне враження, яке справило на гостей це чудове місто. «Я, правда, видел его уже в 1874 р., – пише він, – но тогда еще не успел или не сумел оценить так, как теперь. Рачкий же в таком восторге, что он в течение этих двух дней не раз громко заявлял, что он почти не знает в Европе города, который совмещал бы в себе такое же множество своеобразных памятников с таким же живописным местоположением, как Ваш город».

Обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові, Ягич до кінця життя жваво цікавився його діяльністю. Вміщуючи 1914 року свою статтю в томі «Записок» товариства, присвячених І.Я. Франкові, він супроводив її такими рядками: «Посвящая эти строки многоуважаемому юбиляру, я жалею, что не могу поднести их ему на его родном языке». Знайомі Ягич і Франко були набагато раніше. «Ви перший, вельмишановний пане раднику, – писав у листі від 26 червня 1904 р.

І.Я. Франко, – кому я, як найбільш компетентному знавцеві цього кола питань, кого маю за честь називати своїм учителем, повідомляю свої висновки й зауваження». Йшлося про студії Франка у царині «кирило-мефодіївського питання». Культурна місія просвітителів слов'янства, їхня перекладацька й церковно-культурна діяльність, їхня роль у формуванні старослов'янської мови, діяльність безпосередніх учнів слов'янських апостолів і перво-вчителів, – в останні роки життя Франко віддавав багато сил і часу цим питанням. А проте були у Франка й інші, досить вагомі, підстави називати Ягича своїм учителем. Очоливши кафедру слов'янської філології Віденського університету після смерті її засновника Франца Міклошича, Ватрослав Ягич лишався Франкові за керівника і доброго радника, поки той здобував докторський ступінь. При Віденському університеті Ягич організував слов'янський семінарій, що став школою для славістів не лише Австрії та балканських країн, а й Росії та всієї Західної Європи.

З діячів слов'янського світу Ватрослав Ягич заслуговує на особливу увагу. «Немає жодної слов'янської народності, – писав академік М.М. Сперанський, – де б його ім'я не вимовлялося з почуттям глибокої поваги і визнання його високого наукового авторитету, немає в Європі такого куточка, де б, якщо там цікавляться слов'янством, ім'я Ягича не стояло серед най-почесніших».

Нагадаємо, що Ягичу належать філологічні видання найдавніших кирило-мефодіївських творів початкової слов'янської писемності, їхній розподіл за старшинством і місцем написання: він здійснив лінгвістичний та історико-літературний розгляд спадщини перво-вчителів, дослідив своєрідність перекладів старослов'янських пам'яток залежно від грецьких і латинських оригіналів; реконструював найдавніші переклади на основі аналізу словникового складу слов'янських богослужбових текстів, спробував визначити первісний обсяг цих перекладів, установити їхні літературно-стилістичні особливості. Свої палеографічні розшуки вчений завершив відомою працею «Глаголическое письмо».

Видатний учений, що залишив близько 700 праць з мовознавства, історії літератури та етнографії слов'ян, а також «Енциклопедию славянської філології», яка виходила в Петербурзі з 1908 року і залишилася незакінченою, з юності мріяв про розквіт слов'янської науки та піднесення слов'янської культури. Усю свою величезну енергію та неабиякі здібності він застосував для зближення й співробітництва слов'янських народів. Його наукові інтереси охоплювали все слов'янство, а організаційська діяльність значною мірою сприяла появі нового напрямку науки – славістики.

Залишаючи Росію назавжди 1886 року, Ягич подбав, щоб Ляпунов та інший талановитий його учень Григор'єв не залишилися без наукового керівництва. На його клопотання Міністерство народної освіти доручило вести заняття з ними О.О. Потебні. Невдовзі після його смерті в листі до Б.М. Ляпунова, який залишився викладачем Харківського університету, Ягич зазначив: «Вы, конечно, имели потом возможность вникнуть в дух русского языка гораздо глубже под руководством столь знаменитого наставника, каким был наш незабвенный А.А. Потебня, но тем приятнее мне видеть, что превосходные впечатления Вашего руководителя не вытеснили у Вас из памяти и бывшего Вашего учителя в Петербурге. Будьте уверены, что я всегда благодарю судьбу или providение за то, что она дала мне возможность провести несколько лет жизни в России, в среде славной русской молодежи».

Цій чудовій молоді, «бывшим ученикам и ученицам», присвятив Ягич одну з найгрунтовніших своїх праць «Критические заметки по истории русского языка», що побачила світ у Петербурзі 1889 року. Ця праця – результат шестирічного викладання в Петербурзькому університеті і самостійного дослідження давньоруських пам'яток та східнослов'янських говірок. І дотепер праця Ягича — необхідний посібник для всіх, хто вивчає історію східнослов'янських мов.

Ще в 70-х роках Ягич відповідно до свого розуміння завдань слов'янської філології задумав і здійснив видання жур-

налу широкого філологічного профілю – «Archiv für slavische Philologie», що об'єднав кращі сили тогочасної вітчизняної та західнослов'янської філологічної науки. «Архів» почав виходити в Берліні 1876 р. З-поміж східнослов'янських учених до співробітництва в «Архиві» Ягич запросив насамперед Потебню. У спогадах він писав: «Необхідність мати співробітника для «Архіву» спонукала мене звернутися в Росії до людини, що постійно займається російською, особливо українською мовою, з чисто науковим спрямуванням, точно дотримуючись філологічного методу. Це був О.О. Потебня. Я зацікавився його філологічними, точніше лінгвістичними працями, коли ще був у Загребі та Одесі»²⁴⁴.

Відзначаючи «чудову наукову об'єктивність О.О. Потебні», Ягич одним із перших помітив та оцінив філософську спрямованість мислення цього вченого, хоча творчості самого Ягича така спрямованість не була властива. В «Истории славянской филологии» Ягич відзначав: «Він стоїть, на мій погляд, у ряду сучасних з ним філологів дуже високо: важко вказати іншого, хто міг би стати нарівні з ним у глибокодумному розумінні явищ мови та в філософській проникливості... Філософськими міркуваннями про мову у відношенні до психічних процесів слов'янська філологія зовсім не багата. Зі згадуваних у нас слов'янських філологів, можливо, найглибше збагнув це ж питання О.О. Потебня».

Щоб зрозуміти стосунки Потебні та Ягича, варто також звернутися до неопублікованих архівних матеріалів та свідчень маловідомих або забутих тепер видань. З'ясовується при цьому, що ще 1871 р. Ягич надрукував у журналі «Rad jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti» (т. XIV, с. 200–212) – органі Югославської Академії наук та мистецтв – свою першу рецензію на граматично-діалектологічні праці Потебні. Уже тоді підмітив він багато визначних особливостей у дослідженнях українського вченого.

²⁴⁴Jahuћ В. Спомени мојега живота. – Београд, 1930. – С. 204.

У 1875 р. відомий німецький учений Йоганн Шмідт випустив другу частину своєї праці «До історії індогерманського вокалізму», де спеціально слов'янському вокалізмові відводиться близько 170 сторінок. У наступному 1876 р. Ягич написав з цього приводу велику статтю «Про деякі відкриття слов'янського вокалізму», яку опублікував у першому томі свого «Архіву».

Як видно з цієї статті, Шмідт «відкривав» явища (йдеться про сполуки голосних з плавними), давно відомі слов'янським ученим, і не знав таких ґрунтовних для свого часу досліджень, як стаття П.О. Лавровського «О полногласии» (1859) та праця Потебні «Два исследования о звуках русского языка» (1866).

Рецензія Ягича на докторську дисертацію Потебні «Из записок по русской грамматике» (т. 1–2), яку він помістив у другому томі «Архіву» за 1877 р. (тобто невдовзі після її публікації), була, по суті, однією з перших вагомих оцінок праці Потебні, що засвідчили неабияке її значення для тогочасного мовознавства. «Достоїнства цієї праці, – писав рецензент, – дають їй право на надзвичайно почесне місце в ряду досить нечисленних досліджень у галузі порівняльно-історичної літератури; праця О.О. Потебні є гідним суперником синтаксису Міклошича».

Особливо відзначав Ягич заслуги Потебні в галузі східнослов'янської діалектології та історії російської й української мов. Ще за життя вченого Ягич підкреслив те нове в його методі, що дало змогу харківському досліднику досягти видатних результатів. «Чого не вистачало Далю, за його ж визнанням, – писав Ягич 1889 р., – тим великою мірою володів глибокодумний дослідник східнослов'янських мов і видатний діалектолог професор О.О. Потебня. Його статті «Два исследования о звуках русского языка» (1866) та «Заметки о малорусском наречии» (1871) є поворотом до суто наукового напряму в дослідженнях діалектологічних»²⁴⁵. У некролозі Ягич називав Потебню засновником наукової діалектології в Росії і підкреслював, що «його

²⁴⁵Ягич И.В. Критические заметки по истории русского языка. – Спб., 1889. – С. 67.

глибокодумні синтаксичні дослідження, які поширювалися на всі слов'янські мови, на жаль, не доведені до кінця, перевершують повнотою і тонкістю спостережень усе, що можна назвати в цій галузі слов'янського мовознавства»²⁴⁶.

Ягич багато зробив для того, щоб праці Потебні стали відомими й одержали заслужене визнання. Він сам вважав це своїм досягненням:

«Той, хто пише ці рядки, ставить собі деякою заслугою, що він 1874 р., восени, виїжджаючи через Петербург за кордон, звернув увагу відповідних кіл (через Бестужева-Рюміна) на значення досліджень О.О. Потебні, що були вкриті мороком невідомості через те, що друкувались у провінційних виданнях. Як пізно в Росії й за кордоном стали цінувати лінгвістичну й філософсько-філологічну діяльність О.О. Потебні, свідчить дивний факт, що навіть Міклошичу більша частина праць О.О. Потебні залишилася невідомою»²⁴⁷.

Ягич доклав чимало зусиль до популяризації праць Потебні за кордоном, куди вони тривалий час зовсім не потрапляли. «Особливо з російської літератури неосвіченість вражаюча, – писав він з Відня О.О. Шахматову 1886 р. – Днями екзаменувався з «малоруської», або, як тут офіційно кажуть, «рутенської», мови студент-галичанин, який не зумів мені сказати жодного слова ні про О.О. Потебню, ні про його дослідження з історії української літератури. Це невігластво характеризує тутешніх «хохломанів», як би назвали їх у Росії»²⁴⁸.

Тісні й плідні наукові контакти Ягича та Потебні тривали від 1874 р. близько 15 років. Потебня брав активну участь в «Архіві», а Ягич перекладав його праці німецькою мовою, постійно замовляв йому рецензії та статті. Особисто ж учені так і не зустрілися.

²⁴⁶Archiv für slavische Philologie. – 1892. – Bd. 14. – H. 3. – S. 480.

²⁴⁷Ягич И.В. История славянской филологии // Энциклопедия славянской филологии. – Спб., 1910 – С. 551.

²⁴⁸Цит. за: Академик А.А. Шахматов. – М., 1947. – С. 57.

ЛИСТУВАННЯ З ПЕРШИМИ ВИДАВЦЯМИ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ»

Заснування журналу «Киевская старина» 1882 р. належить до однієї з найвидатніших подій культурно-громадського життя України другої половини XIX століття. Ініціатор видання Феофан Гаврилович Лебединцев, уродженець Києва, вихованець місцевої духовної академії, був підготовлений для цієї ролі всією попередньою діяльністю на літературній ниві. Достатньо пригадати, що у 1864 р. він видав другий том «Архива» південно-західної Росії з документами про боротьбу православ'я з унією на Київщині в середині XVIII ст. та власним дослідженням про архимандрита Мельхиседека Значко-Яворського. Статті Лебединцева протягом багатьох років з'являлися в періодичних виданнях, а 1860 р. він заснував «Руководство для сельских пастырей», яке й редагував деякий час.

Маючи чималий досвід редакторської роботи, Ф.Г. Лебединцев задумав журнал науково-історичного характеру²⁴⁹, в якому белетристика мала виконувати допоміжний характер. Цими думками майбутній редактор «Киевской старины» щедро ділився з авторами. «Мы не разграничиваем содержание журнала..., дабы быть свободнее в подборе статей, – пише він до одного з них, – не отмечаем беллетристики, но даем ей условное значение и потому ограниченное место, – дабы не нарушить основного – научно-исторического характера журнала».

Феофан Гаврилович доклав багато зусиль, щоб залучити до праці в журналі найбільш авторитетних в Україні фахівців. Організуючи таке видання, слід було подбати про все заздалегідь. І Лебединцев не гаяв часу дарма, про що й свідчить його лист до Олександра Опанасовича Потебні (див. далі лист № 1).

²⁴⁹Кияк Олександр. З історії видання «Киевской старины» // Київська старовина. – 1996. – № 4–5. – С. 4–10.

Подібних листів розіслано було багато, і вони дали результати. У «Киевской старине» з'явилися праці В.Б. Антоновича, П.Г. Житецького, М.І. Костомарова, Т.Р. Рильського, М.Ф. Сумцова та інших відомих осіб. І все ж редакторові не пощастило залучити до співпраці Олександра Опанасовича. Це сталося через надзвичайну обережність Лебединцева. Боячись за долю журналу, він намагався уникнути публікацій українською мовою і взагалі обговорення питань про її долю, про що й натякав в одному з листів: «Родной наш язык, как ни грустно это признать, составляет особое затруднение не потому только, что при случае может быть сведен в участочек, но и потому, что ввел бы пестроту, которой недолюбливают и многие из земляков».

Потебня, ймовірно, не зрозумів натяків Лебединцева. Він надіслав до «Киевской старины» статтю, яку обережний редактор так і не відважився віддати до друку. Можна лише робити здогади про працю, предмет якої був «общего, но не местного характера». І як не хотілося Лебединцеву «именем и трудом» Потебні привернути увагу читачів, він повернув рукопис авторові.

Гадаємо, що то була славетна праця українського вченого «Язык и народность», опублікована лише після його смерті в журналі «Вестник Европы» 1895 р.

Непорозуміння між редактором «Киевской старины» і автором позбавило українську громадськість можливості вчасно ознайомитися з оригінальними думками вченого, нині визнаними в усьому світі. Йшлося в праці Потебні про те, що всі мови мають невичерпні внутрішні можливості для розвитку, і таким чином було поставлене питання про право української мови на літературно-писемну форму.

Лише після того, як видання «Киевской старины» очолив 1887 р. інший редактор – Олександр Степанович Лашкевич, на сторінках журналу з'явилися праці Олександра Опанасовича Потебні. Учений не лише надіслав у «Киевскую старину» давно підготовлені рукописи, а й висловив цікаві міркування щодо матеріалів, які слід було б друкувати в цьому виданні.

Нижче подаємо листи редакторів «Киевской старины», які зберігаються в архіві О.О. Потебні (ЦДІА України в Києві. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Од. зб. 97. – Арк. 1-3; Од. зб. 99. – Арк. 1-6). Листи О.О. Потебні зберігаються у Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.В. Вернадського НАН України. – Ш. – Од. зб. 7719.

№ 1

Милостивый государь!

Владимир Бонифациевич Антонович²⁵⁰, передавший Вам нашу общую просьбу – принять участие в задуманном нами журнале «Киевская старина», сообщил уже мне о Вашем сочувствии к нашему предприятию и готовности поддержать оно Вашими учеными трудами.

Мне остается, повторив лично ту же просьбу, принести Вам искреннюю и глубокую мою благодарность за изъявленное уже Вами на нее согласие.

Прилагаю проект программы. Разрешения все еще нет, – обещали к 20-му сентября. Вину промедления полагают в собирании сведений о некоторых из участников с тем, чтобы разрешить издание без предварительной цензуры, как было обещано князем Вяземским²⁵¹ еще в половине августа.

Очевидно, что тут примешалась уже инстанция, которую, Бог даст, поборем.

Ваше исследование о колядках будет как нельзя более кстати для нас и составит, конечно, лучшее украшение нашего юного детища, что касается неизданных сочинений Основьяненка, то зная оныя и прочитав программу, Вы самим решите, что прислать, в каком виде или с какою обстановкой может быть приведено в известность при посредстве «Киевской старины».

²⁵⁰Антонович В.Б. (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф і археограф, головний редактор Київської археографічної комісії (1862–1880).

²⁵¹Вяземський П.П. – начальник Головного управління в справах друку Російської імперії.

Надеюсь, что Вы не откажете сообщить мне Ваше о сем мнение и хоть краткое сведение об оставшихся произведениях даровитого писателя, их формате, языке, достоинстве и пр. Как видите, мы не разграничиваем содержание журнала его авторами, дабы быть свободнее в подборе статей; не отмечаем беллетристики, но даем ей условное значение и потому ограниченное место, – дабы не нарушить основного научно-исторического характера журнала. Родной наш язык, как ни грустно это признать, составляет особое затруднение не потому только, что при случае может быть сведен в участочек, но и потому, что ввел бы пестроту, которой недолюбливают и многие из земляков.

Примите уверение в глубоком уважении и преданности
Ф. Лебединцев

15 октября 1881

Киев

Мой адрес: Киев, Бульвар, № 30,

Феофану Гавриловичу Лебединцеву

№ 2

Милостивый государь, Феофан Гаврилович!

Из двух повестей²⁵² Квитки, которые были напечатаны только в переводе, одну («Щира любовь») я начал было переписывать для Вашего журнала, затем, за недосугом, поручил это дело другому лицу, а сам сверю с подлинником. Я думаю, что из повестей Квитки, которые имеют местный интерес, суть важные исторические документы. Автор писал с натуры, измышляя весьма немногое, без особенных усилий отделяемое от остального. Самый его язык есть незаменимый исторический памятник, ибо нет другого писателя, в сочинениях коего восточно-малорусская речь 30-х годов была бы схвачена в такой полноте и изяществе. Кроме того, в названной повести есть страницы прямо исторического содержания: сведения о топографии

²⁵²Рукопись Харьковского университета. – Примітка О.О.Потебні.

Харькова в 70-х годах XVIII в. Следовало бы приложить план Харькова того времени. Он есть: если достану, то сообщу. О других повестях после. Считаю долгом повторить Вам сказанное мною В.Б. Антоновичу: прав на издание я не имею. Наследники Квитки на праздновании юбилея Г. Квитки-Основьяненко, как мне говорили, словесно предоставили издание сочинений своего деда (двоюродного) в пользу школы имени Г.Ф. Квитки на Основе.

Я полагаю, однако, что не будет заявлено претензий ни на меня за приготовление к изданию, ни на Вас за напечатание, если сочтете возможным назначить известное вознаграждение в пользу упомянутой школы и напечатать это в примечании, чтобы не вздумал кто-либо перепечатать и продавать отдельно, что могло бы повредить предполагаемому изданию малороссийских повестей Квитки.

О сочинении своем «О колядках» я надеюсь еще иметь случай поговорить с Вами. К сожалению, оно велико (до 30 печатных листов) и для приведения в порядок требует значительного времени. Пока суд да дело, я предложил бы Вам открыть в Вашем журнале отдел под заглавием «Мелочи к истории малорусской народной поэзии» или в этом роде. Для такого отдела я мог бы сообщить кое-что.

Желаю успехов Вашему предприятию.

С совершенным уважением к Вам

Готовый к услугам А. Потебня

Харьков 17 октября 1881 г.

№ 3

Милостивый государь, Александр Афанасьевич!

Я совершенно согласен с Вами, что на указанные повести Квитки надо смотреть как на исторический материал, и готов поместить их в подлиннике; но прошу Вас предпослать им небольшое предисловие в сем же смысле. Последнее слово будет

принадлежать цензуре, которой, несмотря на положительные обещания, подчинили «Киевскую старину»²⁵³, как кажется, по проискам единственного здесь и потому всем известного врага всего родного²⁵⁴. В крайнем случае я готов просить самого князя Вяземского, с которым я отчасти знаком.

На отделение гонорара в пользу школы на Основе, с примечанием о сем, я также вполне согласен.

Что касается предлагаемого Вами открытия особого отдела в журнале вроде «Мелочей по истории малорусской народной поэзии», то в этом, кажется, нет надобности, когда в программе есть более общий отдел «Заметок обо всем вообще, что составляет принадлежность и характерную особенность исторически сложившегося народного быта, или служит проявлением народного творчества и мировоззрения, каковы...». Мне остается лишь ждать обещанных Вами заметок по части поэзии, как и других по другим сторонам народной жизни.

Наконец, что касается Вашего сочинения о колядках, то величина оного не только не смущает, а напротив радует меня, как внешний признак полноты и капитальности исследования. Что из того, что оно печаталось бы в 4,5 и даже в 6 книжках? Оно всячески легло бы в основу издания и вместе с другими такими же произведениями дало бы изданию характер ученого журнала, а не просто Сборника. Смутило меня отчасти Ваше заявление о том, что для приведения в порядок этого сочинения требуется еще значительное время, тогда как Владимир Бонифациевич Антонович даже позавчера повторил мне, что оно вполне готово. Дело в и з д а н и и именно Вашим капитальным трудам, и это по многим важным соображениям. Теперь покорнейше прошу Вас: 1. Ассигновать нам сие произведение Ваше н е и з м е н н о; 2. если бы готова была хотя начальная

²⁵³О разрешении издания «Киевской старины» я получил на днях две телеграммы, но бумаги еще не прислали. – Примітка Ф.Г. Лебединцева.

²⁵⁴Юзефович М.В. (1802–1889) – помічник попечителя Київського шкільного округу, голова Київської археографічної комісії (1857–1889). Відомий доносами на представників української інтелігенції.

его часть, не отказать выслать таковую теперь же или известить, когда она может быть готова; 3. поставить нас в известность, в течении какого приблизительно времени и все вообще это сочинение могло бы быть готово и наконец 4. сообщить Ваши условия относительно гонорара, поелику долг платежом красен.

Сердечно благодарю Вас за Ваше благожелание и выраженную Вами готовность поддержать наше предприятие.

Примите уверение в глубоком уважении и преданности
Ф. Лебединцев

23 октября 1881 г.
Киев, Бульвар, № 36

№ 4

Милостивый государь, Феофан Гаврилович!

Охотно еще раз подтверждаю свое обещание дать для Вашего журнала свое сочинение о колядках. Постараюсь приготовить к печати часть его к январю, а если успею, то и раньше. К сожалению, по неустранимым обстоятельствам, каковы лекции, нездоровье и т.п., могу работать только урывками. Таким образом, более определенного обещания дать не могу. О вознаграждении спора не будет.

Единственные мои условия – около 100 оттисков для рассылки знакомым и пр. и то, чтобы нумерация страниц была особая или же двойная, ввиду того, что для этого сочинения понадобится указатель. Относительно платы соображайтесь со средствами журнала. Последнюю корректуру необходимо читать мне самому. Повесть Квитки, когда переписется, вышлю. Если нельзя будет напечатать, что я считаю невероятным, Вы мне возвратите рукопись.

С совершенным уважением к Вам

А. Потебня

№ 5

Милостивый государь, Александр Афанасьевич!

Я все ждал, не пришлете ли Вы чего-нибудь из тех мелочей, о которых упоминали прежде; но, видно, Вы отложили и мелочи до крупного.

Теперь, когда первая книжка «Киевской старины» в наборе и пора помышлять о второй, я покорнейше просил бы Вас не отказать в необходимом для моих соображений уведомлении, к какому приблизительно времени можно рассчитывать на присылку Вами начала Вашей большой статьи.

Много претерпели мы из-за позднего (в конце октября) разрешения издания и алчности и недобросовестности редакций и их контор при публикации об издании, и тем не менее первая книжка «Киевской старины» выйдет в тот срок, какой принят большинством месячных журналов, т.е. 20-м числе генваря.

Примите уверение в глубоком уважении и преданности

Ф. Лебединцев

23 декабря 1881 г., Киев

P.S. Да будет благословен Харьков: в подписке на «Киевскую старину» он превосходит все города и столицы.

№ 6

Милостивый государь, Александр Афанасьевич!

Я был слишком подавлен работою и, кроме того, очень нездоров, когда получил начало Вашей обширной статьи²⁵⁵, поэтому извините меня за небольшое промедление в ответе.

Не вдруг я мог приняться за чтение Вашей рукописи, не скоро одолел Ваш трудный почерк моими слабыми глазами. Читал дважды. Было ясно, и Вы высказались в письме, что предмет статьи о б щ е г о, но не местного характера и что сама программа журнала не позволяет воспользоваться Вашими глубоко учеными трудами. Вы поймете побуждения, которые заставля-

²⁵⁵Завтра выходит вторая книжка «Киевской старины». – Примітка Ф.Г.Лебединцева.

ли меня колебаться и хоть зубами Ваше произведение к моей программе притянуть. Мне скорее теперь же хотелось Вашим именем и трудом читателей привлечь. Можно бы и больше сказать.

Ваше второе письмо вывело меня из раздумья и дало мне надежду, что взамен возвращаемой рукописи Вы не откажете, по изготовлении, дать нам то, что Вами не раз и решительно обещано (о колядках, мелочи малорусской поэзии и пр.) и чего не пришлось бы подтягивать к программе, то, что прямо отвечало бы ей.

Примите уверение в глубоком уважении и преданности

Ф. Лебединцев

22.I.1882 р.

№ 7

Милостивый государь, Александр Афанасьевич!

Позволяю себе обратиться к Вам с покорнейшей просьбой, в случае утверждения меня редактором-издателем журнала «Киевская старина» Главным правлением по делам печати, приобретённого мною в собственность от Ф.Г. Лебединцева (что должно совершаться на днях), принять участие своим сотрудничеством в нашем киевском органе, посвященном прошлому и настоящему южнорусского края.

С совершенным почтением имею честь быть, милостивый государь,

Ваш покорный слуга

А. Лашкевич

Адрес мой: Киев, Театральная ул., собственный дом, Александру Семеновичу Лашкевичу

16 декабря 1887 г., Киев

7 марта 1888 г.

Милостивый государь, Александр Афанасьевич!

Сегодня, получив Ваше письмо и статью, я сейчас же отправил последнюю к цензору с просьбою скорее пропустить ее, чтобы иметь время набрать ее и заказать к ней рисунки (копии с приложенных Вами), – с набором я спешу, чтобы обязательно выслать Вам корректуру, хотя я боюсь, чтобы цензор согласился безусловно на орфографию, ибо на тексте, написанном по-малорусски, он, придерживаясь правительственным распоряжениям, пишет стереотипную фразу «печатать дозволяется с тем, чтобы держаться правописания русского», – но может быть, как-нибудь уладим.

В субботу 12 марта выйдет первый том нашего издания (книжки 1, 2, 3), который я вышлю Вам как нашему сотруднику.

Благодарю вас за присылку Вашей работы, мы бы очень просили Вас дать нам еще кое-что из Ваших работ для помещения в следующих книжках нашего журнала, – особенно Вы нам делаете одолжение, если дадите рецензии на вышедшие филологические книги (об которых «Киевская старина» 1882–1887 г. умалчивала), преимущественно галицкие, так как входящий в состав редакции П.И. Житецкий в настоящее время настолько занят уроками и печатанием своего сочинения в нашем журнале, что не успевает давать рецензии, а филология такая наука, к которой опасно допускать людей, мало ею занимавшихся, – Ваши же рецензии только будут украшать наш журнал.

С совершенным почтением и уважением остаюсь Ваш слуга

А. Лашкевич

Есть ли у Вас «Киевская старина» за прежние годы – если нет, то напишите. Я имею возможность Вам выслать 1883, 1884, 1885, 1886 и 1887 годы.

№ 9

Милостивый государь, Александр Афанасьевич!

Посылаю Вам корректуру «Гулака»²⁵⁶ и прошу Вас выставить на ней надстрочные знаки, которые обязательно будут, и выслать мне ее поскорее обратно. Статья Ваша вместе с рукописью Ганны Барвинок²⁵⁷ ходила в Главное управление по делам печати, т.к. местный цензор боялся пропустить много малороссийского текста, – оттуда обе они (Гулак-Артемовский и Барвинок) вернулись разрешенными вполне, так что теперь «Киевская старина» имеет полное право вмещать в себе малороссийские писания, слегка только приправленные цензурою.

Всегда Ваш слуга

А. Лашкевич

№ 10

Милостивый государь, Александр Степанович!

К сожалению, занятия не позволяют мне быть постоянным сотрудником «Киевской старины». В особенности не могу обещать никаких рецензий, так как и так их не люблю. Но, если Вам угодно, даже в непродолжительное время могу доставить для напечатания три малорусских лечебника (до 1756 года) с небольшим примечанием. По-моему, они представляют некоторый исторический интерес, никак не меньший, чем напечатанные в «Киевской старине» 1883, сентябрь, октябрь, декабрь рецепты водок. Сколько мне известно, кроме одного отрывка в «Филологических записках», малорусских лечебников в печати еще не было.

Объем – до 3 печатных листов.

²⁵⁶Твори П.П. Гулака-Артемовського з передмовою і примітками О.О. Потебні були надруковані в «Киевской старине» за 1888 р. (т. 21, с. 189-208).

²⁵⁷Ганна Барвінок – псевдонім письменниці Олександри Михайлівни Білозерської, автора оповідань з народного життя, дружини П.О. Куліша.

Благодарю Вас за предложение высылать мне «Киевскую старину» за текущий год. Из прежних годов у меня есть 1882 и 1883-й.

С совершенным уважением к Вам

А. Потебня

15.ІІІ.1888.

№ 11

Милостивый государь, Александр Степанович!

Благодарю Вас за присылку «Киевской старины» за 1884–1887 и 1-й книжки за 1888. Январскую книжку 1886, присланную мне вдвойне, по ошибке, вместо октябрьской 1866, возвращаю.

С совершенным уважением к Вам

А. Потебня

Харьков, 27 мая 1888

№ 12

Милостивый государь, Александр Степанович!

Посылаю при этом «Малорусские домашние лечебники XVIII в.» (Короткое предисловие и пять номеров лечебников, всего пять тетрадей). В предисловии я не счел нужным распространяться о том, на что нужны подобные материалы. Я надеюсь, что те врачи, которые интересуются так называемой народной медициной и у которых, как у Ст. Док. Носа²⁵⁸ в Чернигове, есть свои подобные лечебники, оценят их по достоинству.

Кроме того... «Нужны все те бесчисленные мелочи и подробности, которые говорят, что взятое» [поэтом] «лицо действительно жило на свете... чтобы читатель почувствовал, что выведенное лицо взято именно из того самого тела, из которого создан и он сам» (Гоголь, Автобиографическая исповедь). Поэтому, например, для художника и историка может быть драго-

²⁵⁸Ніс Степан Данилович (1829–1901), етнограф-фольклорист, письменник, за фахом лікар, родом з Чернігівщини.

ценен даже листок ученической тетради, как следующий (после 1776 года):

Благородное Романскаго повѣта дворянство. Не ищи мудрости, ищи прежде смиренѣя. Аще смиренъ будиши, то мудрость обрещиши. Корень ученѣя горокъ, плоды же его сладки суть. Учитесь дѣти во младѣя лѣта: когда прииде старость, чтобъ не было намъ жалость. Пиши ни лѣнися, низко ни хилися. Смотри на лѣтеру, не марай паперу. Помощь моя отъ Господа, сотворшаго небо и землю: По засвѣдетелствованіи отъ командира во время штурма Изъмаѣловскаго, которой былъ при первомъ таковомъ важномъ дѣлѣ... и пр.²⁵⁹

Есть ли в печати «Ода малороссийскаго престолюдина» о войнѣ 1812 г., начинающаяся так: «Слава Богу, стало гарно, мов відлегло в животѣ»...?

С совершенным уваженіем к Вам

А. Потебня

P.S. Если будете печатать прилагаемые лечебники, то желательно, чтобы они были напечатаны исправно, с соблюдением правописания, например, *и в исти*. Я еще проверю при чтении корректуры.

Багаторічне спілкування Олександра Опанасовича Потебні з засновником журналу «Киевская старина» Ф.Г. Лебединцевим та продовжувачем його справи О.С. Лашкевичем внесло нові подробиці в розуміння особливостей світогляду видатного українського вченого.

²⁵⁹Так учились писать «у дѣка, за копу грошей и горшок каши» те мелкие малороссийские дворяне и поповичи, которые клали потом свои головы на Кавказе и пр., а иные, как Ладинский (попович из Перекоповки), Котляревский, дослуживались до генеральства. – Примітка О.О. Потебні.

ПІДСУМКИ ТВОРЧИХ ПОШУКІВ

Упродовж вісімдесятих років інтереси Потебні знову зосередилися на народній творчості.

«Доручення Академії розглянути збірник Головацького, – писав він до Ягича, – відвернуло мене від обробки вже забутої і частково вивітрілої моєї розвідки про дієслово, до якої я збирався повернутися, та примусило звернутися до української народної поезії, з якої я почав років 20 тому. Я не шкодую, тому що й стосовно цього предмета, який тут, у Харкові, має свою традицію (Костомаров, Метлинський та деякі інші), пора мені очищати рахунки»²⁶⁰.

Дві праці Потебні – «Объяснения малорусских и сродных народных песен» та розгляд збірника Я.Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» – мають важливе теоретичне значення для фольклористики.

У першій із них досліджено величезний матеріал різних видів народної поезії та обрядовості. Тут Потебня сформулював власний основний принцип фольклористичного аналізу. Вихідним було уявлення про художній образ як органічну форму думки, що міститься в ньому. Ця велика й капітальна праця містить багато нових спостережень і важливих міркувань, а тому довго ще буде настільною книгою для всіх, хто вивчає народну поезію, її форми і зміст.

Близький до цієї праці розгляд збірника Я.Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». Він є стислим дослідженням формальних принципів класифікації пісень. На думку Потебні, для класифікації пісень, яка систематизувала б зібрані багатства пісенного фольклору, слід розподіляти пісенну творчість за мотивами та розміром. Такий розподіл, вважав учений, дає можливість виявити окремі групи пісень, оскільки,

²⁶⁰Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник. – С. 85–86.

на його думку, нова пісня складається за зразком попередньої, тобто подібна до неї наспівом і віршованим розміром.

З'ясування генеалогії наспівів неможливе без виявлення генетичних зв'язків між розмірами. Такої класифікації пісень до Потебні не було, бо для цього бракувало як матеріалів, так і необхідної підготовки збирачів фольклору.

«Не можна звинувачувати наших збирачів, – писав учений, – що в них відносно легке записування слів не йде поряд із записуванням наспівів, які в багатьох випадках тільки й можуть застерегти від неточності й помилок при передачі розміру. Ми бачимо, що пісня, особливо лірична, без наспіву втрачає половину життя й ціну, що слова, як здається, незначні набувають часом глибокого, іноді зовсім несподіваного смислу від наспіву»²⁶¹.

Як і інші дослідники, Потебня шукав шляхів до встановлення історично-генетичного принципу вивчення народної поезії. Він виходив при цьому лише з таких фактів, які давали незаперечне право хоча б приблизно окреслити час виникнення та змін у побутуванні народнопоетичної творчості. Учений брав до уваги свідчення історії мови, етнографічних та інших досліджень, які могли б допомогти висунути те або інше припущення.

Наприклад, пояснюючи походження весняної пісні «А ми просо сіяли», Потебня передусім звертає увагу на трудові процеси, відображені в її тексті. Далі він залучає дані матеріальної культури, відзначаючи, що просо, яке сіють і тепер, у давнину разом з ячменем було основною хліборобською культурою. Аналізуючи текст пісні з історичного погляду, учений розглядає її форму. На його думку, приспів веснянки «Ой дід-ладо» є ознакою її стародавнього походження. Крім того, на давність пісні як додатковий факт вказує широкі її побутування.

Групуючи пісні за спільністю змісту, розміру, мотивів, учений звернув увагу й на інші їхні ознаки, зокрема на образність. Образ розсипання золота, сіяння перлів, якими в латиських піснях зображують сонце, він знаходив і в українських та болгар-

²⁶¹ Записки Академии наук. – 1880. – Т. 37. – № 4. – С. 106.

ських веснянках, де образ сонця – дівчини, що сіє золото, – перенесений на наречену. У цьому порівнянні з сонцем і полягає величання людини, уже мало кому зрозуміле без відповідних коментарів.

Друга частина «Объяснений малорусских и сродных народных песен», що має підзаголовок «Обзор поэтических мотивов колядок и щедровок», за змістом виходить далеко за межі визначеної теми. Крім спостережень і заміток про колядки й щедрівки, у ній багато зіставлень та думок про пісні весільні, весняні, літні, царинні, лазарські, купальські, обжинкові, підблюдні тощо. Російські биліни, сербські та болгарські юнацькі пісні залучено для порівняння.

У праці міститься чимало цінних спостережень, розробок і висновків про народну поезію, її форму та зміст. Водночас у ній поставлено і на матеріалі народної поезії певною мірою розв'язано ряд питань теорії художньої творчості. Наприклад, для розкриття її специфіки вчений розглядає окремі поетичні засоби. Так, образ сокола в заспівах народних пісень, на його думку, є засобом досягнення конкретності.

Прагнучи конкретності образів, поети різних часів і народів досягають цієї мети неоднаково. Вони або самим зображенням указують спосіб сприйняття або ж (що, ймовірно, є первіснішим) ставлять на цю точку зору себе чи іншу людську або людиноподібну істоту. Чим ширший світогляд, тим вище повинен стояти той, чиїми очима дивиться співець. У народних піснях, зокрема колядках, цей поетичний засіб використовується постійно. З цього Потебня робить висновок: такий засіб міг виникнути в гористій місцевості, коли уявлялося, що співець перебуває на вершечку гори. Недарма, мабуть, у фольклорі висловлюється побажання піднятися на крилах пісні, побачити далину очима птаха. У багатьох слов'янських народів співається, що сокіл сидить на високому дереві або літає високо в небі. У заспіві української думи сокіл високо літає, квилить-проквіляє, бо бачить:

На Чорному морі негаразд починає:
Ізо дна моря сильно хвиля встає,
Судна козацькі-молодецькі на три часті
розбиває.

Наприкінці XIX ст. у Харкові було видано ще одну працю Потебні – «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка» (1894). Історія її створення така.

У другій половині 80-х років на прохання гуртка жінок Олександр Опанасович погодився у себе вдома прочитати їм курс про відношення поетичних творів до слова. Записи цих бесід зафіксувала одна зі слухачок. Учений переглянув їх і почасти виправив. Коли про ці своєрідні жіночі курси довідався куратор Харківського навчального округу, він надіслав Потебні запит про програму курсу і зажадав відомостей про кількість і склад учасників. Обурений учений, як оповідає харківська легенда, відповів куратору так: «Це моя приватна справа. У мене збираються лише ті, кого я запросив. Як професор я читаю лише те, що вважаю корисним і цікавим для своїх слухачів. Розміри моєї аудиторії, природно, обмежені розмірами мого чайного столу».

Окремі замітки, що стосувалися теорії народної поезії, міфу, проблеми народності в її зв'язку з вивченням мови і фольклору, питань епосу, окремих жанрів фольклору, міркувань про тропи й фігури, про сутність поетичного та міфічного мислення тощо, були зібрані та опубліковані 1905 р. в Харкові під загальною назвою «Из записок по теории словесности».

У працях «Из записок по теории словесности» та «Из лекций по теории словесности» Потебня виклав струнку теорію слова та образу. Усяке слово, на думку вченого, під час виникнення складається з трьох елементів: єдності членороздільних звуків (або, як говорить Потебня, зовнішнього знака значення), уявлення (тобто внутрішнього знака значення) і самого значення. Звук і значення назавжди залишаються обов'язковими частинами слова. Без одного з цих елементів немає слова. Звук без

змісту не є словом, і навпаки, значення, яке не супроводжується членороздільним звуком, також не слово.

Середній елемент слова, тобто уявлення (внутрішній знак значення), дуже мінливий і з плином часу може зникати. За його наявності слово має образність і може бути назване поетичним; коли ж уявлення втрачається, слово перестає бути образним і стає логічною назвою предмета, дії або його звичайним означенням. За термінологією Потебні, слово в цьому випадку можна назвати прозаїчним. Яскравим прикладом втрати уявлення у словах можуть бути дієслова: *облачить* із *обволочить*, *ошеломить* із *ударить по шелому*. Поетичне слово перетворилося на прозаїчне. Але життя слова на цьому не завершується. Далі може відбуватися зворотне перетворення, оскільки слово не застигає у своєму старому значенні, а має властивість набувати нового. Так, слово *дім* з утраченим уявленням може знову вступити в поетичну фазу, якщо взяти з нього лише одну ознаку і перенести її в іншу сферу. Можна, наприклад, сказати: «Певний юрист до такої міри ознайомився з відомою юридичною справою, що він у ній вдома».

У розумінні Потебні всі три елементи слова перебувають у нерозривній діалектичній єдності і не можуть бути довільно розкидані. До того ж середній елемент (уявлення) постійно має властивість заміщати собою образ, він ніби розчленовує образ, пов'язуючи його частини з поняттям. Так, слово *щит* у процесі вживання породжує уявлення – образ за *щитом*, від якого виникає поняття *защита*. У цьому понятті збереглися значення та єдність членороздільних звуків; уявлення ж утратилося, сховалося за формою і значенням слова.

Звідси можна зробити висновок, що елемент, який породжує образність (тобто уявлення), має особливу гнучкість, еластичність, здатність поєднувати старі й новоутворені слова, наповнювати їх новим змістом. Сам процес пізнання Потебня розглядає як процес порівняння: дві величини, що порівнюються, з'єднуються за допомогою третьої – уявлення, яке несе нове

значення. Свою думку Потебня ілюструє прикладами з етимології деяких слів. Наприклад, слово *корова* має відповідник у латинській мові – *servus* (олень), що значить *рогатий*. Але *рогатий* – це тільки одна з усієї сукупності ознак даної тварини, так би мовити, перше, найзагальніше уявлення про неї. Серед рогатих тварин є руді, сірі, чорні, рябі і т. ін., тобто відбудеться диференціація ознак і наше уявлення про рогатих розшириться. А це, у свою чергу, відіб'ється на значенні слова. Ознаки *рогатий* уже буде недостатньо для того, щоб зрозуміти, про кого конкретно йдеться. Отже, виникнення нових уявлень на базі раніше пізнаних і є той шлях, який стимулює розширення значень слів.

Для своїх лекцій з теорії словесності Потебня використовував і фольклорні матеріали. Так, визначаючи гіперболу, він зараховує до неї величання. Ілюструє він це положення витягами з українських народних пісень:

У мене дівчина, дівчина-рибчина:
Ой як заговорить, як у дзвін задзвонить,
Ой як засміється, Дніпро розільється.

Неодноразово учений висловлював думку про те, що джерелом, яке живить літературу, є народна творчість. Не лише теми, сюжети, а й поетичні засоби, притаманні народній поетичній творчості, увійшли в літературу.

Розглядаючи питання про образи народних художніх творів, він звертається до пам'яток стародавньої літератури і підкреслює, що багато образів та епітетів увійшло до них з народної поезії. Наприклад, поетичне порівняння Бояна з соловейком у «Слові о полку Ігоревім», на його погляд, веде початок від народних пісень, у яких «слава вкладалася в уста солов'я». У величальних народних піснях звичним є образ «чудесного дерева», на верхівці якого птах (соловей) співає «славу». Потебня відзначає при цьому, що птах співає «те, що становить суть пісні».

Заперечуючи тим дослідникам, які вважали, що в «Слові о полку Ігоревім» зміст історичний, а форма неоригінальна і побудована на зразок візантійсько-болгарської воїнської повісті (В.Ф. Міллер, О.М. Веселовський та ін.), Потебня підкреслював, що ця пам'ятка глибоко національна, фольклорна і за змістом, і за формою, що це навдивовижу цілісний твір, який щодо цього може змагатися з будь-яким шедевром народної поезії. «Ми не знаємо, – писав він у передмові до своєї праці про «Слово», – іншого давньоруського твору, такою мірою пройнятого народнопоетичними стихіями».

Необхідно підкреслити, що у зростанні вимогливості до художності поетичних творів і довершеності їх образів Потебня вбачав свідчення розвитку поезії, а не її занепаду.

Розвиток поетичного чуття, вважав він, у різних верствах може відбуватися нерівномірно, проте неправильно є думка про зворотний зв'язок між народною поезією та літературою освічених класів. Не слід думати, що з розвитком літератури має занепадати народна творчість. Потебня визнавав, що в житті можна знайти факти, коли народні пісні високої художньої вартості витісняються «творами лакейської, солдатської та острожної музи». Проте він вважав, що такі факти стають можливими лише як наслідок зниження естетичного почуття в тому середовищі, де їх виявлено, і рішуче заперечував, що вони зумовлені особливостями народної поезії та літератури. «Це лише тимчасова хвороба нашого розвитку, – зазначав він. – Література, особистісна поезія могли б приєднатися до переказу, підтримати його і не дати в ньому загинути тому, що варте життя».

Монографія «Из лекций по теории словесности», як майже всі праці вченого, створювалася в процесі читання лекцій. Цим зумовлена і своєрідність її мовного стилю. Тези й визначення в працях Потебні відбивають невпинне прагнення до максимальної точності. Звідси деяка громіздкість і важкість фрази. Водночас його визначення часто звучать як недомовлені до кінця, бо автор ніби дає своєму читачеві тези, стимулюючи його до до-

кладніших роздумів у визначеному напрямку, збуджуючи творчі сили та спостережливість уявного співрозмовника.

За спогадами сучасників, професор Потебня був чудовим лектором. Його лекції відзначалися жвавістю викладу. Це була проста розмова про досить складні речі. У його мові не було нічого, що нагадувало б промову з кафедри, нічого вишуканого, парадного, штучного. Здавалося, що він формулює думки на очах у студентів. Бувало, Потебня запитував: «Розумієте?». І хоча студенти відповідали ствердно, глянувши на них, він говорив: «Ні, не розумієте». І знову викладав думку, але вже в інших зв'язках та іншому розвитку. Інколи лекція переходила в діалог.

Потебня запитував, змушував студентів думати, користувався їхніми помилками для подальших висновків, визначав типовість і психологічну вмотивованість цих помилок. Уся його лекція була розрахована на те, щоб будити творчу думку студента – самостійну, ясну, послідовну. Часто вчений захоплювався й залишався в аудиторії понад призначений час.

Учень Потебні – письменник, учений-історик, академік АН УРСР Д.І. Яворницький у художньому творі «За чужий гріх» з великою любов'ю змалював постать свого вчителя в образі професора Хмари:

«Звичайно в нього було не більш, як десяток слухачів, а проте це була велика і вчена, і моральна сила. Він вражав своїх слухачів не красномовством, не пластичністю речі, а дійсне страшенною глибочиною свого розума, своїми оригінальними висновками і широкими порівняннями, до яких удавався, коли хотів ширше і яркіш розвернути свої погляди і думки.

... Іноді він сяде на катедру і все прибира, усе прибира усякі приклади та призвіди, беручи їх із руського, польського, болгарського або ж із сербського чи із лужицького, хорутанського; далі удариться до перського, грецького, санскрицького; і слухачі його довго не можуть зрозуміти, на що й для чого те все він прибира та підводе. Коли ось він вмить стане на катедру, блисне гострими, глибокими і надзвичайно розумними очима, що за-

світять йому не одним, не двома і не десятьма – цілими сорока розумами, розпряме глибокі зморшки на своєму високому і рівному, як по стромі, лобі й одразу як пробіжить по всьому тому матеріялу, який він тільки що зібрав до купи, та як виведе кінець, так усі від незвичайності і глибочини його вивода аж жахнуться на місці...

Своїми лекціями Хмара нагадував того справжнього артисту-будовця, що, будуючи величну і дивну храмину, він сперш усього обставові її звідусіль густим рештованням і схова од погляда народа і довго, довго томить і шпирує його повною невідомістю, а потім вмить скине з будівлі усю дерев'яну одежу її і вмить покаже таку дивну і напрочуд величну храмину, що люде, збігшись до неї, довго стоять у глибокому непорозумінні й довго ніяк не можуть прибрати певних слів, щоб як слід висловити і вихвалити великого артисту-будовця.

... Слава про Хмару як великого ученого пройшла скрізь: не тільки що по всіх російських університетах, а навіть і далі, аж за кордон Росії».

Уболіваючи за долю української культури, Потебня намагався зберегти й донести до читача кращі зразки народної поетичної творчості та твори письменників-класиків. Учений виступав як видавець, редактор і перекладач.

У 1880 р. до Потебні звернувся І.І. Манжура з пропозицією видати зібрані ним фольклорні матеріали:

«Я маю збірник українських пісень (більше тисячі номерів), записаних мною в губерніях Харківській і Катеринославській. Коли існував Південно-західний відділ Російського географічного товариства, я його одіслав туди, але по закритті відділу я не знаю, де він подівся; ходять чутки, ніби вивезено за кордон; тому, вважаючи стосунки мої з Відділом закінченими, маю честь запропонувати Харківському філологічному товариству – чи не видасть воно мого збірника в повному складі або частинами. Характеристику мого збірника Ви можете знайти у 2-му томі Записок Відділу. Крім того, у мене є багато казок, пові-

стей, прислів'їв і т. ін., що не увійшли в «Народные предания» Драгоманова»²⁶².

Хоча Харківське історико-філологічне товариство ще не мало можливостей видавати книжки, Потебня зацікавився кореспондентом, про якого знав з передмови до збірника «Малорусские народные предания и рассказы». Там було відзначено, що від Манжури матеріалів «поступило особливо багато і всі найвищої якості»²⁶³. Потебня відповів Манжурі та, мабуть, просив надіслати деякі з зібраних пісень. Саме в цей час учений закінчив велику рецензію на збірку пісень Я.Ф. Головацького і в додатках до неї писав, що зробив огляд поетичних мотивів колядок та щедрівок за щойно викладеними принципами.

Одержавши від Потебні книжки, Манжура надіслав йому тлумачення окремих українських слів, скромно додавши: «Та все це Вам значно видніше і не смійтесь над моїми легковажними зауваженнями». Тут же подано зауваження до попередніх праць Потебні, що одночасно малюють самого Манжуру як збирача-фольклориста і доброго знавця народного побуту:

«У Вашій рецензії на збірник Головацького (стор. 11) говориться про слово «бескид». В Олександрійському повіті є слово «бескеддя». Це скелясті яри, покриті терном, чорнокленом і корявим берестом, що зветься каранчина... Уявіть собі Журавлівку, тільки скелясту й покриту вищеназваними деревами, – це й буде бескеддя».

Потебня поставився до спостережень Манжури дуже серйозно. Деякі з них він умістив поміж «Дополнений и поправок» до своєї праці «К истории звуков русского языка» (вип. 3, Варшава, 1881, с. 122, 123, 129). І пізніше в працях вченого часто трапляються посилання на записи та повідомлення Манжури, що показують, як високо він цінував маловідомого збирача.

²⁶²Листи Манжури до Потебні опубліковані в кн.: Манжура І.І. Твори. – К., 1961. – С. 382-400. До речі, зміст листів переконує, що родичем вченого Манжура, як вважають сучасні його біографи, не був.

²⁶³Малорусские народные предания и рассказы. – Киев, 1876. – С. 5.

Зі свого боку Манжура відповідав Потебні повною відданістю. Восени 1881 р. він писав ученому:

«Не покидайте мене без Ваших вказівок та заохочуючого до праці співчуття, бо в гурті, кажуть, і каша добре їсться, а то, живучи на хуторі, не бачучи нізвідки відгуку на свої поривання, губиш усяку енергію».

Невідомо, чим були заповнені подальші роки.

Можна тільки гадати, що листування не припинялося, що саме в цей час Манжура переписав та надіслав Потебні свої збірники матеріалів з української усної творчості. У протоколах Харківського історико-філологічного товариства зберігся запис про те, що професор Потебня робив доповідь про велике значення етнографічних записів Манжури і товариство ухвалило придбати всі ці матеріали, щоб згодом їх видати. Частина матеріалів товариство справді надрукувало ще за життя Потебні, якого й треба вважати їх видавцем²⁶⁴.

На 1881 – 1885 рр. припадає виступ Манжури на літературній ниві як поета. Саме тоді в катеринославській газеті «Степь» з'явилися перші його вірші. Дослідник творчості Манжури М. Мочульський вважає, що, «мабуть, і за заохотою Потебні почав Манжура писати вірші»²⁶⁵. Швидше мав рацію І.Я. Айзеншток, який стверджував, що Потебня відіграв певну роль на самому початку поетичної діяльності Манжури²⁶⁶.

Поет, наприклад, писав Потебні 7 січня 1885 р.:

«Доля закинула мене в Катеринославську богадільню, де я тепер перебуваю. Коли вийду, не знаю. На перший час, як я влаштуюся, буду кінчати «Трьомсина», за якого мені обіцяв один

²⁶⁴ Див.: Степові думи та співи Івана Манжури / Под ред. А.А. Потебни. – Харьков, 1889. – 90 с; Сказки, пословицы и т.п. / Зап. в Екатеринослав. и Харьк. губерниях И.И. Манжуры // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 3–203.

²⁶⁵ Мочульський М. На спомин Івана Манжури: Під роковини його смерті // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Кн. 4. – С. 32.

²⁶⁶ Айзеншток І.Я. Потебня і Манжура // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – 1929. – Кн. 21–22. – С. 153.

видавець 200 крб.; але все це в майбутньому, тепер же прохаю – допоможіть мені, чим можете».

У 1885 р. Манжура був у Харкові, можливо, у зв'язку з тим, що Історико-філологічне товариство придбало його етнографічні матеріали. На цей час, як пригадував М.Ф. Сумцов, він був уже цілком хворою людиною, «хоч, незважаючи на нещасливу пристрасть до горілки, що виявилася, тим часом, у нього і в Харкові, ... зберіг чутливе серце, ясний ум, велике поетичне обдарування і живий інтерес до вивчення народу»²⁶⁷.

Потебня поставився до Манжури надзвичайно чуло, дав притулок у себе, довго розмовляв з ним, силючись «заклясти в ньому біса», як писав згодом про це сам Манжура.

Мабуть, під впливом цих розмов Манжура від'їхав до Катеринослава з твердим наміром розпочати нове життя.

Справді, він ретельно заходився складати книжки для народу, написав дві казки – «Як чорт шматочок хліба одслужив» і «Лиха година. Великодне оповідання», що вийшли друком у Катеринославі відповідно 1885 і 1886 рр.

Одержавши від Потебні співчутливий відзив про мову казок, він погодився на пропозицію вченого перекласти на українську мову «Вія».

Увага, що звернув на Манжуру, скромного етнографа й дебютанта-поета, відомий професор та вчений, дуже його підбадьорила, і він ділиться з Потебнею мріями й планами. Щоб підтримати надії поета й полегшити його матеріальне становище, Олександр Опанасович намислив видати збірник його поезій.

Лист до П.Г. Житецького від 18 лютого 1886 р. свідчить, як високо цінував Потебня поетичний талант Манжури:

«Знаючи за чутками про Ваші стосунки з редакцією «Киевской старини», дозволяю собі звернути Вашу увагу на особу, імені якої немає серед співробітників. Це Іван Іванович Манжура... Не кажучи вже про те, що, на мою думку, це, можли-

²⁶⁷Сумцов Н.Ф. И.И. Манжура как поэт и этнограф // Из украинской старины. – Харьков, 1905. – С. 114.

во, найталановитіший з молодших українських поетів (що для «Киевской старины» за характером цього журналу має мало значення), він як збирач етнографічного матеріалу відомий Драгоманову та ін. Він продав своє зібрання Харківському історико-філологічному товариству, але всіляко користуватися ним може. Дещо він і друкував у «Киевской старине». Та з нього можна мати багато чого, аби хоч мізерна винагорода за працю, бо він, без перебільшення, потребує шматка, хоч і не просить. Так склалися обставини.

Якщо цензура дозволить видання його віршів і якщо мені одному видатки будуть не під силу, чи не посватаєте нас з якою-небудь книгопродавчеською фірмою. Проте, поки про це рано»²⁶⁸.

Наприкінці 1888 р. Харківське історико-філологічне товариство, яке очолював Потебня, почало друкувати збірник фольклорних матеріалів Манжури.

Щодо збірника віршів, то тут справа затяглася. У тогочасних листах Потебні знаходимо чимало вказівок на це. Так, у липні 1887 р. він запитував свого родича Володимира Івановича Штейна:

«Володимире Івановичу! Чи не масте зносити з цензурою? Чи можна з провінції твір українською мовою посилати прямо до Петербурга? Постанови щодо цього видаються потай. Ми не знаємо, що дозволено, що ні. Мені передано невеликий, але, на мій погляд, неабиякий збірник віршів по-українському. Частину я півроку тому надіслав через друкарню в цензуру, і ні слуху. Сором і ганьба. Потрібно друкувати за кордоном, що, зрозуміло, і для нас тут даремне; та все-таки краще, ніж зовсім не друкувати»²⁶⁹.

І через півроку Потебня звертається до Штейна з тим самим питанням:

²⁶⁸Олександр Опанасович Потебня : Ювілейний збірник. – С. 90–91.

²⁶⁹Відділ рукописів Інституту російської літератури РАН. – Ф. 541. – № 19. – Арк. 85.

«З півроку тому я через друкарню «Каплан и Бирюков» у Харкові надіслав до цензури рукопис Івана Калічки (псевдонім) «Степові думи та співи». По-моєму, автор, мій знайомий Іван Іванович Манжура, має сильний поетичний талант, і збірничок його віршів за достоїнством неабиякий. Так ось цензура, за чутками, не дозволяє друкуватися, хоч нецензурного там немає. Питання в тому, чи варто й чи можна подати прямо до Петербурзького Цензурного Комітету, оминаючи Київ і Одесу, цей збірник від мого імені, пустивши в хід моє ім'я? Я взявся видати цей збірничок і хочу зробити ще одну спробу, перш ніж, з дозволу автора, відішлю для друкування за кордон. Закордонне видання для нас буде втрачене»²⁷⁰.

У листі від 25 листопада 1887 р. знову йдеться про вірші Манжури:

«Українські вірші, можливо, зберуся переписати знову, оскільки надісланий в цензуру рукопис не повернуто. А втім, судячи з того, що в останній час навіть невинні й пусті речі українською мовою друкуються за кордоном, важко сподіватися на успіх»²⁷¹.

Ймовірно, за допомогою Штейна справу було розв'язано. «Степові думи та співи» побачили світ у Петербурзі 1889 р.

Цікавим для характеристики стосунків Потебні та Манжури є доопрацювання вченим віршів поета, вміщених до збірника. На цей факт звернув увагу І.Я. Айзеншток. Наприклад, у рукописі Манжури в перекладі з Ієроніма Перма два останні рядки звучали не зовсім вдало:

Зіронька ясна темньої ночі
Чужа і холодна нам завжди здається,
Квітки ж радіють в степу наші очі,
І серце, мов рідне, до неї сміється.
Літо минулось і квітки немає,
А зіронька тихо зорить, як і влітку;

²⁷⁰ Там же. – № 20. – Арк. 150.

²⁷¹ Там же. – Арк. 240.

Щире так щастя рівнесенько сяє,
Зрадливе і пишне минається невидко.

Виправляючи останні рядки, Потебня продовжив паралелізм, зробив образ рельєфнішим, посиливши емоційне враження від чудового перекладу Манжури:

Щире так щастя, як зіронька сяє,
Зрадливе і пишне минає, як квітка²⁷².

Потебня високо цінував поезію Манжури. За спогадами М.Ф. Сумцова, крім чистоти мови, ученого приваблювали самотність, розмаїтість образів, мужній стиль²⁷³. Довіряв він і тонкому мовному чуттю поета, не раз звертався до нього з питаннями щодо вживання того або того слова.

Так, уже в одному з листів 1886 р. Манжура торкається вислову «поле лиліє», який трапляється в думі «Про втечу трьох братів»:

«Чи не буде це живе й донині слово «линїти», тобто хвилюватися, переливаючись від тихого вітерця, то світлою, то темною смугою. Наприклад, кажуть «гречки линїють», тобто хвилюються за хорошої погоди, причому «одна смуга – аж ворона, а інша – сиза». У тій же думі, записаній Кулішем, засвідчено вислів «поки сонце обитріє». Хтось, чи не Антонович та Драгоманов, передруковуючи його, переробили в «обвітріє». Така сваволя не має підстав, тому що слово це в формі «обіздрити» існує біля Дніпра й дотепер. Наприклад, кажуть «нехай сонце обіздріє», тобто це буде саме той час, коли зійде роса з трави».

Водночас відчувається, що вчений був для Манжури не тільки високим авторитетом, а й дуже близькою за духом людиною. Манжура звертався до нього як до єдиного друга, що щиро цікавиться його долею, любить і розуміє його з усіма печалями. Так,

²⁷²Айзеншток І.Я. О.О. Потебня і українська література // Шляхи мистецтва. – 1921. – № 2. – С. 98–99.

²⁷³Сумцов Н.Ф. И.И. Манжура как поэт и этнограф. – С. 125.

в одному з останніх листів Манжура писав: «За фамільярність вибачте – так зірвалось; та мені здається, що хоч і стоїмо ми далеко на інших кінцях «житейської драбини», але ріднішої за духом людини кругом немає».

Виявом інтересу Потебні до талановитого українського поета Петра Петровича Гулака-Артемовського стало видання 1883 р. низки його творів у журналі «Киевская старина». Роллю видавця учений тут не обмежився, а поєднав її з роботою дослідника. До текстів було додано покажчики варіантів, а в короткій передмові відзначено особливості правопису Гулака-Артемовського.

Останньою працею Потебні-видавця були «Малорусские домашние лечебники XVIII в.», надруковані 1890 р. в журналі «Киевская старина» (Кн. 1. – С. 91–94. Приложения: 1–59).

18 листопада 1878 р. о першій годині дня в урочистому залі університету професор Потебня в присутності численної публіки прочитав лекцію про значення Г.Ф. Квітки-Основ'яненка як українського письменника, що особливо художньо та рельєфно відтворив історично-побутову сторону життя Слобідської України кінця XVIII–початку XIX ст. Указавши на виправданість існування української мови й української літератури, лектор ознайомив слухачів із хибними поглядами критичної думки 40-х років, яка висловлювалася з приводу творів Квітки, і протиставив помилкам критиків тієї епохи поважні аргументи.

Кафедра лектора була прикрашена зеленню та квітами, а над нею підносився портрет Квітки-Основ'яненка. По закінченні лекції було прочитано телеграми, одержані в цей день з різних кінців Росії від шанувальників Квітки-Основ'яненка.

Весь збір з лекції (200 крб.) і пожертвувані присутніми на лекції 100 крб. склали частину суми, призначеної для оплати видання творів письменника.

Після цього невеликий гурток представників місцевої інтелігенції зібрався на ювілейний обід. Тут були професори університету, службовці і кілька дам. Було виголошено багато промов. Говорили О.О. Потебня, М.М. Бекетов та ін. Привіталь-

ні телеграми надійшли з Петербурга – від колишніх студентів Харківського університету, з Києва, Чернігова, Житомира, Глухова, Казані, Ніжина та інших міст. Прислав телеграму й біограф Квітки Г.П. Данилевський.

Дружина Потебні Марія Францівна в листі від 28 листопада 1878 р. писала до своєї сестри: «18 святкували урочисто ювілей Квітки. Олександр Опанасович прочитав непогану лекцію, потім ми обідали за підпискою, було душ до ста, з промовами й співами... Приїхав з цього приводу Лисенко, зібрав хор і співали малоросійські пісні (які, як тобі, напевно, відомо, заборонені для публічного виконання), а це хоча було й публічно, проте мало приватний характер, співав хор з його нової опери, а сам він грав увертюру «Різдвяної ночі»²⁷⁴.

Видати твори Квітки-Основ'яненка Потебня вважав своїм громадським обов'язком. Адже видання, здійснене Кулішем, до речі, неповне, вже давно розійшлося, а попит на твори улюбленого письменника не зменшувався. Водночас учений дивився на справу як на корисну «для історичного вивчення мови»²⁷⁵. Прагнучи підготувати наукове або, принаймні, найповніше видання, він надумав переглянути й звірити всі досі здійснені видання творів Квітки, а також почав розшукувати рукописи письменника в бібліотеках Харкова, Москви та Петербурга. Звертався він і до приватних осіб. Наприклад, приятель Потебні Г.С. Чириков 16 грудня 1878 р. писав І.Є. Бецькому: «Все, що Ви пишете про Квітку, я повідомив професорові Потебні. Він говорить, що цікаво було б йому бачити особливо українську повість «Перекотиполе», писану власною рукою Квітки»²⁷⁶.

Книговидавець О.О. Гатцук писав Потебні про те, що московського видання творів Квітки він не знайшов, але продовжує

²⁷⁴ Відділ рукописів Інституту російської літератури РАН. – Ф. 541. – № 19. – Арк. 201 зв.

²⁷⁵ Україна. – 1927. – Кн. ½. – С. 169.

²⁷⁶ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 32 (І.Є. Бецького). – Картон 8. – Од. зб. 1. – Арк. 183.

шукати. На думку Гатцука, Потебня мав покласти в основу нового видання харківське, що друкувалося під наглядом автора.

Особливий інтерес у питанні видання творів Квітки Основ'яненка за редакцією Потебні має листування вченого з І.І. Срезневським, який був особисто знайомий із письменником. Тому Потебня й звернувся до нього за допомогою та вказівками: «Я думаю, що українські твори слід було б надрукувати за першим виданням з віднесенням різночитань і виправлень О.О. Куліша у виноски. Не знаю, чи пощастить внести в це видання, якщо воно здійсниться, що-небудь нове, наприклад, український оригінал повісті «Вот любовь», що безсумнівно існував. Можливо, Ви вважатиме за корисне дати які-небудь поради й вказівки»²⁷⁷.

У наступному листі Потебня детально знайомив Срезневського з планом та принципами задуманого видання: «Наявні кошти не дозволяють думати про видання повного зібрання творів Квітки. Відповідно до цього я підготував до видання Малоросійські повісті (крім однієї – звіряв усі видання; правопис старий, не кулішівський, проте з додатком *є* для *ю*, *і* для *ji*, наприклад, *ii-iii*, та двох наголосів, напр., «покрий мене, сира зёмле, нехай я не бачу»), до яких я хотів би приєднати «Листи до любезних земляків», якщо знайду можливість. Далі будуть іти повісті та історичні статті загальнолітературною мовою (починаючи з Ганнусі), що були надруковані всього один раз і ґрунтовно забуті публікою. Драматичні твори, Халявський та Столбиков, можуть бути до пори відкладені...

До особливостей мови я ставився обережно. З видання Куліша я утримав наголоси зі згаданю вище зміною, яка з зовнішнього боку збігається зі старовинним звичаєм, а з внутрішнього має на меті усунути фікцію, що міститься в такому зображенні акцентуації, як «моя мамо» або російське «мать моя». Насправді – один наголос більший, другий менший. Нового, звичайно, тут нічого немає. У подробицях можуть бути розбіжності й по-

²⁷⁷Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С.173.

милки з мого боку, як іноді помилявся Куліш. Зроблені останнім виправлення мови й пропуски я усунув. Виправлення інколи відзначав у виносках»²⁷⁸.

У самому Харкові видавець знайшов дещо цінне для видання. В університетській бібліотеці було виявлено рукопис самого Квітки під назвою «Малороссийские повести, рассказанные Основьяненком. Книжка третья». Рукопис свого часу був уже повністю підготовлений до друку, навіть мав цензурний дозвіл. Він містив українські тексти повістей Квітки («Божі діти» та «Щира любов»), які до того часу були відомі лише в російському перекладі. Проте розпочати друкування творів Квітки виявилось далеко не простою справою. 1886 р. спадкоємці письменника передали земству право на видання його творів з тією умовою, що чистий прибуток піде на школу імені Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. Лише після цього Харківська повітова управа прийняла рішення видати твори Квітки в тому вигляді, як підготував їх Потебня, за його редакцією і з його коментарями.

Тираж був визначений у 1800 примірників. Крім того, деякі особливо популярні твори мали вийти окремими брошурами тиражем до тридцяти тисяч примірників. Це були «Маруся», «Мертвецький великдень», «Добре роби, добре й буде», «Конопська відьма», «От тобі й скарб», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Пархімове снідання», «Салдацький патрет», «Божі діти», «Щира любов», «Листи до любезних земляків» і «Перекотиполе».

Через різні причини два перші томи творів Квітки за редакцією Потебні вийшли з друку лише на початку вересня 1887 р. Третій том побачив світ у червні 1889 р., а четвертий – у червні 1890 р.

Проте редакційну роботу Потебня закінчити не встиг. Ще два томи творів Квітки вийшли пізніше за редакцією М.Ф. Сумцова.

Те, що зробив учений, за його життя належно оцінене не було. Наприклад, «Киевская старина» (1889, № 10) почала свою

²⁷⁸ Там же. – С. 170.

рецензію підкресленням того факту, що «автор, який посідає таке помітне становище в літературі й настільки популярний, тільки тепер, майже через п'ятдесят років після смерті, удостоюється повного видання творів». Після цього було відзначено, що план видання, здійснюваний Потебнею, неповний, що деякі повісті пропущено: «Ганнуся», «Купований розум». Бажано було б, писав рецензент, «бачити, зрештою, зібраним разом усе надруковане Квіткою від перших фельстонів Фалалея Повитухіна в «Украинском вестнике» десятих років до дрібних заміток і статей останніх років його життя». Приблизно такою ж була думка «Зорі» та інших періодичних видань.

Відповідно до умов наукової роботи в Україні XIX ст. Потебня викладав в університеті і писав свої праці російською мовою. І лише поетичні спроби вченого засвідчили як його глибоке знання української народної творчості, так і любов до рідної мови. Думка перекласти українською мовою античну класику виникла в Потебні в останні роки життя. І почав він з «Одіссеї», якою зацікавився ще в середині 70-х рр. Тоді ж він прочитав публічну лекцію про цей твір. На жаль, учений не записував своїх лекцій. Збереглися лише окремі начерки, якими він користувався, виступаючи перед слухачами. Начерки були опубліковані О.О. Русовим як додаток до книги «Из записок по теории словесности» (с. 531–537). Книга містить замітки вченого з теорії міфу, поезії й прози, які були йому доміжним матеріалом при читанні спеціальних курсів теорії поезії. Опубліковано було й знайдені уривки перекладу «Одіссеї»: 275 віршів третьої рапсодії, повністю сьому (347 віршів) та восьму (586 віршів), а всього – 1208 віршів (с. 541–583). Віршам передує невеличкий вступ (с. 538–541), цікавий тим, що в ньому розповідається про роботу над перекладом.

Хоча Потебня був одним з найкращих знавців української мови, відзначав Русов, він довго й старанно готувався до цієї роботи. Спочатку вчений простудіював оригінал поеми, а після цього звернувся до її перекладів різними слов'янськими мова-

ми²⁷⁹. Відновивши в пам'яті образи та картини, які слід було відтворити в перекладі, він заглибився в читання творів народної словесності та класичних українських письменників.

В архіві вченого в окремії пачці паперів можна бачити зроблені ним виписки слів, виразів і фраз, які могли придатися для передачі назв предметів, дій, епітетів, означень, характеристик, що трапляються в «Одіссей». Ці виписки лексичного матеріалу з фіксацією відповідних джерел показують, що Потебня перечитав Геродота, Іпатіївський літопис і літопис Самовидця, багато актів, виданих Археографічними комісіями, збірники пісень і прислів'їв Чубинського, Головацького, Метлинського, Номиса, Кольберга, матеріали, видані в «Записках о Южной Руси» й «Основі», твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, П. Куліша, Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Манжури та ін.

Було зроблено понад 2500 виписок. Вони складаються з окремих слів або поставлених поряд синонімів: *горонаха, бідолаха, бідаха; густо, багато; скоро, швидко, хутко, шпарко, мерщій; бігати, чвалати, чесати, чухрати, чимчикувати, похатися; більше, кріпше, дужче, сильніше, міцніше* і т. ін. Записані також словосполучення, що вживаються в народній поезії для вираження певного поняття (*ревно заплакати, гвалт зчинити, раду складати, у славу вбитися, неславу зложити, сльози роняти, словами мастити, жалю серцю завдавати*) або для означення предмета (*ліс непролазний, качечка качуриста, ясна зброя, смажні вуста, супротивне слово, люба згода, добра слава, пташки співучі, бджоли гудючі, золота брама – срібні одвірки, препишна вечеря, славні вечорниці, дівчина чемна, старець божий* та ін.). Виписував учений і цілі речення та фрази, що здавалися йому придатними для перекладу «Одіссей», наприклад: *а в вись висока, а в ширь широка; в кору багрява, а в верх кудрява; сама стала – задумала, карі очі зарюмала; як*

²⁷⁹І.Я. Айзеншток свідчив, що на початку 20-х років у бібліотеці Харківського університету ще зберігався примірник перекладу «Одіссей» польською мовою з помітками Потебні (Шляхи мистецтва. – 1921. – № 2. – С. 99).

була я сім літ удовою – не чула я землі під собою, як пішла я за вражого сина – побила мене лиха година і т. ін.

Ознайомлення з рукописом перекладу «Одіссеї» показує, що, перекладаючи, Потебня не обмежувався одним словом чи виразом. Він тут же добирав до нього синонім або й два. Дописувалися синоніми, як правило, над рядком. Очевидно, вчений розраховував порівняти їх при остаточному переписуванні віршів, щоб відібрати найкращий. Так, над іменником *бандура* надписано слова *ліра* й *кобза*. Дієслово *живитися* має синоніми *шануватися* та *розкошувати*. До іменника *сварка* подано синоніми *спірка* й *суперечка*, до *хазяйство* – *добро* й *добиток*, до *чадо* (одно) – *одиниця*, *одиначка*.

Порівняймо ще: *вжиток* – *благо*, *вдача* – *доблесть*, *владика* – *господар*, *гнів* – *ненависть*, *губитель* – *душолюб*, *злеє* – *лихо*, *колода* – *дуб*, *пучина* – *глиб*, *нащадок* – *потомок*, *дівка* – *панна*, *наддвіроч* – *притолока*, *одноліток* – *ровесник*, *отче* – *батьку*, *палати* – *хороми*, *печаль* – *горе*, *порох* – *пил*, *піддашня* – *присінки*, *пути* – *сіті*, *розмова* – *річ*, *старий* – *батько*, *страх* – *сором*, *тенета* – *пути*, *цілина* – *новина*, *честь* – *повага*, *шаноба* – *честь*.

Аналізуючи добір синонімів Потебнею, не вдається простежити якоїсь певної тенденції. Можливо, вчений урахував тут найрізноманітніші смислові й стилістичні нюанси, а також звучання вірша. Про це свідчать, як нам здається, такі дієслівні пари: *бігли* – *пливли*, *вихваляю* – *величаю*, *вмовляв* – *просив*, *жують* – *їдять*, *ззнали* – *винесли*, *закопавишия* – *заривишия*, *здибало* – *настигло*, *зібралися* – *зійшлися*, *схопивсь* – *встав*, *ізвелів* – *приказав*, *любить* – *коха*, *метати* (стріли) – *пускати*, *навчали* – *наущали* (*будеш мене на добрий розум наущати* – Метлинський, 351), *нужуся* – *журюся*, *нудить* – *силує*, *облягли* – *обняли*, *одвічати* – *одповідати*, *одішлете* – *відправляйте*, *підитрикнула* – *пустила*, *прибув* – *завітав*, *пригорнуся* – *прихиллюся*, *поспіли* – *попали*, *починав* (співати) – *заводив*, *пригнались* – *пригреблись*, *прорік* – *сказав*, *розкидав* – *розточив*, *прийняти*

(лиха) – *азнати, пустився (іти) – зібрався, спіткавши – зустрівши, точились (сльози) – лились, тужив – жалкував, взяли (лихо й журба) – скрутили.*

Звичайно, Потебня не обмежувався добром синонімів лише до іменників та дієслів. Серед синонімів засвідчено прикметники (*безлюдний – пустинний, веселий – приязний, гулкий – гучний – дзвінкий, зрадливий – лукавий, могутий – потужний, невимовний – несказаний, нерозумний – необачний, потужний – міцний, пресловутий – славетний, страшний – грізний, товстий – дебелий*), прислівники (*вкупі – посполу, добре – гаразд, до цяти – до щерті, надвоє – нарізно, разом – вкупі, чимало – багато, швидко – проворно, шкода – дарма*), службові частини мови (*коло – при, либонь – хіба, наперекір – проти, не то – чи, одначе – та тільки, поруч – побіля*) та ін.

На особливу увагу заслуговують у перекладі Потебні синонімічні звороти, які передають ту саму думку різними лексичними засобами. Таких зворотів у тексті «Одіссеї» чимало: *аж страх розбирає – торопію, була до вподоби – подобалась, в душі замишляючи злеє – каверзуючи злеє у серці, глумитися над ним – з його глузувати, добро замишляючи в серці – в думках до нього зичлива, до свого рідного краю – в отчизную землю, з криком сказати не можна яким – з галасом бозна-яким, інше щось мають на думці – інше щось затівають, од інших усіх втаїлося – з інших не постеріг ніхто, світло згасила очей – позбавила світла, як сіли вечеряти – відколи вечеряєм, перевищував всіх – узяв над всіма.*

Видавці «Одіссеї» намагалися врахувати надрядкові варіанти-синоніми, подаючи їх внизу кожної друкованої сторінки. Проте це вдавалося їм не завжди. Нижче наведемо за рукописом Потебні уривок з 8-ї пісні, що в друкованому вигляді варіантів не містить. Синоніми подаємо в тексті в квадратних дужках:

Так. Та як був у плащі, ісхопившись узяв він у руку
Круг і більший і товщий, немалим чим дебелийший,

Од тих, якими кидались попроміж себе феаки,
Та розмахавши його, пустив міцною рукою.
Камінь загуб; ік самій землі аж поприпадали
Довговеселії феаки, мужі корабельщики славні,
Під каменя льотом, а він перелетів всі признаки,
Швидко з руки летячи [з руки біжучи]²⁸⁰. Положила призна-
ку Атена,

Станом вподобившись мужу, слово рекла і сказала:
І сліпий тобі, гостю, твою розпізнає прикмету
Помацки, з іншими бо вона не змішавшись в купу,
Геть собі даліше лежить. А ти на сей раз не бійся:
З феаків ніхто туди її не докине [не досягне] ані перекине.
Так сказала, звеселився ясний Одіссеї²⁸¹ многотерпець...

На жаль, у книгу «Из записок по теории словесности» було включено не всі фрагменти перекладу «Одіссеї». Невеликі уривки, про які є відомості в описі архіву Потебні, зробленому відразу після його смерті, до цієї праці не потрапили²⁸². Пізніше архів ученого зазнав втрат. І тепер про ці невеликі тексти дають уявлення лише 4 рядки 10-ї пісні, які відшукав і опублікував І.Я. Айзеншток:

К острову Аполії ми прибули. Проживав там
Атен, син Гиппата, милий богам не смертельним,
На пливучому острові, що його весь оббігала
Несокрушима стіна мідяна та скелі²⁸³.

Велика робота Потебні була своєрідною підготовкою для передачі гомерівської поезії засобами української мови. Суть такої передачі в тому, щоб, користуючись виражальними засобами рідної мови, не підпорядкувати їм систему образів Гомера,

²⁸⁰У друкованому варіанті – «Швидко пустившись з руки».

²⁸¹У друкованому варіанті – «зрадів Одіссеї».

²⁸²Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – С. 86.

²⁸³Шляхи мистецтва. – 1921. – № 2. – С. 100.

не «українізувати» попутно всю внутрішню атмосферу і побутову обстановку його поем, як це робили попередні покоління українських перекладачів²⁸⁴.

Так, перекладаючи «Іліаду» своєрідним чотиристопним амфібрахієм з наміром наблизити її звучання до українського народнопісенного, С.В. Руданський не тільки вважав за можливе обходитися без славетних гомерівських епітетів, а й намагався навіть перекладати міфологічні імена. Муза іменується в нього Співою, Аїд – Невидом тощо.

Майже одночасно з Руданським перекладав Гомера О.О. Навроцький, причому він теж замість гекзаметра прийняв близький до народнопісенного шестистопний хорей. Не відходячи під загальних прагнень до «онароднення» Гомера, що дозволяли йому замість аеда з кіфарою підставляти кобзаря з українською лірою, Навроцький все-таки не вважав можливим опускати гомерівські епітети, перекладати грецькі імена, хоч і заміняв їх часом відповідними римськими (Діана і Венера замість Артеміди й Афродіти тощо).

У 80–90-х роках чудовий знавець грецької мови П.І. Ніщинський (Петро Байда) переклав українським гекзаметром усю «Одісею» і половину «Іліади». Турбувався він і про прикрасальні епітети, хоча часом залишав їх без перекладу. Не подолав він і традиції щодо передачі грецьких назв по батькові – Атрідові у нього відповідає Атрієнко, Пелідові – Пелієнко і т.д. Такою ж «українізацією» навіяні в Петра Байди й «лицарі славні», і «кобзарі» з «кобзами» та інші елементи українського і навіть загальноруського побуту, малозрозумілі провінціалізми тощо.

Від «онароднення» Гомера українськими перекладачами XIX ст. треба відрізнити позиції лівого крила Київської громади, очолюваного М.П. Драгомановим. Висуваючи свою куль-

²⁸⁴ Див.: Чехович К. Олександр Потебня: український мислитель-лінгвіст. – Варшава, 1931. – С. 149-153; Тен Борис. Гомер на Україні і О.О. Потебня // Жадань і задумів неспокій. З творчої спадщини Бориса Тена. – К., 1988. – С. 144-147.

турно-освітню програму, він наполягав на тому, щоб література для українського народу створювалася «на мові, якою народ говорить, співає пісні, створює казки та прислів'я», пояснюючи при тому, що «взявши за відправну точку для української літератури простонародні пісні і казки, можна буде перекласти кращі зразки народних епосів аж до самого Гомера», а також ряд найважливіших творів світової літератури. У світлі цих висловлювань новим щаблем в освоєнні Гомера на Україні уявляються часткові переклади «Іліади» та «Одіссеї», здійснені згодом І.Я. Франком, Лесею Українкою, В. Самійленком. У праці «Александр Афанасьевич Потебня» (Петроград, 1924 р.) філософ Т. Райнов зробив кілька цікавих спостережень над перекладом «Одіссеї». На його думку, переклад Потебні не тільки витримує порівняння з класичним перекладом російською мовою, що належить В.А. Жуковському, але де в чому його перевершує. Для ілюстрації цього твердження Райнов подає уривок 7-ї пісні про перебування Одиссея у феакійців з перекладу Жуковського та паралельний з перекладу Потебні:

В город направил тем временем путь Одиссей; но Афина
Облаком темным его окружила, чтоб не был замечен
Он никаким из надменных граждан феакийских, который
Мог бы его оскорбить, любопытствуя выведать, кто он.
Но, подошед ко вратам крепкозданным прекрасного града,
Встретил он дочь светлоокою Зевса, богиню Афину,
В виде несущей скудель молодой феакийской девы.
Встретившись с нею, спросил у нее Одиссей богоравный:
– Дочь моя, можешь ли мне указать те палаты, в которых
Ваш обладатель божественный, царь Алкиной, обитает?
Многоиспытанный странник, судьбою сюда издалека
Я заведен; мне никто не знаком здесь, никто из живущих
В городе вашем, никто из людей, обитающих в поле.
Дочь светлоокая Зевса Афина ему отвечала;
– Странник, с великой охотой палаты, которых ты ищешь,

Я укажу; там в соседстве живет мой отец беспорочный;
Следуй за мною в глубоком молчаньи; пойду впереди я;
Ты же на встречаемых людей не гляди и не делай вопросов
Им; иноземцев не любит народ наш; он с ними неласков;
Люди радушного здесь гостелюбия вовсе не знают;
Быстрым вверяя себя кораблям, пробегают бесстрашно
Бездну морскую они, отворенную им Посейдоном.
Их корабли скоротечны, как легкие крылья их мысли.
Кончив, богиня Афина пошла впереди Одиссея
Быстрым шагом; поспешно пошел Одиссей за богиней.

У Потебні цей уривок звучить так:

Тоді-то підвісь Одиссей, щоб до города йти; Афина ж,
До його зичлива, туманом густим його оточила,
Щоб часом який з високоумних феаків спіткавши
Не став глумитись над ним словами та роду питати.
Коли ж уже мав уступити у город веселий,
То там зустріла його ясноока богиня Афина,
Дівчиною молодою, з глеком в руках, обернувшись,
Стала вона перед ним, а ясний Одиссей став питати:
«Дочко, чи не провела б ти мене до домівки мужа
Алкиноя, що тут меж сими людьми панує?
Бо я тут чужий, дознавши й перетерпівши чимало,
Прихожу з далекого краю, тим-то не знаю нікого
З людей, що держать сей город і ниви сі роблять».
К йому ж промовила так ясноока Афина:
«Так я ж тобі, гостю, той дім покажу, що ти кажеш,
Бо се недалеко од чесного батька мого домівки.
Тільки ти мовчки іди (а я попереду йтиму);
Не поглядай ні на кого і не питайся ні в кого,
Бо тут такі, що не дуже чужих людей поважають,
Не дуже то люблять вітати, як прийде хто з іншого краю.
На кораблі швидкі вони лиш вповають, та моря

Пучину на них переходять: так дав їм землі потрясатель:
А кораблі в їх швидкі, як птиці крило або думка».
Так-то сказавши, його повела Паллада Атена
Спішно, а він затим пішов по слідах богині...

Райнов наголошує, що переклад Потебні передусім простіший і природніший, тоді як переклад Жуковського рясніє навмисними залишками ломоносовського високого стилю й тією пишномовністю, що її багато хто визнає прикметою класичної поезії. Замість бундючного образу «несущей скудель феакийской девы» у Потебні простий образ молоді дівчини з глеком у руках. Налаштувавшись на стародавній лад, Жуковський перекладає: «Люди радушного здесь гостелюбия вовсе не знают». У Потебні просто: «Не дуже то люблять вітати, як прийде хто з іншого краю». Образи Жуковського якісь розпливчасті, без певної рельєфності й психологічної колоритності. У Потебні вони, навпаки, точні, випуклі до скульптурності і повністю відповідають суті зображуваного. Жуковський говорить блідо: «Мне никто не знаком здесь, никто из живущих В городе вашем, никто из людей, обитающих в поле».

Потебня підкреслює: Одиссей розрізняє не просто тих, що живуть у місті і полі, а мешканців міст і тих, що «ниви сі роблять», тобто хліборобів: виходить набагато конкретніше. Розмова між Одиссеєм і Афіною у вигляді дівчини передана Жуковським з робленою, фальшивою простотою. Дівчина викликається в нього показати дім Алкіноя «с великой охотой», додаючи, що він – поблизу оселі її батька «беспорочного». У Потебні все це конкретніше і правдивіше: дівчина говорить з видимим жалем до подорожнього: «Так я ж тобі, гостю, той дім покажу, що ти кажеш», і перекладачеві хочеться вкласти в ці слова ще більше тепла, тому замість звертання «гостю» він добирає варіанти: «батьку», «паночче». Готовність свою вона пояснює тим, що дім «чесного батька мого» поряд з домом Алкіноя: епітет «чесний» не лише в дусі народної поезії, а й сповнений виразності, якої

немає в епітеті, вжитому Жуковським. Ще: кораблі феакійців у Жуковського «скоротечны» – образ, який нелегко поєднати з образом корабля, предмета, що не здатний «текти» у сучасному розумінні, а давнє «течи» нами майже позабуте в значенні «рухатися». Потебня називає кораблі «швидкими» – вираз точний, образ уявний. Ще характерна подробиця: у Жуковського кораблі швидкі, «как легкие крылья», у Потебні цей образ виразніший, конкретніший: «як птиці крило». «Узагалі, – говорить Райнов, – з деяким правом можна до перекладу О.О. Потебні пристосувати те, що сказав в одному листі до Фета Л.М. Толстой про Гомера в оригіналі, порівнюючи його з перекладом В.А. Жуковського: переклад О.О. Потебні подібний до джерельної води зі смітинками, яка ломить зуби, тоді як переклад В.А. Жуковського нагадує дистильовану воду. А втім, це говорить не так на догану Жуковському, як для характеристики безсумнівних мистецьких елементів в обдаруванні О.О. Потебні»²⁸⁵.

Цікавим додатком до спостережень Райнова можуть бути слова Потебні в листі до відомого російського вченого Ф.Є. Корша: «Пробував перекладати Гомера й, незалежно від мого вміння, думаю, що по-українському могло б вийти точніше й краще, ніж у Гнедича й Жуковського».

Продовжуючи спостереження Т. Райнова, інші дослідники підібрали ще деякі подробиці на користь перекладу Потебні. Так, одне з порівнянь, наведених Райновим, не вичерпує всього поетичного образу. У Жуковського кораблі швидкі, «как легкие крылья их (тобто феакійців – В.Ф.) мысли», а в Потебні – «як птиці крило або думка». Привертає увагу й таке місце з поданого вище перекладу Жуковського:

Но, подошед ко вратам крепкозданным прекрасного града,
Встретил он дочь светлоокою Зевса, богиню Афину,
В виде несущей скудель молодой феакийской девы,
Встретившись с нею, спросил у нее Одиссей богоравный...

²⁸⁵ Райнов Т. Александр Афанасьевич Потебня. – Пг., 1924. – С. 20.

Такі звороти, як «встретил он ... богиню... в виде» тощо або «встретившись с нею, спросил...», вказують на ініціативу самого Одиссея. Активність богині Афін не відзначена. У Потєбні це звучить інакше:

Коли ж уже мав уступити у город веселий,
То там зустріла його ясноока богиня Атена,
Дівчиною молодою, з глеком в руках, обернувшись,
Стала вона перед ним, а ясний Одиссей став питати...

Виразами «зустріла його ... богиня... дівчиною ...обернувшись» і «стала вона перед ним» Потєбня підкреслив ініціативу Афін, її провідну роль.

У найкращому з сучасних перекладів «Одиссеї» Бориса Тена відповідне місце відтворено так:

Тільки-но до чарівного вже мав уступити він міста,
Як перестріла його сама ясноока Афіна
В вигляді юної діви, що з глеком ішла повз нього.
Стала вона перед ним, і спитав Одиссей богосвітлий...²⁸⁶

Близький до потєбнянського порівняння «як птиці крило або думка» рядок Бориса Тена: «Бистрі у них кораблі, мов крила, мов думка людини»²⁸⁷.

Відзначають, що переклад О.О. Потєбні не вільний від таких огріхів, як, з одного боку, п'ятистопові рядки, з другого – гіперметричні, а також рядки з зайвим складом тощо. Не звільнився Потєбня і від таких традицій своїх попередників, як підміна античної кіфари українською кобзою, як своєрідні назви по батькові грецьких героїв (правда, в трохи зміненій формі – Пелейович). Про незавершеність роботи Потєбні над перекладеними ним уривками «Одиссеї» свідчать зрештою і численні варіанти до окремих слів і виразів у виносках, якими рясніє переклад.

²⁸⁶Гомер. Одиссея / Переклав із старогрецької і склав примітки Б. Тен. – К., 1963. – С. 125.

²⁸⁷Там же. – С. 126.

Потебні не пощастило ні завершити свій труд, ні довести перекладені ним уривки «Одіссеї» до художнього рівня, який цілком відповідав би його творчому задумові. Проте його праця над цим перекладом зробила вагомий внесок у методіку перекладацького мистецтва й підготувала ґрунт для подальшого й успішного освоєння спадщини Гомера в українській літературі.

Учений завжди прагнув, щоб його знання стали надбанням багатьох, щоб з його працями і роздумами могли познайомитися якомога більше людей-учених, викладачів вищої школи й учителів середніх навчальних закладів. Саме цим, ймовірно, і керувався Олександр Опанасович, коли в 1877 р. дав згоду очолити Харківське історико-філологічне товариство. Діяльність цього Товариства, заснованого ще в 1869 р., насамперед була спрямована на посильний розвиток і поширення історико-філологічних знань. На засіданнях Товариства, коли ним керував Потебня, були поставлені теми, пов'язані з вивченням літератури, народної поезії й етнографії місцевого краю. Саме до цієї галузі знань належали порівняно невеликі, але широкі за проблематикою доповіді О.О. Потебні, кількість яких за 1878 – 1884 рр. досягла двадцяти. Тематика цих виступів ученого відбита в звіті про діяльність Харківського Історико-філологічного товариства за 1878–1883 рр., який було опубліковано в «Харьковском календаре за 1884 год».

Доповіді, які читали в Товаристві, мали привертати увагу громадськості міста до вивчення минулого свого краю, спонукати до збирання рідкостей, предметів мистецтва і побуту, а також рукописів і книг.

Діяльність Товариства у період головування Потебні була багатогранною, охоплювала проблеми, пов'язані з пропагандою культури у різних прошарках населення. І у всіх його починаннях, у всіх заходах незмінною була присутність Олександра Опанасовича, його безпосередня участь, розуміння свого високого обов'язку громадянина, вченого, педагога, вихователя.

ІДЕЇ, ЯКИМ СУДИЛОСЯ ДОВГЕ ЖИТТЯ

Уже з 1890 р. здоров'я О.О. Потебні почало помітно погіршуватися. Розкрилля ж його духовних сил ще тривалий час не віщувало близької розв'язки. І все-таки за кілька місяців до смерті він уже не міг відвідувати університет. Востаннє бачили його в аудиторії на початку вересня 1891 р. Відтоді оголошення «Професор Потебня не буде читати через хворобу» вже не знімалося. Студентів учений запрошував додому і під час бесід з ними ніби забував про хворобу, переймаючись запалом творчості. Та от настав час, коли навіть такі лекції вдома довелося скасувати.

Увесь кінець вересня, жовтень і листопад до студентів доходили чутки то про погіршення, то про поліпшення здоров'я Олександра Опанасовича. Студенти розпитували про нього викладачів та синів ученого. Одного разу професор Халанський відповів: «Мабуть, ми його втратимо: в останні відвідини я вже не міг бачити його». І на очах улюбленого учня Потебні заблищали сльози. Але через кілька днів Олександр Олександрович, старший син ученого, радісно говорив, що хворому стало краще.

І все ж незабаром пронеслася приголомшлива чутка.

«Ми стояли в актовому залі університету, чекаючи лекції (публічної) Овсяннико-Куликовського про Толстого, – писав Р.І. Каширенінов. – Підходить В.І. Харцієв, блідий і зажурений: ми питаємо, що з ним. «А хіба ви не чули сумної новини?» Нам і на думку не спало, що за новина могла бути. «Олександр Опанасович помер сьогодні о 4-ій годині». Не вірилося; обидва ми замислилися, намагаючись розібратися у своїх думках і почуттях. «Не кажіть же до кінця лекції Альоші». Він скоро підійшов, але ми промовчали. Тим часом збиралася публіка. Підійшли деякі професори. Турбувалися, щоб не стривожити Овсяни-

ко-Куликовського повідомленням раніше лекції. Та, як завжди буває, хтось поспішив сказати йому: зате, пам'ятаю, з яким натхненням, з яким жаром заговорив він в одному місці лекції про об'єктивну сторону людського духу, про споглядання, про науку. Йому уявилася в цю мить натхненна постать небіжчика й манила і кликала на ту височінь, якої він досяг за своє палке, діяльне життя і з якої щойно кинув останній проникливий погляд на все земне; так нам здавалося»²⁸⁸.

Ось як пригадує цей момент Д.М. Овсянико-Куликовський, що саме в цей вечір, 29 листопада (11 грудня), читав у Харківському університетському залі публічну лекцію про Л.М. Толстого: «Ішов я на лекцію з тривожним почуттям невпевненості... Моє хвилювання все зростало; я відчував, що все більше боюся». Та коли йому в момент переходу через зал до кафедри повідомили про смерть Потебні, усю боязкість як рукою зняло. Твердою ходою попрямував він до кафедри, весь у полоні почуття, яке описував так: «Тепер усе одно, – чи справлюся з темою, провалюся чи ні, – усе це дрібниці, про які не варто думати... І я прочитав усю лекцію в якомусь суворому тоні, – похмуру й різко, «майже сердито» і – здавалося мені – з повною байдужістю до її успіху чи неуспіху»²⁸⁹.

Після лекції всі пішли на Підгірну вулицю.

У похмурий осінній день 1(13) грудня учні Олександра Опанасовича Потебні зібралися ще раз, але не в улюбленій його аудиторії і навіть не в кабінеті вченого, де він читав їм останні лекції. Прийшли вони на Харківське міське кладовище, щоб на завжди попрощатися з учителем.

Багато ще могла чекати від нього наука! Тому нестерпно тяжкою була думка, що загинула не тільки чудова людина, а й велика духовна сила. Розуміння непересічної суспільної значущості всієї роботи, що її здійснював і не встиг завершити видатний учений, поставило перед його учнями відповідальне завдання.

²⁸⁸Из воспоминаний об А.А. Потебне одного из последних его слушателей Р.И. Каширенинова. – Харьков, 1913. – С. 3–4.

²⁸⁹Овсянико-Куликовский Д.Н. Воспоминания. – Пг., 1923. – С. 178–179.

Тільки вони були обізнані з низкою надзвичайно цікавих за новизною і строгою науковою постановкою питань, що лишилися не доведеними вченим до кінця. Тільки вони могли оформити окремі статті й начерки невтомного трудівника, зробити їх доступними читачеві.

«Зібрати й підготувати до видання рукописи вчителя», – такою була їхня перша думка. Але зробити це виявилось не так просто. Дрібний, дуже нерозбірливий почерк, особливості орфографії, недописані слова, скорочення, численні приклади й цитати багатьма індоєвропейськими мовами зі своєрідним написанням – ось далеко не повний перелік особливостей чорнових начерків, з якими вони зіткнулися.

Усе свідчило про раптово перервану працю, на всьому лежав відбиток незавершеності.

Їх було декілька найбільш відданих: Р.І. Каширенінов, В.О. Лезін, Б.М. Ляпунов, В.І. Харцієв.

Їхніми зусиллями при сприянні університетських колег Потебні – Д.І. Багалія, М.С. Дринова, М.Ф. Сумцова, М.Є. Халанського – та завдяки невтомній допомозі Марії Францівни справу було зрушено. Ще наприкінці ХІХ ст. були видані третій том «Из записок по русской грамматике» (1899) і книжка «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка» (1894). 1892 р. здійснено перевидання однієї із перших праць ученого «Мысль и язык».

Початок ХХ ст. був ознаменований виходом у світ фундаментального дослідження «Из записок по теории словесности».

Одночасно учні Потебні (так звана Харківська школа) не тільки готували до видання його твори, а й розвивали ідеї вчителя у власних дослідженнях, намагалися застосувати їх в університетському та шкільному викладанні. Особливо велику роль у популяризації вчення Потебні відіграв Д.М. Овсяннико-Куликовський. Увесь його великий науковий доробок тією або іншою мірою пов'язаний із працями харківського дослідника.

Особлива роль у цій справі належить російському вченому Олексію Олексійовичу Шахматову. З працями О.О. Потебні з

історичної фонетики та діалектології О.О. Шахматов ґрунтовно ознайомився ще на шкільній лаві. Про це свідчить його листування зі старшим другом і наставником Ватрославом Ягичем, у якому майбутній учений постійно посилається на «Два исследования о звуках русского языка», «К истории звуков русского языка» та інші праці Потебні. З листів Шахматова видно, наприклад, що саме в ці роки він засвоїв думку Потебні про різночасність занепаду редукованих у говорах, яка пізніше знайшла підтвердження у всіх його працях з історичної фонетики. Так, у листі до Ягича, який датується листопадом 1881 р., він пише: «Уже давно (Потебня, Два иссл., Зам. о мал. нар.) висунули твердження, що південноруський раніше втратив глухі, ніж північний. О.О. Потебня в «Заметках о малорусском наречии» ще точніше визначив цю особливість, замикаючи її в межі кінцевого глухого»²⁹⁰. Шахматов настільки зжився з думками Потебні, що, розвиваючи їх у своїх наукових працях, пізніше уже не посилається на автора. На цей цікавий факт навіть звернули увагу дослідники лінгвістичних поглядів Потебні²⁹¹. У працях Шахматова було розвинуто і ряд інших ідей Потебні, зокрема ідею про дифтонгічний перехід етимологічних *о*, *е* в *і*. Навіть назви його перших праць свідомо чи несвідомо перегукуються з назвами праць Потебні: «Исследования в области русской фонетики» (1893), «К вопросу об образовании русских наречий» (1894)²⁹², «К истории звуков русского языка» (1896).

Ще 17-річним юнаком Шахматов не тільки висловив міркування з приводу окремих положень праць на той час визнаного дослідника історії східнослов'янських мов, а й звернув увагу на те, що у своїх дослідженнях Потебня не завжди спирався

²⁹⁰Академик А.А. Шахматов. Сборник статей и материалов. – М.–Л., 1947. – С. 35.

²⁹¹Белодед А.И. Вопросы становления украинского вокализма в лингвистической интерпретации А.А. Потебни. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. – К, 1964. – С. 8.

²⁹²Друга частина праці О.О. Потебні «Два исследования о звуках русского языка» має назву: «О звуковых особенностях русских наречий».

на достатню кількість фактів. «Такий знавець, як Потебня, міг би зробити значно більше, якби під руками в нього був легкий для здобуття та багатий матеріал... – пише Шахматов у листі до В. Ягича в жовтні 1881р. – Ось хоча б його висновок про 2-й вид повноголосся, яке Потебня вважає на підставі нинішнього стану російської мови особливістю північних говорів, а не спільноруської мови; але для давніх часів такий висновок повинен би бути підтверджений фактами, чого у Потебні немає»²⁹³.

Інтерес до праць О.О. Потебні підтримував у Шахматова і Ватрослав Ягич, який, за спогадами його учня Б.М. Ляпунова, завжди відгукувався про Потебню з великою похвалою, майже з побожністю²⁹⁴. Тому зрозуміло, що коли Шахматов задумав у 1887 р. разом із гуртком молодих науковців підготувати історичний словник східнослов'янських мов, він попросив Ягича послати програму цього словника Потебні для ознайомлення, сподіваючись, що О.О. Потебня разом із Ватрославом Ягичем, Ф.Є. Коршем та П.Ф. Фортунатовим погодиться взяти на себе роль одного з керівників і покровителів цього починання. «На Вас дуже розраховують уже через те, що сподіваються через Вас на участь декого з південців, тому що в історичному словнику без сумніву повинні бути представлені всі пам'ятки руської старовини без розрізнення говорів»²⁹⁵, – писав Ягич до Потебні у квітні 1887 р. З відповіді Потебні, датованої 27 квітня 1887 р., відомо, що він почав обговорювати надіслану йому програму з Ляпуновим та Григор'євим – учнями Ягича, яких той, залишаючи Петербург, послав до Потебні продовжувати навчання. Потебня збирався також прочитати її на засіданні Історико-філо-

²⁹³Академик А. А. Шахматов. – С. 29. Дослідження російських учених засвідчили, що О.О. Потебня правильно визначив географічну зону поширення повноголосся (див.: Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. – М. – Л., 1962. – С. 257). Великий фактичний матеріал для такого висновку можна знайти й у праці самого Шахматова «К истории звуков русского языка».

²⁹⁴Див.: Ляпунов Б.М. Памяти А.А. Шахматова. Обзор его лингвистических трудов // «Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук». – Л., 1925. – С. 222.

²⁹⁵Академик А.А. Шахматов. – С. 86.

логічного товариства²⁹⁶, головою якого на той час був. На жаль, ідея створення історичного словника східнослов'янських мов тоді реалізована не була. Невдовзі Потебня тяжко захворів і помер, коли Шахматов тільки починав роботу над дисертацією.

Вплив ідей Потебні на праці Шахматова якоюсь мірою відзначено у вітчизняній науці²⁹⁷. Проте ставлення Шахматова до наукової спадщини Потебні, її висока оцінка, висловлена в неопублікованих працях та листах, залишилися широкій науковій громадськості невідомими. Тим часом із документів, що зберігаються в архівах нашої країни, вимальовується постать чуйної сердечної людини, яка і в суто наукові справи вміла вкласти все тепло свого серця і цим різко виділялась на фоні бездушної казенної обстановки, що панувала в Імператорській Академії наук.

Далі публікуємо рецензію Шахматова на III том «Из записок по русской грамматике» Потебні, яка зберігається в Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву РАН (Ф. 9. – Оп. 4. – Од. зб. 656. – Арк. 6–7), та його листи до дружини українського вченого з Центрального державного історичного архіву України в Києві (Ф. 781. – Оп. 1. – Од. зб. 266. – Арк. 1–11). Для коментування використано листування Марії Володимирівни²⁹⁸ Потебні з керівництвом Відділення російської мови і словесності Академії наук (далі – ВРМС), підшите в одній справі з рецензією Шахматова (арк. 3–13), а також її листи до Шахматова, які містяться в його особистому архіві в Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву РАН (Ф. 134. – Оп. 3. – Од. зб. 1228. – Арк. 1–17).

²⁹⁶ Див: Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. – К., 1962. – С. 90.

²⁹⁷ Див.: Виноградов В.В. Русская наука о русском литературном языке // «Ученые записки МГУ». – Вып. 106. – Т. III. – Кн. 1. – 1946. – С. 97–98; 109; Белодед А.И. Знач. праця. – С. 8, 15–17.

²⁹⁸ Дружина О.О. Потебні Марія Францівна в офіційних паперах записана як Марія Володимирівна. Див. також: Айзеншток Иеремия. Из истории научного наследия А.А. Потебни // О.О. Потебня і проблеми сучасної філології. – К., 1992. – С. 208–220.

Як відомо, О.О. Шахматов був обраний ад'юнктом Академії наук у листопаді 1894 р. після захисту дисертації «Исследования в области русской фонетики», за яку йому було присуджено вчений ступінь доктора російської мови і словесності замість очікуваного магістерського ступеня. 17 грудня 1894 р. він уперше був присутній на засіданні ВРМС, де запропонував повну зміну програми видання Словника російської мови й одержав доручення скласти таку програму разом із М.І. Сухомлиновим²⁹⁹.

У друкованих матеріалах не згадано, однак, про те, що у ці ж дні Шахматову доручили розглянути III том «Из записок по русской грамматике» О.О. Потєбні, привезений до Петербурга Марією Володимирівною разом із працею «Из записок по теории словесности». Дружина вченого звернулася до Академії наук з проханням допомогти їй виклопотати від Міністерства народної освіти грошову допомогу для їх надрукування.

Рецензію на працю обсягом близько 40 аркушів написано за два тижні. Вказавши на те, що зміст III тому тісно пов'язаний зі змістом двох перших томів «Из записок по русской грамматике» і що в ньому розвинуті ті положення, до яких прийшов Потєбня унаслідок своїх досліджень з історії синтаксису східнослов'янських мов, О.О. Шахматов гаряче підтримав ідею видання його праці. Рецензія Шахматова на працю, без якої неможливо уявити собі сучасне мовознавство, може бути прикладом надзвичайно стислою і ясного викладу думки.

«Представленные во Второе Отделение Императорской Академии наук вдовою покойного профессора Харьковского университета А.А. Потєбни бумаги заключают в себе материалы для третьей части изданного Потєбнею труда под заглавием «Из записок по русской грамматике». Труд этот явился в печати в 1874 году: первая часть, содержащая общее введение в исторический синтаксис русского языка, была напечатана в «Филологических записках», а вторая – о составных членах предложе-

²⁹⁹ Алексей Александрович Шахматов. 1864–1920. – Л., 1930. – С. 27.

ния и их заменах – в «Записках Императорского Харьковского университета». В 1889 году А.А. Потебня выпустил второе издание своего труда отдельным томом, значительно исправив и дополнив его (издание принадлежит Харьковскому книжному магазину Полуехтова).

Содержание третьей части «Записок по русской грамматике» тесно примыкает к содержанию двух первых частей. Мы находим здесь развитие тех положений, к которым пришел автор в результате своих исследований по истории русского синтаксиса. Целый ряд глубоких и остроумных наблюдений привели его к следующим выводам, изложенным в конце второй части названного сочинения: в исторической жизни русского и других языков заметно увеличение противоположности имени и глагола, и притом усиление именного характера языка по направлению к прошедшему и глагольного по направлению к настоящему, увеличение разницы между существительным и прилагательным, ограничение области согласуемости (атрибутивности) целым рядом новых синтаксических явлений. Развитию этих выводов и посвящена третья часть сочинения Потебни. В целом ряде блестящих очерков автор излагает ход вышеуказанных синтаксических процессов в истории русского языка. Не ограничиваясь простым изложением относящихся сюда явлений, он останавливается на общих вопросах о происхождении языка, о значении так называемых корней слов, о появлении в языке различных по значению категорий слов, освещая их глубокомысленными соображениями и талантливymi гипотезами. С этой стороны разбираемое сочинение, в составе как двух первых уже изданных, так и настоящей третьей части, является несомненным вкладом в науку о языке; но главный предмет труда – освещение исторических судеб русского языка дает ему настолько видное и почетное место среди исследований по русскому языку, что выход третьей части его будет встречен приветствиями со стороны всех, занимающихся родным языком, и притом не одних профессиональных ученых, но также преподавателей.

давателей русской словесности в наших учебных заведениях: для лучших из них «Записки по русской грамматике» стали давно настольною книгою. Все они убедятся, что каждая страница этой третьей части сочинения Потебни является обогащением науки о родном слове: подбор фактов из истории русского языка в значительной степени увеличит наше знание в этой области, а научный взгляд автора на исследуемый предмет расширит понимание общих грамматических явлений языка. Нельзя упускать из виду, что в третьей части своего труда Потебня нередко исправляет положения, выставленные им в предшествующих двух частях: скорейший выход этой части тем более необходим, что может предохранить от некоторых неправильных толкований и выводов из таких, отвергнутых самим автором, положений.

Большинство очерков, составляющих материалы третьей части, соединены между собою общим содержанием; некоторые из них (например, главы о грамматическом роде; о безличных предложениях) представляются отдельными этюдами в области русского синтаксиса. Все эти очерки, за самыми ничтожными исключениями, оказываются в представленных рукописях готовыми к печати.

В силу всего вышеизложенного, скорейшее, и притом возможно точнее передающее оригинал, издание третьей части «Из записок по русской грамматике» Потебни представляется весьма желательным в интересах русской науки и отечественного просвещения.

Адъюнкт А. Шахматов
4 января 1895 года»

Рецензія Шахматова занесена в протокол ВРМС від 7 січня 1895 р. Незабаром учений відвідав Марію Володимирівну, що жила в Петербурзі, чекаючи на вирішення своєї справи. Візит Шахматова, бесіда з ним надовго запам'яталися дружині Потебні. «Очень и очень благодарю Вас за Ваше посещение; боль-

шою радістю було для мене зустріти в Вас человека, цінящего и интересующегося трудами покойного мужа моего»,– писала вона йому через рік після зустрічі. А через 15 років, звертаючись уже до академіка Шахматова, Марія Володимирівна нагадає йому їхню розмову: «Почему-то мне кажется, что Вы так тепло относились к памяти Александра Афанасьевича, что поймете и мое желание опубликовать его мысли, и опасение сделать неловкость в этом деле».

На жаль, коли вирішувалася доля наукової спадщини О.О. Потебні, Шахматов був лише ад'юнктом. Йому вдалося переконати членів ВРМС у необхідності взяти на рахунок Академії видання III тому «Из записок по русской грамматике», але прохання Марії Володимирівни допомогти їй видати всі праці вченого Відділення не задовольнило. Передчуваючи, що незадоволена М.В. Потебня може відмовитися від допомоги Академії, Шахматов пише їй неофіційного листа:

«Глубокоуважаемая Мария Владимировна!

Я не спешил Вас известить о результате Вашего ходатайства, так как оно не получило того блестящего разрешения, на которое можно было надеяться: отсутствие свободных средств в Академии и отнесение отказа в случае обращения в Министерство было причиной, почему Отделение остановилось на мысли издать в этом году лишь III том грамматики, для чего и представит в Ваше распоряжение до 1500 р. (если же не хватит, то и больше). Имея в виду, что в будущем году можно бы найти средства на издание других трудов покойного Александра Афанасьевича, я позволяю себе надеяться на то, что Вы не отклоните предложение Отделения, тем более, что эти 1500 р. должны покрыть не только типографские, но и всякие другие, сопряженные с изданием расходы. Очень грустно будет, если Вы откажетесь от предложенного плана и тем лишите возможности Отделение содействовать выходу в свет давно ожидаемого энтузиастами исследования.

Я надеюсь, Вы не откажете прислать мне разбор книги Соболевского³⁰⁰: все члены Отделения выразили желание видеть эту статью в «Известиях».

С истинным уважением остаюсь

А. Шахматов
28 января 1896 г.»

Марія Володимирівна зуміла відрізнити позицію Шахматова від поглядів офіційних представників Академії наук: «Как Вы и сами говорили, и другие специалисты считают нужным переиздание некоторых из прежних, уже разошедшихся сочинений, – пише вона у листі-відповіді. – При беглом обзоре переписанного материала Вы нашли ценную статью «Об ударе-ниях», если бы было время, то, вероятно, Вы нашли бы еще много ценного. Все это желательно бы было издать поскорее, не откладывая, одно за другим. Я это излагала господам академикам А.Ф. Бычкову и Л.Н. Майкову. На все эти нужды последовало предложение 1400 р. Такое предложение я считаю желанием от меня отделаться. Если бы это дело представляло какой-нибудь интерес для Академии, то она нашла бы возможность исходатайствовать нужную сумму. Академия, со смерти Измаила Ивановича Срезневского, который ценил покойного, совершенно его игнорировала, о чем он не раз с горечью говорил. Не удивительно, что и теперь отнеслась к его трудам таким же образом».

У відповіді голові ВРМС А.Ф. Бичкову Марія Володимирівна посилається на Шахматова як на свого однодумця:

«Я решила беспокоить Отделение русского языка Академии наук, побуждаемая, как видно, преувеличенным взглядом на важность значения трудов покойного, что, надеюсь, не по-

³⁰⁰У 1885 р. О.І. Соболевський захистив при Харківському університеті як докторську дисертацію свою книжку «Очерки по истории русского языка» (К., 1884). Його опонентом на диспуті був О.О. Потебня.

ставится мне в вину как лицу, близкому к нему; тем более, что мнение это было вызвано и поддерживалось во мне как отзыва-ми русских ученых, так и иностранными славистами, выражавшими свое уважение и при личном свидании, и в многочисленных к нему письмах, находящихся в моих руках, между прочими и письма академика Ягича, которые я храню, как материал для будущей его биографии.

Все вышесказанное дало мне повод думать, что заслуги покойного для науки немаловажны, что Академия не сочтет нестоящим ходатайствовать, где нужно, о выдаче просимого мною пособия в размере 6000 рублей, которые дали бы мне возможность приступить немедленно к печатанию как оставшихся рукописей, так и прежде напечатанных, но уже разошедшихся его сочинений, что, *по отзыву господина Шахматова* (курсив наш. – В.Ф.) и других специалистов, составило бы ценный вклад в русскую науку. Сумма же, от которой я отказываюсь, не дала бы мне возможности исполнить мое намерение».

Переконавшись у твердості прийнятого дружиною Потєбні рішення, Шахматов у листі від 14 березня 1896 р. висловлює свій жаль з цього приводу і знову нагадує їй про рецензію на книжку О.І. Соболевського:

«Многоуважаемая Мария Владимировна!

С нетерпением буду ожидать статьи Александра Афанасьевича. Очень Вас прошу прислать ее скорее, так как 1 апреля я на три месяца уезжаю за границу.

Мне в высшей степени тяжело вспомнить о том, как все неудачно вышло относительно издания трудов покойного Вашего мужа. Но поверьте моей искренности, если я Вам скажу, что все Второе Отделение в высшей степени высоко ценит эти труды, а предложив 1500 р. (на первый раз, как было ясно из прений) из *своих* средств, оно думало, что этим ускорит и упростит свое участие в деле издания. Не сомневаюсь в том, что в будущем году было бы ассигновано столько же, если не больше.

О получении рукописи я Вас извещу: благодарю Вас за Ваше внимание ко мне.

Примите уверение в совершенном уважении и преданности
А. Шахматов»

Відповідь Марії Володимирівни на цей лист вченого заслуговує на те, щоб навести її майже повністю:

«Многоуважаемый Алексей Александрович!

Извиняюсь, что до сих пор не прислала Вам обещанную рукопись «Отзыв о сочинении Соболевского». Думала переписать в Петербурге, но заболела сестра, было не до того. Вернувшись домой, опять должна была отложить по домашним обстоятельствам.

Теперь наконец покончила с перепиской, что оказалось не совсем легким делом; рукопись неразборчива, многое пришлось догадываться. Не хотелось посылать Вам, не проверив с кем-нибудь из людей сведущих.

Опять вышла задержка: все заняты, Б.М. Ляпунов спешит с диссертацией, он по своей доброте не отказал бы придти мне на помощь, но я не хотела его тревожить. Наконец удалось запечатать одного из бывших слушателей покойного мужа, Харциева, но он более 1–2 часов за раз не может посвятить, и то изредка. Работа копотливая, в три вечера, т.е. за шесть часов, мы и половины не прочитали, хотя статья и невелика. Я пришлю Вам с переписанною и подлинною рукопись, может быть, мною что-нибудь не так понято. Не могу достать 1-го издания, на которое ссылка в рукописи, а 2-е, по-видимому, изменено сообразно мнениям, высказанным на диспуте. Может быть, Вы удосужитесь прочесть статью, что покажется сомнительным, проверите по подлиннику или по 1-му изданию Соболевского. Одновременно с этим посылаю в «Вестник Европы» три статейки: 1. Условия процветания и падения поэзии. 2. По языкознанию: в ней интересные и интересно сгруппированные выписки из Тена.

3. Язык и языки, по поводу статьи Müller'a. Если не ошибаюсь, то две последние, особенно 3-я, имеют отношение к уже напечатанной статейке в «Вестнике Европы» «Язык и народность». Переписываю еще статью, сюда же относящуюся, по поводу статьи Rüdiger'a «Über Nationalität». Во всем, конечно, видна неоконченность и даже отрывочность. Не знаю, как отнесется редакция «Вестника Европы». Хотелось бы там напечатать, так как этот журнал более других читается серьезной публикой³⁰¹.

Докладывал ли Бычков о моем письме, в котором я отказываюсь от пособия? Хорошо было бы, если бы он прочел самое письмо в заседании, чтобы видны были мотивы отказа... Может быть, многие из этих господ говорят про себя то же, что сказал, с некоторым негодованием, попечитель Харьковского учебного округа Воронцов-Вениаминов, читая некрологи по смерти мужа: «Не понимаю, что это им вздумалось так раздувать славу Потебни». А попечитель этот более десяти лет в Харькове! После всего этого Вы можете представить, какое было для меня удовольствие встретить в Вас человека, интересующегося трудами покойного и признающего его ученые заслуги.

Уважающая Вас

М. Потебня»

Надісланий Марією Володимирівною рукопис відзиву Потебні був підготовлений до друку самим Шахматовим. Допоміг йому в цій роботі Б.М. Ляпунов, на той час приват-доцент Харківського університету, один із тих шанувальників Потебні, завдяки яким побачили світ і III том «Из записок по русской грамматике», і праця «Из записок по теории словесности». Відзив було надруковано у першому томі розпочатого 1896 р. з ініціативи Шахматова періодичного видання «Известия Отделения русского языка и словесности».

³⁰¹ Три перші статті були опубліковані лише в 1905 р. у праці «Из записок по теории словесности», остання – у 3-ому виданні праці О.О. Потебні «Мысль и язык» (Х., 1913).

У наступному році Шахматов знову звертається до дружини Потєбні з проханням надсилати йому праці вченого для їх видання:

«Глубокоуважаемая Мария Владимировна!

Вы получили, вероятно, уже отдельные оттиски труда Вашего мужа. Надеюсь, вы не посетуете на нас, если в издании окажутся кое-какие неточности, частью исправленные г. Ляпуновым. В случае Вы найдете возможным напечатать еще что-нибудь из трудов Александра Афанасьевича в академическом издании, я был бы очень рад, если бы Вы прислали это мне или в редакцию «Известий».

С истинным уважением остаюсь

А. Шахматов
12 марта 1897»

Ще у 1896 р. у Харкові розпочалася велика робота по друкуванню III тому «Из записок по русской грамматике». Цінуючи ставлення Шахматова до пам'яті покійного чоловіка, Марія Володимирівна надіслала йому коректуру цієї праці. Шахматов негайно відгукнувся листом, пропонуючи подати працю Потєбні на здобуття академічної премії:

«Глубокоуважаемая Мария Владимировна!

Не нахожу слов, как благодарить Вас за Ваше внимание, выразившееся в присылке мне отпечатанных листов сочинения покойного Вашего мужа, которого я все более и более учусь ценить как великого научного мыслителя. Буду с нетерпением ожидать следующих листов и окончания труда. Вместе с тем позволяю себе выразить надежду, что Вы не откажетесь представить этот труд Александра Афанасьевича на соискание одной из премий, учрежденных при Академии наук. Срок представления на Ломоносовскую премию – 1 июня 1899 года. Академия наук, уверен в этом, почтет себя

польщенной получить возможность дать оценку такому выдающемуся труду.

Искренне уважающий и преданный

А. Шахматов
17 октября 1896»

Цю ж пропозицію Шахматов повторив і після того, як праця О.О. Потебні вийшла з друку:

«Глубокоуважаемая Мария Владимировна!

Приношу Вам искреннюю благодарность за присылку посмертного труда Вашего мужа. Содержание его столь близко меня касается и так важно для моих работ, что я уже засел за чтение той части, которой еще не имел в листах. При этом я убедился, что Ваше издание в полном смысле достойно памяти нашего великого учителя...

Искренне преданный

А. Шахматов
27 июня 1899

P.S. Может быть, Вы позволите мне навести в сентябре месяце справку, не могло ли бы быть это посмертное сочинение Александра Афанасьевича представлено на которую-либо из премий при нашей Академии?»

Відомо, що I і II томи «Из записок по русской грамматике» були оцінені Академією наук надзвичайно високо. На подання І.І. Срезневського їх автор був удостоєний звання члена-кореспондента, а самій праці було присуджено повну Ломоносовську премію.

Та, незважаючи на глибоку повагу до Шахматова, Марія Володимирівна залишилася стійкою у своїх переконаннях. Третій том на здобуття премії Академії наук подано не було.

Знову звертається Марія Володимирівна до Шахматова лише у 1903 р., надсилаючи йому пробні аркуші праці «Из записок по теории словесности»:

«Многоуважаемый Алексей Александрович!

Наконец-то удалось мне приступить к печатанию записок по теории словесности, оставшихся после смерти мужа моего. Пробные листы посылаю Вам, зная, как сочувственно относитесь Вы к работам покойного.

Правда, это почти наброски, но, может быть, и в таком виде этот труд окажется не бесполезным... Как видите, мы довели уже печатание до 2-го отдела – стилистики. 3-й отдел будет миф и наконец – приложение, куда войдут конспективные наброски по поводу сочинений Л.Н. Толстого, Достоевского, Одоевского и что найдется еще. Я было думала, не присоединить ли сюда и те несколько песен из Одиссеи, переведенные на малорусский язык, я помню, Вы их просматривали и одобряли. Не знаю, будет ли это кстати?

Очень была бы рада узнать Ваше мнение по поводу этого и вообще, не ошибаюсь ли я, придавая такое значение печатаемому труду?

Глубоко уважающая Вас

М. Потебня»

І на цей раз Шахматов відповів на питання Марії Володимирівни з властивою йому доброзичливістю:

«Глубокоуважаемая Мария Владимировна!

Издание перевода нескольких песен Одиссеи, сделанного Александром Афанасьевичем на малорусский язык, представляется мне очень желательным. Помещение его в томе, посвященном преимущественно теории словесности, не должно встретить затруднений. Очень интересны будут, конечно, наброски по поводу сочинений Л.Н. Толстого, Достоевского, Одоевского, о которых Вы пишете.

Буду с нетерпением ждать выхода печатающегося тома.
С искренним уважением остаюсь

А. Шахматов
18 сентября 1903»

Через два роки Шахматов дякує Марії Володимирівні за надіслану йому працю О.О. Потєбні «Из записок по теории словесности», звертаючи увагу на її багатий зміст:

«Глубокоуважаемая Мария Владимировна!

Примите, прошу Вас, искреннюю мою благодарность за присланную книгу покойного Вашего мужа. Прочту ее с большим интересом. Беглый просмотр показал, как много она дает филологу при своем разнообразном содержании.

С искренним уважением остаюсь

А. Шахматов
19 мая 1905»

Після обміну кількома листами в 1911 р. знову відновлюється листування Шахматова з Марією Володимирівною лише у 1914 р.:

«Глубокоуважаемый Алексей Александрович.

Вчера послала Вам только что вышедшее из печати сочинение «О символах и пр.». Изданная в прошлом году «Мысль и язык» пошла, против ожидания, очень хорошо, что дало мне материальную возможность приступить к переизданию «Слова о полку Игореве» и посланной Вам книги. Теперь собираюсь приступить к печатанию, по Вашему указанию, [книги] «Два исследования о звуках русского языка». Предполагала начать с этого сочинения, но вышло затруднение. Случайно нашла истрепанный экземпляр этого сочинения, в которое вложено много листов исписанной бумаги с указанием на страницы, к которым относятся заметки, кроме того,

много надписей на полях; всего этого наберется более полутора печатных листа.

Все это мною уже переписано³⁰². Долго пришлось возиться: написано с большими сокращениями, а главное так мелко, что приходилось прибегать к лупе. К ней приходится прибегать при всей переписке. Все это и моя довольно продолжительная болезнь осенью заставили отложить печатание этого труда.

Покойный, по-видимому, до конца жизни вписывал в это свое сочинение все новое, что выходило и что считал ценным. Так, во многих местах книги и на листах карандашом приписано указание на Вашу книгу «Обл. н. гр.»...

Остановка еще в том, как разместить этот добавочный материал? Обратиться за советом не к кому, Харциев давно выбыл из Харькова, директорствует в уездном городе. Кто и мог бы прийти на помощь, все заняты своими делами и поисками хлеба насущного, который к тому же становится все дороже. При таких затруднениях, думаю, будет удобнее всего вынести в конец книги как дополнение?

Из рукописей переписано, почти готово к печати «Об ударе-ниях и о склонениях»³⁰³. Переписываю довольно большую рукопись «О глаголе». Хотелось бы, пока могу, пока жива, побольше переписать. Что останется после меня не переписано, вряд ли увидит свет. Не найдется охотников портить зрение за трудной перепиской. А будет переписано, то и после меня напечатать будет легко...

Хотелось бы знать Ваше мнение насчет группировки, сделанной мною в последних двух изданиях. Делала это со страхом, так как всегда боюсь оказать медвежью услугу памяти

³⁰²Примірник праці «Два исследования о звуках русского языка» з помітками О.О. Потебні на полях, про який пише Марія Володимирівна, зберігся. Але зроблену нею копію розшукати не вдалося.

³⁰³Праця Потебні складалася з двох частин, кожна з яких мала свій заголовок: 1) «Ударение в спряженні»; 2) «Ударение в склоненні». Оскільки рукопис утрачено, праця вперше була видана у 1973 р. під назвою «Ударение» за двома копіями (одну з них зробила М.В. Потебня).

покойного. Издавать же отдельно каждую брошюру, казалось мне, будет хуже. Простите, что отнимаю время своим длинным письмом.

Верьте в искреннее к Вам уважение

М. Потебня»

«Глубокоуважаемая Мария Владимировна!

С большим удовольствием просмотрел бы тот экземпляр «Двух исследований», где собственноручные пометки Александра Афанасьевича. Заглазно трудно решить, как разместить эти добавления. Во всяком случае их целесообразнее поместить в конце с соответственными ссылками. Едва ли «Обл. н. гр.» относится к какой-нибудь моей работе³⁰⁴. Александр Афанасьевич мог сослаться или на мое «Исследование новгородских грамот», или на «Исследование новгородских грамот», или на «Исследование в области русской фонетики»³⁰⁵.

Не сомневаюсь в том, что Отделение русского языка и словесности возместит Вам Ваши расходы по изданию статьи о русских говорах в размере 300–400 р. К сожалению, заседаний у нас до осени больше не будет. Оформить дело нельзя. Но сомнений у Вас не должно быть. Первую статью в «Двух исследо-

³⁰⁴Ця відповідь Шахматова викликана тим, що назва його праці була прочитана Марією Володимирівною неправильно. У Потебні: «Объ н. гр.».

³⁰⁵Студентська праця Шахматова «Исследование о языке новгородских грамот», опублікована в 1886 р. на сторінках першого тому «Исследований по русскому языку», була відома О.О. Потебні: він посилається на неї у своїх останніх дослідженнях, називаючи прізвище автора. Є підстави думати, що цей том надіслав Потебні В. Ягич, який і звернув його увагу на працю молодого автора у своєму листі, написаному на початку квітня 1887 р.: «Але крім цих двох (Ляпунова і Григор'єва. – В.Ф.) є ще третій мій учень у Москві – Шахматов, найвидатніший із усіх. Ви тепер вже, мабуть, одержали його працю про мову новгородських грамот, яка доводить надзвичайні філологічні здібності і величезну начитаність молодого юнака, який ще не закінчив факультету» (Академік А.А. Шахматов», стор. 85). Праця «Исследования в области русской фонетики» побачила світ через два роки після смерті О.О. Потебні

ваниях» – о полногласии – я ни в коем случае не советовал бы перепечатывать³⁰⁶.

Приношу Вам искреннюю мою признательность за присылку мне Вашего нового издания. Нахожу, что Вы отлично справились со сложной корректурой.

Искренне уважающий и преданный

А. Шахматов
5 мая 1914»

«Глубокоуважаемый Алексей Александрович!

С искренней благодарностью отнеслась к Вашему предложению просмотреть рукописные приложения к «Двум исследованиям» Александра Афанасьевича. Принимаю, конечно, с должным вниманием Ваш совет не печатать 1-ю часть «О полногласии». К этой части нет никаких приписок и, так как в посылаемом экземпляре не достаёт в 1-й части нескольких страниц, то я и не посылаю Вам её. Раз не печатать, то нужно и заголовок изменить? Или оставить заголовок 2-й части?

Прошу Вас, Алексей Александрович, не подымать вопроса в Академии о 300–400 рублях пособия на издание...

Я вознаграждена вполне сознанием, что создаю Александру Афанасьевичу сама, без посторонней помощи, «памятник нерукотворный», что, может быть, благодаря моему труду имя покойного сделалось более известно после его смерти, чем при жизни. Такие скромные люди, как был Александр Афанасьевич, остаются всегда в тени. Не истолкуйте, пожалуйста, Алексей Александрович, моих слов в дурную сторону. Вам лично я очень, очень благодарна за сочувственное участие к занимающему меня делу.

Осенью, когда приедет мой брат академик Заленский в Петербург, надеюсь приехать к нему, тогда привезу грамматические работы на Ваше суждение, которые частью уже переписа-

³⁰⁶О.О. Шахматов не радив перевидавати цю працю, ймовірно, через те, що концепція Потєбні про виникнення і розвиток першого повноголосся не була прийнята пізнішими дослідниками.

ны, остальное продолжаю писать. Приобрела машинку пишущую, работа идет успешно и легче.

А пока прошу Вас верить в искреннее уважение

М. Потебня»

Плани Марії Володимирівни, про які вона пише в останньому листі до Шахматова, не здійснилися: почалася Перша світова війна. Після Жовтневої революції (ще за життя М.В. Потебні) розпочав свою діяльність Редакційний комітет з видання творів О.О. Потебні. Учням і шанувальникам свого чоловіка передала Марія Володимирівна рукописи його праць та велику кількість листів. Її 20-річне листування з Шахматовим розкрило для майбутніх поколінь такі риси видатного російського вченого, про які ми ніколи б не дізналися з його наукових праць. У світлі цього листування стають зрозумілішими і рядки, присвячені Потебні, у вступних лекціях із синтаксису, написаних О.О. Шахматовим у червні–серпні 1916 р.: «У самий рік закінчення праці Ф. Міклошича, тобто у 1874 р., з'явилося у нас в Росії дослідження О.О. Потебні «Из записок по русской грамматике»; цим дослідженням справедливо пишається російська філологічна наука. Відмінна підготовка і здатність до глибокого аналізу привели О.О. Потебню до створення самостійної системи у викладі синтаксису; вона протилежна системі Ф. Міклошича і кладе в основу дослідження не вивчення значень і вживання граматичних категорій, а вивчення будови і складу речення. Подальші успіхи синтаксичних студій у Росії цілком зобов'язані О.О. Потебні; кращі дослідники пішли його слідами»³⁰⁷.

Час поставив поруч імена двох видатних синів українського та російського народів, яким не судилося зустрітися. Переступивши у ХХ ст., молодший сучасник О.О. Потебні О.О. Шахматов блискуче продовжив розвиток вітчизняного мовознавства, розпочатий Потебнею у середині попереднього століття. Синтаксис Шахматова, за словами В.В. Виноградова, «не тільки

³⁰⁷Вопросы языкознания. – 1973. – №6. – С. 111.

увібрав у себе всі плоди творчої думки синтаксистів XIX ст., а й відкрив нові шляхи синтаксичного дослідження взагалі, російської літературної мови зокрема. В історії опрацювання синтаксису російської мови він гідний зайняти місце поряд із геніальними працями О.О. Потебні»³⁰⁸.

Перевидання праць Потебні продовжується дотепер. Дедалі більше з'являється статей і книжок, присвячених розгляді тих чи тих питань його наукової діяльності. У вересні 1977 р., на відзначення 142-ї річниці з дня народження вченого, у Києві проведено перші Потебнянські читання. Більшість доповідей цих читань було присвячено сучасному розумінню проблеми цілісності філологічної концепції О.О. Потебні, зокрема його світоглядіві, граматичному вченню, підходу до художнього мовлення. Суттєву увагу приділено творчим зв'язкам Потебні з філологами XIX ст., розвитку його ідей у сучасній науці. Серед учасників перших читань – Ф.М. Березін, О.І. Білодід, В.С. Бобкова, М.Г. Булахов, О.С. Мельничук, О.П. Пресняков, В.І. Собинникова, М.І. Толстой, М.В. Федорова та ін. Зміст та спрямування доповідей і повідомлень, виголошених під час Потебнянських читань, свідчить про те, що вони започаткували новий етап досліджень дорогоцінної спадщини великого вченого. Хроніку цих читань, підготовлену Л.О. Родніною, опубліковано у № 1 ж. «Мовознавство» за 1978 р.

Укладений на основі читань збірник поєднує наукові розвідки українських, російських і білоруських учених із публікаціями новознайдених праць О.О. Потебні та архівних матеріалів, які доповнюють відомості з біографії великої людини. О.О. Потебня представлений у ньому дослідником, що прагнув побачити і науково осмислити мову і поетичну творчість як безперервну діяльність, здійснювану кожною людиною зокрема і суспільством у цілому.

Другі читання відбулися у 1979 р. і стали ілюстрацією планомірного, різнобічного вивчення наукової спадщини видатно-

³⁰⁸Виноградов В.В. Русская наука о русском литературном языке. – С. 109.

го лінгвіста, ще одним кроком у пізнанні Потебні як дослідника і людини. На матеріалі праць ученого розглянуто його науковий метод і систему поглядів. Привернуто увагу до актуальних питань мовознавства, літературознавства, правопису, стилістики, перекладу, над розробкою яких він працював. Його філологічні відкриття подано тут у різнобічних зв'язках із досягненнями попередників, сучасників і послідовників.

Треті Потебнянські читання відбулися 10-11 грудня 1981 р. Їх проблематика охоплювала питання зв'язків наукових ідей вченого з філософією та історією мови, граматикою, етимологією, семантикою і словотвором, художнім перекладом та викладанням мови в школі. Хроніку цих Читань, написану Г.П. Півтораком, подано у № 3 ж. «Мовознавство» за 1982 р. Лише в 1985 р. у видавництві «Наукова думка» побачив світ збірник наукових праць, що містить матеріали других і третіх Потебнянських читань, під назвою «Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія». Він охоплює широке коло проблем, пов'язаних із творчістю вченого. Це і його загальні філософські погляди та методологічні принципи наукового дослідження, порівняльно-історичний метод у його працях, проблеми історизму в науковій спадщині, питання граматики, правопису, словотвору, фразеології, семантики мовних одиниць, що цікавили вченого впродовж усієї його наукової діяльності, та ін. І хоч популяризація, а також розробка окремих ідей Потебні розпочалася ще за його життя (пор., наприклад, теорію внутрішньої форми слова, розвиток синтаксичної будови мови), проте систематичне, розширене вивчення різних аспектів наукової творчості ученого ведеться порівняно недовго. У статтях збірника підкреслюється місце О.О. Потебні у вітчизняному та світовому мовознавстві, висвітлюються різні аспекти його наукової діяльності, використовуються та розвиваються конкретні результати наукових досліджень ученого.

Коли славісти світу відзначали 150-річчя з дня народження О.О. Потебні, ЮНЕСКО назвало цю дату найзнаменнішою у

1985 р. поряд із 800-річчям створення безсмертного «Слова о полку Ігоревім» (UNESCO – Інформаційний бюллетень. – 1985. – Вып. 12). З нагоди цієї події в Інституті мовознавства відбулися четверті Потебнянські читання.

Збірник матеріалів конференції побачив світ лише через 7 років (К.: Наук. думка, 1992). Крім мовознавчих, тут розміщено статті з питань фольклористики, літературознавства, етнографії, естетики українською, російською та болгарською мовами. У них розглядаються різноманітні аспекти наукової і суспільної діяльності О.О. Потебні, застосовуються і розвиваються конкретні результати його наукових досліджень, висвітлюється місце вченого у вітчизняній лінгвістиці, фольклористиці, літературознавстві, психології. Поряд із теоретичними проблемами мовознавства, фольклористики, етнографії учений приділяв багато уваги розробці найважливіших проблем теорії літератури. Спираючись на досягнення культурно-історичного і порівняльно-історичного вивчення словесного мистецтва, він створив принципово новий історико-філологічний метод дослідження художньої творчості, для якого характерний глибокий історизм у підході до явищ духовної діяльності, до мислення, мови, фольклору і літератури. Осмислюючи специфічні особливості мистецтва слова, його внутрішні закони, О.О. Потебня розглядав їх у широкому контексті загальних закономірностей розвитку людської культури.

Докладний розгляд збірника зробив Ю.О. Карпенко (ж. «Мовознавство». – 1993. – №3).

П'яті Потебнянські читання відбулися 10-13 грудня 1991 р. (Хроніка І. Синиці і С. Синиці вміщена в ж. «Мовознавство» за 1992 р. № 4), Шості – в 1995 р. Збірник доповідей обох конференцій, доповнений матеріалами сьомих Потебнянських читань, що відбулися в Сумах 1998 р., з'явився у світ 2004 року під назвою «О.О. Потебня й актуальні питання мови та культури». У збірнику висвітлено актуальні проблеми філософії, мовознавства, літературознавства на основі наукових положень О.О. По-

тебні, показано вплив його вчення на розвиток гуманітарних наук у слов'янському світі. У широкому філологічному та культурологічному контексті розглянуто семантичну, поетичну, національно-культурну концепції вченого.

175 років з дня народження О.О. Потебні відзначено великою конференцією «Наукова спадщина О.О. Потебні в слов'янському культурному просторі». Публікація доповідей, виголошених ученими різних країн, ще попереду.

Поряд із конференціями особлива роль у пропаганді ідей О.О. Потебні належить друкованому органу Інституту мовознавства НАН України – журналу «Мовознавство», де регулярно публікуються наукові статті, рецензії на праці, хроніки конференцій, пов'язаних з його іменем, подаються неопубліковані матеріали та фрагменти листування вченого.

Так, відзначенню 140-річчя з дня народження О.О. Потебні присвячено № 5 журналу 1975 р. Тут опубліковані статті Ф.П. Філіна «О.О. Потебня і сучасне мовознавство», О.І. Білодіда «Філософські основи лінгвістичної концепції О.О. Потебні» (продовження в № 6 за цей рік), Ф.М. Бсрезіна «Основні елементи синтаксичної системи О.О. Потебні», О.П. Преснякова «О.О. Потебня і проблеми звичного слововживання в художньому мовленні». Подається також підготовлений В.Ю. Франчук фрагмент із незакінченої праці Потебні «Склонение малорусских существительных», що зберігається в ЦДІА України в Києві, під назвою «Значение ударения в образовании имени тельного падежа множественного числа существительных мужского рода». Цей фрагмент важливий як свідчення постійної уваги вченого до питань порівняльної акцентології.

У наступному (1976) році журнал публікує дві статті О.І. Білодіда: «Дієслово у граматичному вченні О.О. Потебні» (№ 3), «Іменні члени речення у граматичному вченні О.О. Потебні» (№ 5). У № 2 за 1977 рік продовжується публікація статей О.І. Білодіда («Вчення О.О. Потебні про розвиток структури речення»). Тут також вміщено фрагмент рукопису Потебні, присвячений

питанням історії літературної мови, який підготував до видання і прокоментував О.П. Пресняков.

Ювілейний 1985 рік відзначено у ж. «Мовознавство» серією статей у № 4: «Основа розвитку думки» В.М. Русанівського, «Взаємодія імені і дієслова в світлі ідей О.О. Потебні» Г.М. Гайсіної, «Роль О.О. Потебні у розробці семантичної типології предикатів» Є.Х. Широкоград, «О.О. Потебня про поетичну обривність мови руських літописів» О.П. Преснякова, «О.О. Потебня і Болгарія» В.Ю. Франчук.

Важливе значення для східнослов'янського мовознавства має стаття російського вченого Г.П. Мельникова «Значення ідей О.О. Потебні для розв'язання проблем зв'язкової голосної і принципи класифікації російських дієслів» (Мовознавство. – 1986. – № 3). Автор розвиває ідеї О.О. Потебні про функціональне розмежування між ступеневими вокалічними суфіксами, епентетичними (зв'язковими) голосними і приголосними, і тематичним вокалічним формантом – показником теперішнього часу. Враховуючи закони фонетичних взаємодій цих елементів у дієслівних словоформах, він переконливо доводить, що класифікація дієслів за наявністю в них лише ступеневих суфіксів допомагає виявити системну взаємозумовленість найважливіших дієслівних категорій ступеня, виду й часу.

Сторіччя з дня смерті О.О. Потебні відзначено статтями у 6-му номері «Мовознавства» за 1991 р.: «Проблема походження категорій збірності й абстрактності в семасіологічному вченні О.О. Потебні» В.І. Дегтярьова, «Семантичне формоутворення у світлі вчення О.О. Потебні» Г.О. Ніколаєва.

У № 3 за цей рік подано статтю Н.С. Семчинської «Вчення О.О. Потебні про граматичне і лексичне значення у світлі теорії компонентного аналізу». На думку її автора, застосування методу компонентного аналізу виявило різні типи інформації в значенні слова. Важливими серед них є ті, що в основному відповідають граматичному і лексичному значенню в розумінні Потебні, але не завжди збігаються з сучасним (іноді надто широким) трактуванням граматики.

У наступному, 1992 році, у ж. «Мовознавство» друкуються статті Ж.П. Соколовської «Чи заперечував О.О. Потебня багатозначність» (№ 1), Ю.В. Шевельова «О.О. Потебня і стандарт української літературної мови» (№ 2 і № 3) та О.Б. Ткаченка «Проблема відступництва з погляду О.О. Потебні» (№ 3).

У 1995 р. «Мовознавство» подає статті С.С. Єрмоленка «Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О.О. Потебні» (№ 1) та Є.Х. Широкоград «Питання про відношення думки до слова в магістерській дисертації О.О. Потебні «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (№ 6).

Статті учених, що продовжують вивчення спадщини О.О. Потебні, подано в № 4 журналу за 2010 р.: Добродюмов І.Г., Щербакова Л.А. «Об одном наблюдении А.А. Потебни в его дальнейшем осмыслении в русском языкознании»; Даниленко А.І. «Наскільки український синтетичний майбутній час є синтетичним?»; Гальчук І.Ю. «О.О. Потебня як акцентолог».

Крім того, на сторінках «Мовознавства» опубліковано відомості про ювілейні заходи, пов'язані з іменем О.О. Потебні, у ряді міст України. Так, в № 3 вміщено інформацію про наукову конференцію, присвячену 145-річчю з дня його народження, що відбулася 30-31 жовтня 1980 р. в Івано-Франківському державному педагогічному інституті ім. В. Стефаніка. Автори: Д. Бондаренко, В. Ткачук. Л. Авксентьев подав у № 2 за 1992 р. хроніку Всесоюзної науково-теоретичної конференції на тему «О.О. Потебня – дослідник слов'янських взаємозв'язків», присвяченій 100-річчю з дня смерті вченого, що відбулася у Харківському університеті 24-26 жовтня 1991 р. Опубліковано тези: «А.А.Потебня – исследователь славянских взаимосвязей».

Ю. Вільчинський та Т. Космеда друкують у № 1 за 1997 рік хроніку наукових читань, що відбулися 10-го вересня 1995 р. у Львівському університеті ім. Івана Франка і були присвячені 160-й річниці з дня народження Потебні. Ініціатором читань виступили філософський та філологічний факультети універси-

тету. Оpubлікована книга: «Львівська Потебніана». Матеріали наукових читань. – Львів: Світ, 1997.

У Черкасах у 1996 р. виходять під назвою «Наследие А.А. Потебни и развитие современной филологической и исторической науки» матеріали наукової конференції, присвяченої 70-річчю з дня народження професора О.П. Преснякова. Частина цих матеріалів у перекладі українською мовою опублікована в газеті «Українська мова та література» за січень 1998 р. № 3 (67) під назвою «Спадщина Потебні і розвиток сучасної філологічної науки». Тут вміщено статті М. Чобітько «Психолого-педагогічні погляди О. Потебні», В. Мойсієнка і Г. Ференій «Проблема народності в науковій спадщині О. Потебні», В. Гоцуляка «Оцінка М. Грушевським наукової спадщини О. Потебні», Ф. Бацевича «Процес породження мовлення в концепції О. Потебні», А. Бойка «О. Потебня про націстворчу функцію мови», Л. Двірної «Ідеї О. Потебні і вивчення ідіостилю письменника (на матеріалі творчості В. Симоненка)».

160-й річниці з дня народження вченого присвячується також збірник «Роль філологічної спадщини О.О. Потебні в гуманізації і гуманітаризації педагогічної і філологічної освіти» (Одеса – Ізмаїл – Білгород Дністровський, 1997).

Варто також відзначити започатковану на III Міжнародному Конгресі українців, що відбувся в Харкові 26-29 серпня 1996 р., секцію «Наукова спадщина О.О. Потебні та її контекст». Матеріали опубліковано в книзі «Третій Міжнародний конгрес українців. Мовознавство» (Харків, 1996). Секція під цією назвою працювала і на Четвертому Міжнародному Конгресі українців в Одесі в серпні 1999 р., П'ятому – в Чернівцях у серпні 2002 р., Шостому – в Донецьку в липні 2005 р. Матеріали видано окремими випусками під назвою «Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті сучасності» (Київ, 2002; Київ, 2005; Донецьк–Київ, 2008).

Цей період дав також багато окремих статей у низці журналів і збірників. З них на особливу увагу заслуговують статті мо-

лодих учених, опубліковані в збірнику «Постаті та ідеї. З історії мовознавства в Україні», підготовленому в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (К., 1995).

Наприкінці ХІХ ст. болгарський славіст Марин Дринов, повернувши увагу сучасників до ранньої праці Потебні «Мысль и язык», висловив таку пророчу думку: «Твір «Мысль и язык», обнародований років тридцять тому в «Журнале Министерства народного просвещения» за 1862 р., тепер став великою бібліографічною рідкістю і навіть зовсім майже забутий. Тим часом він має важливе значення, яке з плином часу буде лише зростати, тому що працям покійного Олександра Опанасовича Потебні по вивченню руського слова належить ще майбутнє»³⁰⁹

Слова Марина Дринова дістали блискуче підтвердження у подальшій долі праці «Мысль и язык». Після здійсненого Дриновим у 1892 р. її перевидання невдовзі з'явилося видання 1913 р. доповнене статтями «Язык и народность» та «О национализме». Ще два видання праці «Мысль и язык» увійшли до перших томів повного зібрання творів Потебні (Одеса. 1922 і 1926 рр.). Згодом було опубліковано чимало витягів з цієї праці у хрестоматіях та антологіях різного роду³¹⁰, але справжнього розмаху інтерес до розроблених у ній ідей набув в останній чверті ХХ ст. Початок поклала публікація збірника «Эстетика и поэтика» у серії «История эстетики в памятниках и документах» (М.: Искусство, 1976). Укладачі цього збірника, українські філософи І.В. Іваньо та А.І. Колодна, особливу увагу звернули на естетичні ідеї Потебні, що значною мірою вплинули на розвиток теорії і психології художньої творчості. Суттєві проблеми мистецтва, на їх погляд, учений розглядав у працях «Мысль и язык», «Из записок по теории словесности», у статтях і висловлюваннях

³⁰⁹Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – Харьков. 1892. – С. 69.

³¹⁰Див., наприклад: Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков / Состав. В.А. Звегинцев. – М., 1956. – С. 117-143; Хрестоматия по истории русского языкознания / Составитель Ф.М. Березин. – М., 1973. – С. 239-553; Антология мировой философии. – Т. 4. Философская и социологическая мысль народов СССР XIX в. – М., 1972. – С. 505-511.

про народну творчість і мовну майстерність художників слова. Український варіант цієї праці у дещо скороченому вигляді побачив світ лише через 9 років під назвою «Естетика і поетика слова» у серії «Пам'ятки естетичної думки» (К.: Мистецтво, 1985).

Досить повно представлена теоретично-філософська спадщина О.О. Потебні в збірнику «Слово и миф» (М.: Изд-во «Правда». 1989). Укладач А.Л. Топорков зібрав тут праці з двох найбільш актуальних для цього вченого галузей – філософії мови і міфу. А.Л. Топоркову належать змістовні примітки до праць Потебні, вміщених у збірнику, автором передмови до якого є О.К. Байбурін. Вийшов збірник у серії «Из истории отечественной философской мысли» як додаток до журналу «Вопросы философии». Лінгвістичну теорію міфу О.О. Потебні А.Л. Топорков розглянув і в розділі своєї монографії «Теория мифа в русской филологической науке XIX века» (М.: Изд-во «Индрик», 1997). присвяченої історії осмислення міфологічної проблематики в філологічних концепціях Ф.І. Бусласва. О.М. Афанасьєва, О.О. Потебні та О.М. Веселовського. Якщо раніше міфологічні теорії XIX ст. досліджувалися винятково в межах фольклористики, то автор цієї книги простежує їх тісний зв'язок із філософією і теоретичним мовознавством того часу.

Спадщина О.О. Потебні в галузі літературознавства увійшла в збірник «Теоретическая поэтика» (М.: Высшая школа. 1990), рекомендований Державним комітетом СРСР з питань народної освіти для використання в навчальному процесі. Укладання, вступна стаття, коментарі А.Б. Муратова.

До цієї серії входить і збірник статей та фрагментів творів О.О. Потебні з національного питання, виданий 1992 р. в Нью-Йорку під назвою «Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація». Укладач збірника і автор вступної статті «Олександр Потебня і українське питання: Спроба реконструкції цілісного образу науковця» – Ю.В. Шевельов.

Ще до виходу в світ розглянутих збірників хрестоматійного плану О.П. Чудаков присвятив внеску О.О. Потебні в лінг-

вістичну поетику та естетику ґрунтовний розділ у колективній праці «Академические школы в русском литературоведении» (М.: Наука. 1975). До оцінки творчості Потебні та її значення для теорії сучасного літературознавства російський учений звертається і в монографії «Слово – Вещь – Мир: От Пушкина до Толстого» (М.: Наука. 1992).

Філологічну концепцію О.О. Потебні в усій її повноті розглянув у праці «Поэтика познания и творчества: теория словесности А.А. Потебни» (М.: Художественная литература, 1980) невтомний дослідник його наукової спадщини з українського міста Черкаси О.П. Пресняков. Залучивши до дослідження великий матеріал, зокрема архівний, він охарактеризував основні положення праць ученого, зв'язки із сучасною йому вітчизняною філологічною наукою та вплив на подальший розвиток літературознавства. Фундаментальній праці О.П. Преснякова передували серія статей, створених у процесі роботи над спадщиною О.О. Потебні, і монографія «А.Потебня и русское литературоведение конца XIX – начала XX века» (Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978).

Дослідженню теоретичної літературознавчої концепції О.О. Потебні у кінці 90-х років ХХ ст. присвятив нарис «Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature: A Metacritical Inquiry» (Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, Mass., 1988) професор Ратгерського університету (США) Іван Фізер. Його праця, видана англійською мовою, ознайомила зарубіжного читача з новаторськими устремліннями українського філолога минулого століття. Корисна вона і для слов'янських дослідників, які мають можливість користуватися її перекладом на українську мову, здійсненим В.С. Брюховецьким: «Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження» (К., Academia, 1993). Друге видання перекладу В.С. Брюховецького (авторизованого) здійснило видавництво «Обереги» в 1996 р. Його доповнюють вступна стаття І. Дзюби «Потебнянська зоря Івана Фізера» та параграф «По-

тебня у водокруті радянської ідеології», вміщений у частині «Теорія Потебні: аксіоматична система чи низка запитальних тверджень?». Крім того, у цьому виданні подано розділ «Бібліографія» за такими рубриками: 1) Праці О.О. Потебні; 2) Європейські джерела теорії Потебні; 3) Праці послідовників Потебні; 4) Праці про Потебню та його теорію.

Завершенням багаторічної роботи у вивченні спадщини О.О. Потебні дослідником Ю.І. Мінераловим є його монографія «Теория художественной словесности» (М., 1998).

Потебні-мислителю присвячений окремий розділ монографії Р.О. Будагова «Портреты языковедов XIX-XX вв. Из истории лингвистических учений» (М.: Наука, 1988). У філософському плані розглядає досягнення Потебні в становленні порівняльно-історичного методу В.В. Колесов у розділі «Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX века» (Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века. – Л., 1984). Плідно працює у галузі теоретичної лінгвістики, започаткованої в нашій країні О.О. Потебнею, мовознавець В.О. Гречко. Крім ряду цінних статей, йому належать навчальний посібник у двох частинах «Теория языкознания» (Нижний Новгород, 1995, 1998), у якому, зокрема, розглядається концепція мовного знака О.О. Потебні та його школи.

Серію статей, присвячених філософії мови Потебні, в українських і зарубіжних виданнях опублікувала бразильська дослідниця Надія Долуд-Левчук-Киричук. У розвідці «Олександр Потебня – попередник лінгвістичної думки XX століття» вона відзначає: «Термін «акт мовлення» (speech act), що його історія мовознавства приписує англійському філософові Остінові (1911–1960), а також Джонові Сирлу, існує в О. Потебні від 1862 р. Ця концепція має капітальне значення для розвитку прагматики, аналізу дискурсу та когнітивних наук узагалі. У О. Потебні вона досить розвинена і, гадаю, не втратила наукової вартості й на сьогодні. Філософія мови О. Потебні дуже цінна насампе-

ред тим, що він аксіоматично пов'язав методологію філософії з мовою і зробив це раніше від англійських філософів. Отже, основну тезу цього лінгвістичного напрямку в філософії треба шукати не в Англії, а в Україні; по-друге, найголовніші питання, котрі знаходимо в сучасній філософії мови, глибоко й всебічно розглядав якраз О. Потебня. Цього, вважаю, досить, щоб його філософія мови стала однією з найголовніших площин дослідження на міжнародному рівні»³¹¹

Цикл із трьох розвідок, присвячених науковій творчості О.О. Потебні, містить здвоєний номер «Harvard Ukrainian Studies» Українського наукового інституту Гарвардського університету, присвячений українській філології і лінгвістиці (1994. – Vol. 18. – № 1–2). Про лінгвофілософське підґрунтя поглядів Потебні на мову йдеться у статті Б. Гаспарова. Г. Бірнбаум розглядає в історичному аспекті погляди вченого на східнослов'янський синтаксис. Ю.В. Шевельов присвятив свою статтю питанню стандарту (норми) української літературної мови, розглянувши переклади «Одіссеї» Гомера П. Ніщинським та Потебнею.³¹²

Прогресивна діяльність і видатний внесок О.О. Потебні в науку були високо оцінені радянською владою уже в перші революційні роки.

Про це переконливо свідчить документ – Декрет уряду Радянської України від 31 березня 1922 р. «Про увічнення пам'яті і забезпечення родини професора Олександра Опанасовича Потебні», у якому зазначено, що на ознаменування 30-ї річниці з дня смерті великого українського вченого, філософа-мовознавця Олександра Опанасовича Потебні Рада Народних Комісарів постановляє:

³¹¹ *Надія Долуд-Левчук-Киричук*. Олександр Потебня - попередник лінгвістичної думки ХХ століття // Зап. наук. тов-ва ім. Т.Шевченка. - Т. ССХХІV. Праці філол. секції. - Львів, 1992. - С. 238.

³¹² Докладніше див. у рецензії на це видання Андрія Даниленка в «Збірнику Харківського історико-філологічного тов-ва». Нова серія. – Т.7. – Харків, 1998. – С. 216-221.

1. Присвоїти ім'я Потебні Харківському інституту народної освіти і науково-дослідній кафедрі мовознавства в місті Харкові.

2. Перейменувати Підгірну вулицю м. Харкова на вулицю Потебні.

3. Доручити Народному комісаріату освіти УРСР підготувати все для найшвидшого видання творів О.О. Потебні за рахунок держави.

4. Будинок № 4 на вулиці Підгірній, який належав покійному професорові О.О. Потебні, передати Українському комітету вчених імені професора Потебні з наданням у цьому будинку довічно квартири сину покійного – професорові Олександровичу Потебні з родиною.

5. Надати вдові другого сина, покійного Андрія Олександровича Потебні, – Вірі Петрівні Потебні – з родиною право довічного користування квартирою на пільгових умовах у будинку по вулиці Підгірній, 10³¹³.

Не забутий Потебня і там, де він народився. У селі Гришиному відкрито музей, а перед будинком сільської школи встановлено пам'ятник з барельєфом вченого.

Лаконічний напис повідомляє:

ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ
22/ІХ 1835– 11/ХІІ 1891

Великий вітчизняний вчений-мовознавець. Народився на хуторі Маневі біля села Гришиного Роменського району Сумської області.

³¹³Збірник узаконень і розпоряджень уряду України. – 1922 – № 15. – С. 249; Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Ком. партії і Рад. уряду 1917–1959 рр. 36. документів. Т. 1 (1917– 1941). – К., 1959. – С. 147.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ О.О. ПОТЕБНІ

Олександр Опанасович Потебня народився 22(10) вересня 1835 р. на хуторі Маневі поблизу села Гаврилівки Роменського повіту Полтавської губернії (нині Роменський район Сумської області).

1836 Родина Потебні переїздить до Ромен.

1842 Їде до Радома і готується вступити до місцевої гімназії.

1844 Вступив до 1-го класу Радомської гімназії.

1851 Закінчив гімназію у Радомі зі срібною медаллю.

1851–1852 Студент юридичного факультету Харківського університету.

1852 Перейшов на історико-філологічний факультет.

1856 Закінчив Харківський університет зі ступенем кандидата, захистивши працю на тему «Первые годы войны Хмельницкого».

Наглядач пансіону 1-ї Харківської гімназії.

1857–1858 Склав іспит на ступінь магістра слов'янської словесності, працює в університеті.

1860 Присуджено учений ступінь магістра слов'янської словесності за працю «О некоторых символах в славянской народной поэзии».

1861 Ад'юнкт кафедри історії російської мови і словесності Харківського університету.

1862 У «Журнале Министерства народного просвещения» видрукувано працю «Мысль и язык».

Відраджений Міністерством народної освіти для наукових занять за кордон на два роки.

1863 Вийшла збірка записаних Потебнею народних пісень: «Українські пісні, видані коштом О.С. Балліної».

Повернувся на батьківщину за рік до закінчення терміну відрадження.

1863–1874 Доцент кафедри історії російської мови і словесності Харківського університету.

1865 Делегат від Харківського університету на I Археологічний з'їзд у Москві.

Обраний дійсним членом Московського археологічного товариства.

Вийшла у світ монографія «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий».

1870 У журналі «Филологические записки» друкує працю «Заметки о малорусском наречии».

Обраний дійсним членом Харківського губернського статистичного комітету.

1874 Присуджено вчений ступінь доктора слов'яно-руської філології за працю «Из записок по русской грамматике» (т. 1–2).

1874–1875 Екстраординарний професор Харківського університету.

1875 Присуджено повну Ломоносовську премію за працю «Из записок по русской грамматике» (т. 1–2).

Обраний членом-кореспондентом Академії наук.

Обраний дійсним членом Товариства любителів російської словесності при Московському університеті.

1875–1891 Ординарний професор Харківського університету, завідувач кафедри історії російської мови і словесності.

1877–1890 Голова Харківського історико-філологічного товариства.

1878 Присуджено Академією наук золоту Уваровську медаль за розгляд праці П.Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия».

Вийшла у світ праця «Слово о полку Игореве. Текст и примечания».

1879 Академією наук присуджено золоту Уваровську медаль за розгляд праці Я.Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси».

1883–1887 Вийшли у світ два томи праці «Объяснения малорусских и сродных народных песен».

1883–1890 За редакцією Потебні видруковано «Сочинения Григория Федоровича Квитки» (т. 1–4).

1887 Обраний дійсним членом Чеського товариства наук.

1890 Обраний дійсним членом Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті.

1891 Російським географічним товариством присуджено золоту Костянтинівську медаль.

Олександр Опанасович Потебня помер 11 грудня (29 листопада) **1891** р. в Харкові у віці 56 років. Похований на 1-му міському кладовищі м. Харкова. Згодом його прах перепоховано на 13-те кладовище.

ПРАЦІ О.О. ПОТЕБНИ

О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Харьков, 1860. – 155 с.

Мысль и язык. – М., 1862. – 191 с.

Українські пісні, видані коштом О.С. Балліної. – СПб., 1863. – 128 с. Тексти пісень і мелодії до них записані О.О. Потебнею.

О полногласии. – Воронеж, 1864. – 51 с.

О связи некоторых представлений в языке. – Воронеж, 1864. – 32 с.

Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии; II. О звуковых особенностях русских наречий. – Воронеж, 1866. – 159 с.

О доле и сродных с нею существах. – М., 1867. – 44 с.

О купальских огнях и сродных с ними представлениях. – М., 1867. – 19 с.

Переправа через воду как представление брака. – М., 1868. – 12 с.

Заметки о малорусском наречии. – Воронеж, 1871. – 134 с.

Из записок по русской грамматике: I. Введение. – Воронеж, 1874. – 157 с.

Из записок по русской грамматике: I. Введение, II. Составные члены предложения и их замены в русском языке. – Харьков, 1874. – 549 с.

К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876. – 243 с.

Малорусская народная песня по списку XVI в.: Текст и примечания. – Воронеж, 1877. – 53 с.

Слово о полку Игореве: Текст и примечания. – Воронеж, 1878. – 158 с.

Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия». (К., 1876). – СПб., 1879. – 76 с.

К истории звуков русского языка: II. Этимологические и другие заметки. – Варшава, 1880. – 128 с.

Рецензія на працю «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким», М., 1878, 3 части в IV томах // Записки Академии наук. – 1880. – Т. 37. Приложение № 4. Отчет о 22-м присуждении наград графа Уварова. – С. 64–152.

К истории звуков русского языка: III. Этимологические и другие заметки. – Варшава, 1881. – 142 с.

К истории звуков русского языка: IV. Этимологические и другие заметки. – Варшава, 1883. – 96 с.

Объяснения малорусских и сродных народных песен. I. – Варшава, 1883. – 280 с.

Объяснения малорусских и сродных народных песен. II. Колыдки и щедровки. – Варшава, 1887. – 809 с.

Значения множественного числа в русском языке. – Воронеж, 1888. – 76 с.

Из записок по русской грамматике: I. Введение; II. Составные члены предложения и их замены. 2-е изд., испр. и доп. – Харьков, 1888. – 535 с.

Этимологические заметки // Живая старина. – 1891. Вып. III. – С. 117-128.

Мысль и язык. 2-е изд. – Харьков, 1892. – 228 с.

Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. – Харьков, 1894. – 162 с.

Язык и народность // Вестник Европы. – 1895. – Кн. IX. – С. 5-37.

Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки по истории русского языка». – СПб., 1896. – 28 с.

Из записок по русской грамматике: III. Об изменении значения и заменах существительного. – Харьков, 1899. – 663 с.

Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ А.А. Потебней: Буквар / Вступная статья В. Гавриша // Киевская старина. – 1899. – Август. Приложение. – С. 1-12.

Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложение. – Харьков, 1905. – 646 с.

Мысль и язык. 3-е изд. – Харьков, 1913. – 225 с. Доповнене статтями «Язык и народность» та «О национализме».

Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. 2-е изд. – Харьков, 1914. – 162 с.

О некоторых символах в славянской народной поэзии: II. О связи некоторых представлений в языке; III. О купальских огнях и сродных с ними представлениях; IV. О доле и сродных с нею существах. – Харьков, 1914. – 243 с.

Слово о полку Игореве: Текст и примечания: Изд. 2-е с доп. из черновых рукописей «О Задонщине»; II. Объяснение малорусской песни XVI века. 2-е изд. – Харьков, 1914. – 233 с.

Полное собрание сочинений: Т. I. Мысль и язык / Под ред. Комитета по изд. соч. А.А. Потебни при ВУАН; Вступ. ст. В.И. Харциева. 4-е изд., пересмотр. и испр. – Одесса, 1922. – 188 с.

Полное собрание сочинений: Т. I. Мысль и язык / Под ред. Комитета по изд. соч. А.А. Потебни при ВУАН; Вступ. ст. В.И. Харциева. 5-е изд., пересмотр. и испр. – Одесса, 1926. – 205 с.

Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка / Под ред. В.И. Харциева; Вступ. ст. Д.И. Багалея, А.М. Финкеля и В.И. Харциева. 3-е изд. – Харьков, 1930. – 132 с.

3 лекцій теорії словесності: Байка, прислів'я, приповідка / За ред. О.В. Ветухова, Ф.Ю. Зелінського. 4-е вид. – Харків, 1930. – 110 с.

Из записок по русской грамматике: IV. Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог. – М.; Л., 1941. – 318 с.

Из записок по русской грамматике. Т. I-II. – М., 1958. – 532 с.

Из записок по русской грамматике. Т. III. Об изменении значения и заменах существительного. – М., 1968. – 551 с. с портр.

Ударение / Подготовила к изданию В. Ю. Франчук. – К., 1973. – 168 с.

Эстетика и поэтика / Сост., вступ. ст., библиогр., примеч. И.В. Иваньо, А.И. Колодной. – М., 1976. – 614 с.

Из записок по русской грамматике. Т. IV. – Вып. 2. Глагол. Подготовка издания, вступительная статья, приложения В.Ю. Франчук. – М., 1977. – 406 с.

Естетика і поетика слова: Збірник / Упоряд., вступ. ст., приміт. І.В. Іваньо, А.І. Колодної; Пер. А.І. Колодної. – К., 1985. – 302 с.

Из записок по русской грамматике. Т. IV. – Вып. 1. Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог. Подготовка издания, составление, статья о принципах подготовки четвертого тома, библиография трудов А.А. Потебни В.Ю. Франчук. – М., 1985. – 287 с.

Українські народні пісні в записах Олександра Потебні / Упоряд., вступ. ст. і приміт. М.К. Дмитренка. – К., 1988. – 311 с.

Слово и миф / Сост., подгот. текста и примеч. А.Л. Топоркова; Предисл. А.К. Байбурина. – М., 1989. – 622 с.

ОлександрПотебня. Мова, національність, денаціоналізація: Статті і фрагменти / Упоряд. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с.

Мысль и язык. – К., 1993. – 191 с.

Мысль и язык. – К., 1998. – 189 с.

Собрание трудов: [Т. 1]. Мысль и язык / Подгот.: Ю.С. Рассказов, О.А. Сычева. – М., 1999. – 269 с.

Собрание трудов: [Т. 2]. Символ и миф в народной культуре / Сост., подгот. текста, коммент. А.Л. Топоркова. – М., 2000. – 480 с.

Теоретическая поэтика: Учеб. пособ. для вузов / Сост., вступ. ст. и коммент. А.Б. Муратова. 2-е изд., испр. – М., 2003. – 384 с.

ЩО ПРОЧИТАТИ ПРО О.О. ПОТЕБНЮ

Срезневский И.И. Записка о трудах профессора А.А. Потебни, представленная во 2-е Отделение // Записки ИАН, 1876. – Т.27. – С.93–121.

Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – Харьков, 1892. – 90 с.

Овсяннико-Куликовский Д.Н. А.А. Потебня как языковед-мыслитель // Киевская старина. – 1893. – Т. 42, июль. – С. 30–46; авг. – С. 269–289; сент. – С. 342–360.

Белоруссов И.М. Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни. – Орел, 1902. – 258+XII с.

Ягич И.В. История славянской филологии // Энциклопедия славянской филологии. – СПб., 1910. – Вып. 1. – С. 550–556.

Грунский Н.К. Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков. Т. 1. – Вып. 3. Значение А.А. Потебни в истории разработки русского синтаксиса. – Юрьев, 1911. – 76 с.

Сумцов М.Ф. Велетень думки й слова. – Х., 1922. – 16 с.

Райнов Т. Александр Афанасьевич Потебня. – Пг., 1924. – 110 с.

Чехович К. Олександр Потебня. Український мислитель-лінгвіст. – Варшава, 1931. – 187 с.

Филин Ф.П. Методология лингвистических исследований А.А. Потебни (К 100-летию со дня рождения, 1835–1935) // Язык и мышление. – М.; Л., 1935. – Т. 3–4. – С. 121–161.

Ярошевский М.Г. Учение А.А. Потебни о языке и мышлении: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М., 1945. – 22 с.

Попов П.М. До характеристики наукової діяльності Потебні // Радянське літературознавство. – 1947. – № 7–8. – С. 115–134.

Бобкова В.С. Потебня как фольклорист: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1949. – 19 с.

Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня: К 60-летию со дня смерти. – Киев, 1952. – 46 с.

Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). – М., 1958. – 400 с.

Олександр Опанасович Потебня, 1835 – 1960: Тези доп. і повідомл. на наук, конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. видатного вітчизнян. лінгвіста, 31 жовт. – 1 листоп. 1960 р. – Одеса, 1960. – 48 с.

Потебня Олександр Опанасович (1835–1891): Опис документ. матеріалів особистого фонду № 781. – К., 1960. – 48 с.

Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. – К., 1962, – 112 с.

О.О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. – Х., 1962. – 306 с.

Чудаков А.П. А.А. Потебня // Академические школы в русском литературоведении. – М., 1975. – С. 305–354.

Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня. – К., 1975. – 90 с.

Березин Ф.М. Русское языкознание конца XIX–начала XX в. – М., 1976. – С. 9–71.

Булахов М.Г. Потебня Александр Афанасьевич // Восточнославянские языковеды: Библиограф. слов.: В 3-х т. – Минск, 1976. – Т. 1. – С. 195–202.

Иваньо И.В., Колодная А.И. Эстетическая концепция А.А. Потебни // Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 9–31.

Теняню Ю.П. Эстетическая концепция А.А. Потебни: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Киев, 1976. – 18 с.

Білодід О.І. Граматична концепція О.О. Потебні. – К., 1977. – 302 с.

Павлюк М.В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. – Київ; Одеса, 1978. – С. 104–126.

Пресняков О. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А. Потебни. – М., 1980. – 218 с.

Русское и славянское языкознание в России середины XVIII – XIX вв.: В биографических очерках и воспоминаниях совре-

менников. Учеб. пособие. – Л., 1980. – 210 с. Глава 8. Александр Афанасьевич Потебня (1835–1891). – С. 170–260.

Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня. – К., 1985. – 166 с.

Дмитренко Н.К. А.А. Потебня – собиратель и исследователь фольклора. – К, 1985. – 48 с.

Шевельов Ю. О.О. Потебня і стандарт української літературної мови. – Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 67–74; № 3. – С. 57–68.

Вільчинський Ю. Олександр Потебня як філософ. – Львів, 1995. – 128 с.

Карпенко Ю.О. Потебня – зачинатель українського народознавства // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1-2. – С. 23–38.

Скорик М. Олександр Потебня: філософія мови. – К. –Дніпропетровськ, 1996.

Топорков А.Л. Теория мифа в русской филологической науке XIX века. – М., 1997. – С. 226–230, 236–314.

Сухих С.И. Теоретическая поэтика А.А. Потебни. – Нижний Новгород, 2001. – 287 с.

Смирнов С.В. Отечественные филологи-слависты середины XVIII – начала XX вв. Справочное пособие. – М., 2001. – С. 135–150.

Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2002. – 331 с.

Гальчук І.Ю. Наголос у виданні творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О.О. Потебні на тлі розвитку української акцентології. – Українська мова. – 2010. – № 3. – С.28–51.

Гальчук І.Ю. О.О. Потебня як акцентолог. – Мовознавство. – 2010. – № 4–5. – С. 122–134.

Pospišil Ivo. Авторефлексия / автоаксиология творчества и одна традиция русской эстетической мысли // Миргород. Журнал, посвященный вопросам эпистемологии литературоведения. – 2010. – № 2. – С. 203–210.

Mnich Roman. Несколько замечаний по поводу актуальности Александра Потебни // Миргород. Журнал, посвященный вопросам эпистемологии литературоведения. – 2010. – № 2. – С. 181–185.

Гришман Михаил. Идеи А.А. Потебни и филологический подход к изучению словесно-художественного образа // Миргород. Журнал, посвященный вопросам эпистемологии литературоведения. – 2010. – № 2. – С. 187–192.

Dohnal Josef. Теоретические взгляды Александра Афанасьевича Потебни и моделирование мира в художественном произведении // Миргород. Журнал, посвященный вопросам эпистемологии литературоведения. – 2010. – № 2. – С. 193–201.

Mnich Ludmila. Дискуссия Виктора Виноградова и Александра Потебни в свете современной теории литературы // Миргород. Журнал, посвященный вопросам эпистемологии литературоведения. – 2010. – № 2. – С. 211–217.

Vakulenko S. Transfert d'autorité en linguistique: Potebnia et Saussure dans l'Ukraine des années 1920 et 1930 // Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven: Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages. — München, Berlin, 2012. — P. 309-338.

ДОДАТКИ.

Автобіографія

С отцовской³¹⁴ и материнской стороны я принадлежу к мелкопоместному малороссийскому дворянству, возникшему в течение XVIII в. из казачества. Известно, что еще в XVII в. все малороссийское казачество частью сознательно, частью бессознательно стремилось к нобилитации, т.е. к сравнению в правах со шляхетством Короны и Литвы. По соединении Малороссии с государством Московским лишь небольшая часть малороссийского казачества через полковое и сотенное старшинство, а отчасти и иными путями получила российское дворянство; большая же часть оброчного сословия (не военное) малороссийских казаков, частью обращено в государственных крестьян и крепостных. Мои однофамильцы и очень дальние родственники доньше остаются казаками. Моя фамилия есть прозвище одного из предков, полученное, по всей видимости, среди военных, конных людей (К истории звуков русского языка, IV, Варшава, 1888, с. 49).

Родился я в хуторе Мáneве (от речки Мáneвы) Роменского уезда 1 сентября 1835 г.

Детские лета я проводил в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по-малороссийски. Так как в то время ближайшие к Ромну гимназии были в Полтаве и в Харькове, Киеве, то родители согласились отдать меня на воспитание бездетному дяде по матери А.И. Маркову, бывшему тогда и до своей смерти учителем русского языка и словесности в Радомской гимназии (в Царстве Польском). Я окончил гимназию в Радоме, и этому обязан знанием польского языка, на котором тогда преподавали все предметы, кроме русского языка и славянского, истории

³¹⁴Незакінчений варіант автобіографії обривається на середині речення. Міститься на одному аркуші, списаному з двох боків. Друкується за рукописом, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві. – Ф. 2045. – Од. зб. 27. – Арк. 1-1 зв.

русской и польской и закона божьего для православных. В том же 1851 году поступил в Харьковский университет, потому что в нем окончили курс 3 мои дяди по матери, и на юридический факультет не по призванию, а потому что на этом факультете был мой дядя А.И. В Харькове, который был в то время городом более<...>.

ЛИСТ ДО А.О. ПАТЕРИ

Любезный друг, Адольф Осипович!³¹⁵

Благодарю Вас за Meisner'a³¹⁶ «Ilias». I–XII. Шкоды П. и Od.³¹⁷ я не получил, но его «Odysseia» у меня есть.

Согласно с лестным для меня желанием Вашим и многоуважаемого профессора Гатталы сообщаю Вам следующие сведения о своей жизни и трудах.

По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу к тому меньшинству малороссийского казачества, которое в течение XVIII века получило права российского дворянства. Если не ошибаюсь, мои однофамильцы и очень дальние родственники остаются донныне в сословии малороссийских казаков, особенности которого по освобождении крестьян почти сгладились. Моя фамилия есть прозвище одного из предков, полученное им, по всей вероятности, среди военных, конных людей (см. мое соч. «К ист[ории] зв[уков]», IV, 19).

³¹⁵Патера Адольф Осипович (1836–1912) – хранитель Библиотеки чешского национального музея. Лист друкуюється за публікацією в кн.: «Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125–річчя з дня народження» – К., 1962. – С. 91–94. Звірено з публікацією «Материалы для биографии А.А. Потебни» Ольдржиха Лешки в ж. Slavia. – ročn. XLV (45). – seš. 1. – 1976. – С. 56–57. З останньої публікації запозичено першу і другу примітки.

³¹⁶Hynek Mejsnar. Homérova Ilias. Šestiměrem epickým na jazyk český prevedl... I. Zpěvy I–XII. – Praha, 1878.

³¹⁷Ant. Škoda. Homérova Ilias převedená od... – Praha, 1886; Homérova Odysseia převedená od... – I–II. – Praha, 1883–1885.

Родился я в наследственном хуторе на речке Маневе, в Роменском уезде Полтавской губернии, 1 сент[ября] 1835 г.

В раннем детстве подолгу живал на другом хуторе близ казачьего села Перекоповка, откуда родом мой отец, в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по-малороссийски. Так как в то время ближайшие к Ромну гимназии были в Полтаве, Харькове и Киеве и учиться ближе было негде, то родители согласились отдать меня на воспитание бездетному дяде по матери А.И. Маркову, бывшему тогда и до смерти старшим учителем русского языка и словесности в Радомской гимназии, в тогдашнем Царстве Польском.

Девятилетнему пребыванию в доме дяди я обязан, между прочим, знанием польского языка и ранним знакомством с немецким. По окончании гимназии в 1851 году я поступил в Харьковский университет, потому что в нем кончили курс три мои дяди по матери, на юридический факультет, не по влечению, а потому, что на этом факультете был в 30-х годах мой дядя А.И. В Харькове, который был тогда городом более малороссийским, чем теперь, я освежил впечатления своего детства и перечел почти все, что было тогда на малорусском языке и по истории Малороссии. По собственному побуждению и под влиянием Мих. Вас. Неговского, тогда студента медиц[инского] ф[акультета], усердного и счастливого собирателя произведений малорусской народной словесности (см. Кулиша «Записки о Южн[ой] Руси», I, 199)³¹⁸, имевшего полезное влияние в кружке студентов-украинофилов, я в 1852 г. перешел на историко-филологический факультет и затем был принят в корпус казеннокоштных студентов. Русскую словесность я слушал у Н.Тр. Костыря (очень мало, т. к. он вскоре умер) и А.Л. Метлинского, издателя ценного и для нынешнего времени сборни-

³¹⁸Неговский умер рано. Помнится, что рукописный сборник Неговского был толщиной с аршин in fol. Сомневаюсь, чтобы весь он достался позднейшим собирателям и издателям. Также неизвестна участь материалов, бывших в руках А. Л. Метлинского после 1854 года, где была и моя частица. – Примітка О.О. Потебні.

ка «Нар[одные] южнорус[ские] песни», Киев, 1854; славянские наречия у П.А. Лавровского, русскую историю у А.П. Зернина, педагогику и потом русскую словесность у Н.А. Лавровского. Из них в живых остался только последний, которому заглазно жму руку. Я окончил курс в 1856 с правом на степень кандидата, в которой вскоре и утвержден по представлении диссертации (не напечатанной и не имеющей интереса после вышедшего позднее в свет сочинения Костомарова) «Первые годы войны Хмельницкого». Будучи в том же году определен на службу, именно надзирателем при пансионе 1-й Харьковской гимназии, я, по совету П.А. Лавровского, воспользовался первою возможностью для того, чтобы, отказавшись от жалования и исполнения обязанностей, готовиться к экзамену на степень магистра славян[ской] словесности. Выдержав этот экзамен, я по рекомендации того же П.А. Л[авровского] и ходатайству факультета прикомандирован к университету, что дало мне возможность в начале 1860 г. защитить магистерскую диссертацию (см. ниже 1). 22 июля 1860 я назначен адъюнктом, а, по введении нового устава, на 28 сент[ября] 1863 переименован в доценты по кафедре русской словесности. В 1862, в числе первых после долгого промежутка, был отправлен на счет Министерства н[ародного] пр[освещения] за границу на два года, но, по собственному желанию, пробыл только год. Между прочим, в Берлине слушал санскрит у Вебера. По возвращении был доцентом, по защите докторской диссертации (см. ниже 11) – с 5 декабря 1874 экстраординарным и с 15 мая 1875 ординарным профессором на каф[едре] рус[ской] словесности.

Упомяну еще ради благодарного воспоминания о двух покойниках, что 12 окт[ября] 1865 г. я был избран действ[ительным] членом Московского археологич[еского] общества, по рекомендации А.А. Котляревского, с которым я лично не был знаком ни тогда, ни после. 20 дек[абря] 1875 избран членом-корреспондентом Им[ператорской] Академии наук по представлении И.И. Срезневского. С последним я говорил раз в течение нескольких часов подряд у него в Петербурге осенью 1862 г. и

раза два в Москве, во время первого археологич[еского] съезда. Несмотря на малое личное знакомство, он, я думаю, с первого свидания был постоянно расположен ко мне, между прочим, потому что смотрел на меня как [, так сказать,] на внука по славянской филологии. «Нехай ему земля пером!»

Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходною точкою моею, иногда заметною, иногда незаметною для других был малорусский язык и малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с нею чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукою. Печатные мои сочинения следующие:

1. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков, 1860, 1 – 155.

2. Мысль и язык (в «Журн[але] Мин[истерства] н[ародного] пр[освещения]»), 1862, 1–121.

3. О связи некоторых представлений в языке (в «Филолог[ических] зап[исках]»), Воронеж, 1864, 1–32.

4. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий (в «Чт[ениях] общ[ества] ист[ории] и древн[остей] рос[сийских]»), Москва, 1865, 1–310.

5. О доле и сродных с нею существах («Древности. Труды Моск[овского] археолог[ического] общ[ества]», I, 1865–7, стр. 153–196.

6. К статье Афанасьева «Для археологии русского быта» (стр. 227–292).

7. О купальских огнях и сродных с ними представлениях («Древности. Археологич[еский] вестник», издав[аемый] Моск[овским] археолог[ическим] общ[еством], май–авг. 1867, 1 – 19.

8. Переправа через воду, как представление брака, Москва, 1868, т. I, (254–66).

9. Два исследования о звуках русского языка. I. О полногласии. II. О звуковых особенностях русских наречий («Фил[ологические] зап[иски]»), 1864–5, Воронеж, 1866, 1 – 156).

10. Заметки о малорусском наречии («Фил[ологические] зап[иски]», 1870, Ворон[еж], 1871, 1 – 134).

11–12. Из записок по русской грамматике.

I. Введение («Фил[ологические] зап[иски]», Ворон[еж], 1874, 1 – 157).

II. Составные члены предложения и их замены в русском яз[ыке] («Записки Императорского Харьк[овского] ун[иверситета]», Харьк[ов], 1874, VI + 540).

13. К истории звуков русск[ого] яз[ыка], I («Фил[ологические] зап[иски]», Ворон[еж], 1876, VI + 243).

14. Малорусская песня по списку XVI в. Текст и примечания, («Фил[ологические] зап[иски]», Ворон[еж], 1877, 1 + 53).

15. Слово о полку Игореве. Текст и примечания, («Фил[ологические] зап[иски]», Ворон[еж], 1878).

16. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малор[усского] нареч[ия]», Киев, 1876 (Зап[иски] Императорской Академии наук», т. XXXIII, стр. 764–839. Отд[ельный] отт[иск], I–79).

17. Разбор изд. «Народные п[есни] Галицкой и Угорской Руси» Я.Ф. Головацкого, М., 1878 («Зап[иски] Императорской Академии наук», т. XXXVII, 64–152. Отд[ельный] отт[иск], I–89).

18–20. К истории звуков русск[ого] яз[ыка]. Этимологические и другие заметки. II («Рус[ский] фил[ологический] вестн[ик], Варш[ава], 1880 II + 31 + 70 + 25); III («Рус[ский] ф[илологический] в[естник], 1880, Варш[ава], 1881, 1 + 142 + 11); IV («Рус[ский] ф[илологический] в[естник]», Варш[ава], 1883, 1 + + 86+1X+1).

21–22. Объяснения малорусских и сродных народных песен («Рус[ский] фил[ологический] вестн[ик]». I, Варш[ава], 1883 (I — 269 + VIII + III + I). II. Колядки и щедровки (около 800 стр., отдельный оттиск, еще не выпущен в свет).

Жена и дети передают Вам свой поклон. Жму вашу руку.

А. Потебня.

Харьков, 11 дек. 1886 г.

ЛИСТ ДО О.М. ПИПИНА

Родился я в Роменском уезде Полтавской губернии³¹⁹, дворянин. Учился сначала в Радомской гимназии (в бывшем Царстве Польском), где мой дядя по матери был учителем. В 1851 г., несполна 16 лет, поступил в Харьковский университет (потому что в нем в 20-х, 30-х годах кончило курс трое моих дядей по матери) на юридический факультет.

Однокашники познакомили меня с Мих. Вас. Неговским, тогда медиком 5-го курса, любителем и умелым собирателем малорусских народных песен. Некоторые думы, записанные им, напечатаны у Антоновича и Драгоманова; но, кажется, большая часть его собрания, сколько помню, по виду очень объемистого, затеряна. В заведовании Неговского была небольшая библиотека, состоявшая из сочинений на малорусском языке и относящихся до Малороссии. Эту библиотечку я пользовался, что не осталось без влияния на позднейшие мои занятия.

В следующем году, отчасти по совету Неговского, я перешел на историко-филологический факультет и тогда же поступил в число казеннокоштных студентов. Окончил в 1856 г. кандидатом и утвержден в этой степени по представлении диссертации: «Первые годы войны Хмельницкого» (по Пастория «Bellum scythico cosacicum», по Величку и народным песням). Сочинение это не напечатано. Как казеннокоштный и за неимением незанятых учительских мест был назначен комнатным надзирателем в 1-ю харьковскую гимназию. Через полгода я получил возможность заместить себя на службе другим, отказавшись от жалованья (по-нынешнему ничтожного: 223 рубля с копейками), и, по совету П.А. Лавровского, стал готовиться к магистерскому экзамену по славянской филологии. До этого я не думал ни о систематических занятиях, ни о профессоруре. Выдержав этот экзамен благодаря снисходительности П.А. и Н.А. Лавров-

³¹⁹ Друкуются за: Пыпин А.Н. История русской этнографии. Т. 3. Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 420–424.

ских, я оставлен при университете. Первые мои печатные сочинения: «О некоторых символах в славянской народной поэзии» и «Мысль и язык». Это было, как известно, время, когда, после долгого перерыва, стали заботиться о пополнении университетов новыми преподавательскими силами. Я был в числе первых, отправленных из Харьковского университета за границу в 1862 г. Воротился через год, затем до защиты докторской диссертации «Из записок по русской грамматике» I и II, в 1874 г. был доцентом, потом э.-орд. профессором по кафедре русского языка и словесности.

Мне кажется, я вижу помочи, на которых вела меня судьба. Некоторая склонность к вопросам, не имеющим непосредственного так называемого житейского значения (каков исчерпывающий все языковедение вопрос об отношении мысли к слову), не объясняется школою. Эту школу проходили со мною многие, иные гораздо лучше меня подготовленные к занятиям филологией. Таковы были (в университете) ученики Полтавской гимназии, где в то время и позже был замечательный учитель древних языков Полевич (поляк; его ученик, между прочим, – А. Котляревский). Таковы же были и мои однокурсники, ученики Курской гимназии. Я нахожу сходство между собою и некоторыми давно умершими родственниками по отцу, получившими (по старинному) буквально – грошовое образование (за выучку у дьяка – копа грошей и горшок каши). Тетка моя по Четым-Минеям решала философские вопросы, а дядя, рано убитый на Кавказе, как мне говорили, занимался арабским, персидским и знал несколько горских наречий.

В Радомской гимназии, сколько помню, учили сносно только латинскому языку; остальное было ниже посредственности. Если впоследствии меня не пугала грамматика, то это, я думаю, потому, что смолоду не знал никаких грамматических учебников. Там я выучился польскому (на этом языке преподавалось большинство предметов: русских в гимназии было всего несколько) и в семье дяди – немецкому. Там же приобрел охоту к

легкому чтению. Об университете могу сказать, что в общем он давал более, чем можно было ожидать, рассматривая порознь преподавательские силы. Бывает и иначе, когда много дается и мало получается. Тогда многое бралось с ветру. Например, в преподавании – полное отсутствие философии. Логику и психологию читал профессор богословия, священник П.И. Лебедев. Записок всего несколько листов. Однако первые, буквально повторявшиеся из году в год строки вступительной лекции всеобщей истории Рославского-Петровского («Милостивые государи, истина состоит в согласии наших представлений с действительным бытием вещей; но, обуреваемый страстями, ограниченный влиянием материи, человек» и пр.) возбуждали движение мысли, как теперь вижу, довольно самостоятельное, потому что о Канте и т.п. тогда ни я, ни мои товарищи не слышали. Два из трех преподавателей классической филологии были люди со сведениями; А.О. Валицкий считался даже очень хорошим преподавателем; однако верно, что в мое время по-латыни, по-гречески в университете словесники забывали, что знали, а знали, как я сказал, полтавские и курские гимназисты достаточно (семинаристов в числе моих 9-и товарищей не было). Древности и история литературы греческой и римской состояли из негодной библиографии и номенклатуры. Русскую грамматику читал по грамматике Давыдова А.Л. Метлинский, украинофил (тогда еще этого термина не было) и добрый человек, но слабый профессор. Его сборник «Южнорусских народных песен» был первою книгой, по которой я учился присматриваться к явлениям языка.

Позднее Н.А. Лавровский, перешедший с кафедры педагогики на кафедру русской словесности, указал на «Мысли об истории русского языка» Срезневского. П.А. Лавровский на первых порах читал по запискам, составленным по лекциям и указаниям Срезневского. Фонетика славянских наречий была тогда у нас новостью, для большинства страшною. Студенты других факультетов совсем понапрасну прозывали словесников

юсами³²⁰ и буквоедами: юсов словесники обыкновенно не одолевали и сами чувствовали к ним не меньше отвращения, чем нынешняя молодежь к греческой, и латинской грамматике. Русская история читалась хорошо. А.П. Зернин говорил растянуто, некрасиво, но дельно и свободно не по тетрадке и не выучивая дома наизусть, как делали некоторые другие. Составление за ним записок было мне полезно во многих отношениях. Я через П. Лавровского познакомился с грамматикой Миклошича, трудами Караджича. Из других книг, имевших на меня влияние, укажу Костомарова: «Об историческом значении русской народной поэзии», сочинение, которое в некоторых отношениях мне не нравилось, и статью Буслаева «Об эпической поэзии». Затем, к сожалению, ничьими советами я не пользовался и работал, как и теперь, вполне уединенно. Благодаря П. Лавровскому, я стал заниматься славянским языкознанием и оставлен при университете; но последователем его я себя не считаю. Большие пробелы школьного образования я заметил в себе слишком поздно, когда садиться за указку было уже неудобно. В Берлине я лекций не слушал (находил, что не стоит), а школьным образом учился санскриту у Вебера: дома тщательно готовился, а в аудитории, с глазу на глаз, сдавал урок: характерно, что, сидя один-на-один семестр по 4 или 5 часов в неделю, мы не сказали друг другу ни одного слова, не относящегося к уроку (А. Губернатис тогда слушал у Вебера более элементарный курс, где слушателей бывало 5–10). Это могло бы иметь решительное влияние на мои позднейшие занятия, если бы продолжалось не семестр, а 2–3 года; но время тогда было мало располагавшее к таким занятиям; стала одолевать тоска, и я через год самовольно вернулся в Россию.

О настоящих и будущих своих работах могу сказать только, что работать становится труднее, и я не знаю, удастся ли выпустить в свет то, что накопилось за 20 и более лет. Наиболее

³²⁰Юс (большой и малый) – название в древнеславянской азбуке букв, обозначавших особые гласные, произносившиеся с носовым призвуком.

интересуют меня вопросы языкознания, понимаемого в Гумбольдтовском смысле: «поэзия и проза» (поэтическое и научное мышление) «суть явления языка». В последние годы я читал несколько раз курс теории словесности, построенный на этом положении. На очереди у меня грамматическая работа, связанная с этим курсом, носящая два заглавия – для публики: «Об изменении значения и заменах существительных», для меня: «Об устранении в мышлении субстанций, ставших мнимыми» или «О борьбе мифического мышления с относительно-научным в области грамматических категорий» (по данным преимущественно русского языка). В основании лежит мысль, впрочем не новая, что философские обобщения таких-то по имени ученых основаны на философской работе безыменных мыслителей, совершающейся в языке, что, например, математика, оперирующая с отвлеченным числом, отвлеченной величиной, возможна лишь тогда, когда язык перестает ежеминутно навязывать мысль о субстанциальности, вещественности числа, а в противном случае величайший математик и философ, как Пифагор, должен будет остаться на этой субстанциальности.

Из того, что мне приходилось говорить о народности, заимствовании и т.п., в печать попадали только строки, например, в разборе «Песен Головацкого».

ЧОРНОВИЙ ВАРІАНТ ЛИСТА ДО О.М.ПИПІНА³²¹

Ромен, Полтавской губернии
18 июля 1890

Милостивый государь, Александр Николаевич!

Письмо Ваше от 8 июня дошло до меня только сегодня, 18 июля. О желании Вашем было мне передано и раньше Н.Ф. Сумцовым, до выезда из Харькова, но, то за сим, то за тем, я откладывал, пока не забыл. Теперь точных справок взять негде; пишу по памяти.

Родился я в Роменском уезде Полтавской губернии; дворянин. Учился сначала в Радомской гимназии (бывшее Царство Польское), где мой дядя по матери был учителем. Окончил гимназию несполна шестнадцати лет в 1851 г. Учили там сносно только латинскому языку, остальное было ниже посредственности. К счастью, грамматических правил меня не заставляли заучивать, как это делается теперь. Даже более: никаких учебных грамматик за все это время я и в глаза не видал. Практически я сам выучился польскому – хорошо, и немецкому – настолько, что мог начать читать в университете; да еще, благодаря домашним влияниям и дешевым библиотекам, вынес любовь к чтению (легкому), читалось много дряни, но...

В Харьковский университет я поступил в том же 1851 г. (Тогда еще принимали и моложе шестнадцати лет) на юридический факультет. В 1852 г. перешел на историко-филологический и поступил в число казеннокоштных. Окончил в 1856, кандидатом. Диссертация моя «Первые годы войны Хмельницкого», по Пасторию («Bellum scythico cosacicum»), Величку и народным песням, как и следует, не напечатана. Как казеннокоштный, я за неимением учительских мест, был назначен комнатным над-

³²¹ Друкується за рукописом, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві. – Ф. 2045. – Од. зб. 27. – Арк. 1-7.

зирателем в 1-ю Харьковскую гимназию с жалованием в 223 рубля с копейками. Тогда для холостого этого было достаточно. Об университете, как и о гимназии, могу сказать: в общем они давали более, чем можно бы ожидать, рассматривая порознь преподавательские силы. Много бралось, так сказать, с ветру. Например, в университете – полное отсутствие философии (логику и психологию читал священник Лебедев Павел Иванович); однако первые строки вступительной лекции проф. всеобщей истории Рославского-Петровского, буквально повторявшиеся из году в год, «М. г. Истина состоит в согласии наших представлений с действительным бытием вещей; но, обуреваемый страстями, ограниченный влиянием материи, человек» – и пр., однако, говорю, эти строки и т.п. пустяковины возбуждали движение мысли, как теперь скажу, самостоятельное, потому что о Канте и т.п. ни я, ни мои товарищи не слыхали. Харьков не Москва. По-латыни, по-гречески в университете забывали, что знали (знали, особенно ученики полтавской и курской гимназии, достаточно). Древности и история литературы греческой и римской состояли из негодной библиографии и номенклатуры. Русский язык читался по грамматике Давыдова (А.Л. Метлинский, добрый человек, украинофил, очень слабый профессор). Позднее Н.А. Лавровский указал на «Мысли об истории русского языка» Срезневского, а П.А. Лавровский явился с записками, составленными по лекциям или указаниям Срезневского. Фонетика славянских наречий была тогда у нас новостью, для большинства – страх; поэтому студенты других факультетов совсем напрасно прозывали филологов, по тогдашнему – словесников, юсами и буквоедами: юсов филологи не одолевали и сами чувствовали к ним не меньшее отвращение, чем нынешняя молодежь к греческой и латинской грамматике. Русская история читалась хорошо. А.П. Зернин говорил нескладно и растянуто, но свободно, не по тетрадке, не выучивая дома наизусть, как делали другие. Составление за ним записок, кто умел взяться за это, было очень полезно; я думаю, оно могло вполне заменить

в первых курсах так называемые самостоятельные сочинения.

Славянским языкознанием я стал заниматься потому, что П.А. Лавровский меня заметил, давал книги, и потому, что ничем другим, ни древними языками, ни историей литературы, ни всеобщей историей заниматься было нельзя или трудно, а из славянских наречий два, кроме современного литературного, были мне знакомы. В 1851 г. я получил возможность на год заместить себя по службе другим, отказавшись от жалованья, и стал готовиться к магистерскому экзамену. Выдержавши его благодаря снисходительности Лавровских, судивших обо мне не по тому, что я знал, а по тому, что я, по их мнению, мог знать, я по рекомендации П. Лавровского оставлен при университете.

Первое мое печатное сочинение (магистерская диссертация) «О некоторых символах в славянской народной поэзии», написанное под влиянием сочинения «Об историческом значении русских народных песен» Костомарова, с которым, впрочем, я во вступительном чтении (перед защитой диссертации), ненапечатанном, полемицировал.

Второе печатное мое сочинение – «Мысль и язык» в Журнале Министерства народного просвещения за 1862 или 1861 г. – в общем, под влиянием Гумбольдта и Шлейхера, заключает в себе несколько страниц, которыми я еще намерен воспользоваться. Кроме книжных влияний (между прочим Буслаева), я не пользовался, к сожалению, никогда ничьими советами и работал вполне уединенно. Огромные пробелы своего школьного образования я заметил тогда, когда садиться за указку было уже неудобно, если не невозможно. За границей я лекций не слушал, а совершенно школьным образом учился санскриту у Вебера в Берлине. Это могло бы быть для меня очень важно, если бы продолжалось не 1/2 года, а года 2–3; но это было очень скучно (т.е. не сам санскрит, а то, как у нас шло дело с глазу на глаз в аудитории), а время в России было тогда интересное, и я, к удивлению чиновников Министерства, через год своевольно возвратился в Петербург и потом в Харьков. Из того, что мне

приходилось говорить и писать о национализме³²², заимствовании и т.п., в печать попадали только строки, например, в разборе «Песен» Головацкого³²³.

Я думаю, немислим атом, чисто страдательный, не видоизменяющий толчков, получаемых извне; «страдательный организм» есть противоречие, уничтожающее возможность физиологии и морфологии; в психологии «страдательное восприятие» есть абсурд – «всякое понимание есть непонимание» (В. Гумбольдт), т.е. мысль не передается, а возбуждается в лице другим. В сложных психологических единицах, каковы народ, общество, заимствование есть другая сторона самостоятельности. Поэтому, например, теория литературного заимствования в чистом виде есть нелепость. Заимствование как внешняя, механическая сторона процесса лишь условность стороны, так сказать, физиологической. С другой стороны, как немислим атом, не испытывающий влияния других атомов (или он мыслим только как всеобъемлющая единица, Бог), так (делая скачок) всякий национализм есть интернационализм.

Сложный психологический отклик, как и более простой, есть течение, процесс, водоворот, доступный смерти, т.е. преобразование в другие, более простые или более сложные процессы. Нормальное течение жизни есть известное соответствие между силой влияния и воздействия. Избыток первого есть разрушение и смерть. Печально смотреть на разрушение жизни от болезни или от сильной руки, или, как большею частью бывает в жизни общества, от того и другого.

³²²У друкованому варіанті: народности.

³²³Рецензія на працю Я.Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» опублікована в «Отчете о 22-м присуждении наград графа Уварова» (Приложение к 37 т. «Записок Императорской Академии наук». – 1880. – № 4. – С. 64–152.

«ОТВЕТ» О.О. ПОТЕБНИ РЕЦЕНЗЕНТОВІ ЙОГО ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ. ФРАГМЕНТИ

Рукопис відповіді О.О. Потебні на рецензію П.О. Лавровського зберігається в архіві вченого³²⁴. Перша сторінка втрачена; таким чином, сама назва «Ответ» умовна. Тим часом «Ответ» важливий для історії науки і культури. Не позбавлений він інтересу і з погляду наукової етики. Сам учений з часом зрозумів неприйнятність публікації тексту, написаного під впливом першого враження від критичних зауважень учителя. Однак, крім різких висловлювань на його адресу, є в «Ответе» Потебні важливі в науковому відношенні роздуми, які не втратили актуальності й у наші дні. Нижче приведено фрагменти, у яких Потебня розглядає зауваження Лавровського, висловлені на сторінках «Разбора»:

«Общие основные мифы могут быть добыты не иначе, как постепенным обобщением частных фактов..., возведением современных перепутанных, по возможности, к древнейшему и простейшему виду»³²⁵, вважає П.О. Лавровський.

«Следовательно, – зазначає Потебня, – когда будет закончено уяснение общих основных мифов, то это будет сделано не все, и это уяснение никоим образом не будет предварительным. Что ж нам больше останется делать, когда вся современная перепутанность будет, по возможности, возведена к древнейшему и чистейшему виду?»

Всех общих мифов не уясним, если не разберем всей «современной перепутанности»; если же разберем только часть этой перепутанности, добудем только часть общих основных мифов. Тогда нужно будет продолжать разбор частных до

³²⁴ ЦДІА України. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Арк. 2. – 43.

³²⁵ Лавровский П.А. Разбор исследования А.А. Потебни о мифическом значении некоторых поверий и обрядов. – М., 1865. – С. 6.

конца, если он есть в чем-то, подлежащем исследованию. В чем же состоит рекомендуемая нам предварительность? Если она в том, чтобы добывать общие основные мифы, не касаясь «современной перепутанности», то это будет противоречить словам рецензента, что «предварительное уяснение неразлучно с возведением современной перепутанности и проч.». Одно из двух: рецензент должен отказаться или от мысли о необходимости предварительного уяснения мифов, или от нерозлучности такого уяснения с возведением современной науки и т.д. В последнем случае «предварительное уяснение» будет априорное суждение о мифах, более разработанных или более удобных для разработки? Собрать древнейшие свидетельства, относящиеся до мифологии, например, славянской, – весьма важно; но, во-первых, чем советовать другим и укорять их за то, что они этого не сделали, пусть сам рецензент попробует это сделать; во-вторых, будет ли еще это свидетельство мифом, а тем паче основным? Может быть, это будут только сухие указания, необъяснимые имена, и тогда, начавши с них исследование, мы так и останемся при одном имени, как остались при имени Мокоши. При богатстве мифологических материалов, сохранных в памяти народной, с одной стороны, и при крайней бедности письменных материалов, с другой, следует большего ожидать от пользования первыми, чем вторыми, тем более, что первые сохранились несравненно лучше и, несмотря на язык, несравненно древнее, чем вторые. См.: Wolf.

Рецензент называет устную словесность (сказки, песни) шатким и ненадежным материалом. Называет ли он так и язык, в котором даже такие, по-видимому, изменчивые явления, как ударения, могут оставаться неизменными в течение многих и многих столетий?

Рецензент спрашивает, на что же обопрется автор, который, подобно мне, задумал создать систему мифологии из позднейших остатков славянского язычества, каковы сказания? (Лавровский. Разбор, с. 8).

Прежде всего, я задумал не создать систему мифологии, а разъяснить, по мере сил, некоторые мифологические вопросы. Потом: на что же обопрется исследователь наречия, имеющего лишь весьма новые письменные памятники?

Он начнет с обработки современного ему материала. Внутри этого самого наречия он найдет данные для сосредоточения разрозненных явлений и возведения их к более древнему виду. Как далеко в древность пойдут эти исследования, этого заранее определить нельзя, но несомненно, что они могут быть очень полезны. Мне укажут на то значение, которое имеет старославянский язык в славянском языкознании или санскрит и язык Вед в индоевропейском; но я никогда не думал это отрицать, а говорил только, что полагаю, и в таких случаях необходимо начинать обработку вопроса не с дальнего, а ближайшего к нам конца. До сих пор за неимением средних ступеней считалось вполне законным переходить от известия, сохранившегося в устах народа, прямо к очень древним данным, например, германской мифологии, свидетельствуемое сочинениями г. Буслаева.

Рецензент, по доброте своей, сомневается, сознаю ли я разницу между своим положением и положением немецкого исследователя (Лавровский. Разбор, с. 17).

В основании зооморфизма лежит научная истина своего времени. Обративши внимание на то, что, по мнению современных путешественников, расстояние между цивилизованным человеком и дикарем больше, чем кажется биологам, чем между дикарем и животным, мы поймем, как мог этот дикарь представлять животных существами, совершенно равными себе. Мало того, он должен был ставить их выше себя, если представлял себе силы природы живыми, власть коих тяготела над ним. Человек вступает в историю с очень скромным мнением о себе и не может иметь иного, потому что на той стадии, на которой он находится, животные действительно имеют перед ним многие преимущества. Но тем самым, что такое мнение могло быть составлено, что оно справедливо, доказывается высокое назначение человека.

«Обряды суть большею частью подражания (а=а) действиям, коими представляли явления природы».

Язык не имеет в себе ничего специально мифологического; один он служит сознанию, что бы ни было его предметом. Мифология как система представлений явлений природы действиями живых существ условлена вовсе не языком, а недостаточным сравнительно с современностью количеством данных. Поэтому мифология никоим образом не может считаться болезнью языка».

Не мени важливі міркування, висловлені Потебнею і з приводу такого зауваження Лавровського:

«На странице 17 «Разбора» рецензент рекомендует сделанные мною на страницах 42–43 сближения как образец моей филологической бесцеремонности.

Не мешало бы людям, столь щедрым на укоры другим, помнить, что наука не книга, на страницу которой можно сослаться; что ссылаясь на научность или ненаучность известного положения, сплошь да рядом человек высказывает только личные мнения, окружая их поддельным ореолом научности. С этими ссылками на науку та же история, что со ссылками на дух времени...

На замечания г. Лавровского могу ответить следующее:

1. Кроме звуковых изменений, служащих характеристикой различных периодов или же различных наречий (в широком смысле) языка, известно еще явление, называемое видоизменением корня (*Wurzelvariation*; см. о нем: Pott, Bd. 2, S. 272 и след.). Такие видоизменения встречаются уже в древнейших языках. Но отношения по значению отличаются от звуковых замен, происшедших механическим путем, своею знаменательностью (разница не постоянная) от знака отдельных усилий и наращений, а не тем, что эти последние служат, по крайней мере, преимущественно формальным целям языка, а видоизменения корня выражают оттенки содержания слова. В звуковом отношении виды корня отличаются от звуковых замен тем, что последние основаны на более обширных аналогиях, чем пер-

вые, и что из двух варяжий корня ни одна не может быть обыкновенным путем звуковой замены...

2. Предварительно я должен сказать, что если бы объяснение значения слов состояло только в приведении в хронологический порядок значений только известных, то это дело было бы легко и сопровождалось бы лишь сравнительно незначительными ошибками. Но на деле не так. Например, каждый из объяснявших слово *милъ* предполагал в нем значения, которых нет в современных или известных по памятникам славянских языках, как это видно из ниже следующего. Но упрекать за предположения и догадки позволительно только тому, кто сам никогда не брался за этимологические объяснения. Где, как в этимологии, истина добывается столкновением предположений, основанных на аналогии, там всякая догадка законна до тех пор, пока она не опровергнута другою, более вероятною».

Кстати, замечу, что напрасно рецензент на странице 23 удивляется моему способу доказывать тем, что должно быть доказано само. Способ это не мой. Он принадлежит языкознанию, которое вообще имеет один только способ доказывать, именно аналогию, которая может только приближаться к несомненности, увеличивая вероятность... Достоверность языкознания есть достоверность всех наблюдательных наук.

Сблизить слова *Яга* и *индѣ* заставило меня вовсе не желание найти в ней огонь, как думает рецензент. От этого сближения я не ставил в зависимость никаких мифологических объяснений...

Пусть мое сближение основано на слабой вероятности, что я и сам всегда видел, но заменить его сближением с *ѣду* я не могу, хотя рецензент так снисходителен, что «решается думать» (вероятно, после колебаний), будто это было бы для меня легко...

Благосклонный читатель быть может заметит, до какой степени прав г. Лавровский, выставляя себя оберегателем неизвестных умов от небезвредной заманчивости моих заключений (Лавровский. Разбор, с. 2) и образцом как для меня (с. 24), так и вообще для желающих применить языкознание к мифологии (с. 6)...

ОБРАЗ О.О.ПОТЕБНІ-ВИКЛАДАЧА У СПОГАДАХ СТУДЕНТІВ

ПРОФЕСОР ХМАРА

Звичайно в нього³²⁶ було не більш, як десяток слухачів, а проте це була велика і вчена і моральна сила. Він вражав своїх слухачів не красномовством, не пластичністю речі, а дійсно страшенною глибочиною свого розума, своїми оригінальними висновками і широкими порівняннями, до яких було, що він дома ніколи не «наводив штиля» на ті лекції, які читав в університеті: він приносив з собою тільки цілу купу усякого шпаргалля і потім, сівши на кафедру і розклавши його перед себе, тут же, на очах слухачів, і творив усю лекцію. А це і є справді сама найвища і сама найживіша творчість, – і творчість і красномовство. Хмара ніколи не повторяв студентам двічі свого курсу лекцій, а читав їм щороку новий курс і до того ще кожен той курс друкував врешті, чим справді робив великий «вклад в науку». Думав він якось-то чисто математично: «Оце рівняється цьому, а з цього виходе от що». Іноді він сяде на кафедру і все прибира, усе прибира усякі приклади та призвіди, беручи їх із руського, польського, болгарського, або ж із сербського, чи із лужицького, хорутанського; далі удариться до перського, грецького, санскрицького; і слухачі його довго не можуть зрозуміти, на що й для чого те все він прибира та підводе. Коли розумними очима, що засвітять йому не одним, не двома і не десятьма, цілими сорока розумами, распряме глибокі зморшки на своєму високому і рівному, як по стромі, лобі й одразу як пробіжить по всьому тому матеріалу, який він тільки що зібрав

³²⁶Фрагмент повісті Д.І.Яворницького «За чужий гріх» (Катеринослав, 1907. – С. 290–295), у якій під прізвиськом Хмара змальовано О.О.Потебню. Збережено мовні особливості видання.

до купи та як виведе кінець, так усі від незвичайности і глибочини його вивода аж жажнуться на місці. «А, так он куди він метнув! Он що він вивів!». Народ, каже, хоча й не зна законів язика, але він творить по строгим і непорушним законам того ж таки язика. Так було, єсть і буде, починаючи з арійців з їх праязиком і кінчаючи язиком нашого народа. Й це єсть, каже, «безсознательна сознательность». Це єсть та ж сама дивна творчість, яку являє в своїх безсознательно-сознательних виробах бджола, що виробляє свої чудові соти». Своїми лекціями Хмара нагадував того справжнього артисту-будовця, що будуючи величну і дивну храмину, він сперш усього обстанове її звідусіль густим рештованням і схова од погляда народа і довго, довго томить і шпирує його певною невідомістю, а потім вмить скине з будівлі усю дерев'яну одіжжю її і вмить покаже таку дивну і напрочуд величну храмину, що люде, збігшись до неї, довго стоять у глибокому непорозумінні і довго ніяк не можуть прибрати певних слів, щоб як слід висловити і вихвалити великого артиста будовця. Яко справжній мудрець і глибокий критик, Хмара читав свої лекції так, що його, для повного порозуміння, треба було слухати з особливою натугою. Недоуми і тяжкодуми або зовсім не розуміли його, або ж довго не могли зрозуміти і тутечки або одразу тікали од нього на інший факультет, або ж жалілися на нього декану, що він «трудно і неврозумливо» читає. В такім разі Хмара, приходячи до аудиторії, обертавсь до студентів з промовою і казав їм, що він чита «історію язика, себто історію думок чоловіка, бо кожне слово чоловіче не що інше, як тільки лушпайка думки; а читаючи історію думок чоловіка, однією простою і прямою смугою він змалювати їх не може; бо думки чоловіка до безмірности ріжнотанітні». Од такої вимовки професора навіть і недоумкам робилось соромно за самих себе, і вони затихали, угамовувались і слухали Хмару ще з більшою натугою. Не зовсім кебетливі починали розуміти Хмару тільки через рік, або ж і через два після того, як уступали в університет; зате ж уже, як добирали смаку, то ридали, неначе

малі діти, кінчаючи університет і розстаючись з Хмарою; самі старі, бородаті студенти, і ті, сидючи на останній лекції Хмари, ніяк не могли втулитись од сльоз, що текли їм скрізь і по вусах, і по бороді... Були такі, що скінчивши учення у Хмари, їздили потім слухати ще й столичні ученості, але, вислухавши їх, казали своїм товаришам, що об'їхали вони і Москву, і Петербург, а Хмари ані там, ані там не знайшли. Слава про Хмару, як великого ученого, прошла скрізь: не тільки що по всіх російських університетах, а навіть і далі, аж за кордон Росії. З самого Петербурга присилали до нього на іспит тих молодих учених, що їх зоставляли при університеті учитись на професорів. І як пройде він увесь іспит у Хмари, то буде за професора в столиці, а як не пройде – не буде. Кілька раз звали самого Хмару до столичного університета за професора, але він так любив усе своє рідне і до того ще був такий простий чоловік, що кожен раз одмовлявся од такої великої честі. Самі завзяті вороги Хмари, – а то найбільш були убогі мислями і безталанні професори, – і ті робились без'язики перед ним, і тільки-но за очі гавкали на нього, як той цуцик із панської коляси на здорового чабанського пса. Маючи великий розум і певне глибоченну ученість, Хмара мав ще одну вдачу: він гаряче любив український народ, українську мову, українське минуле, бо з природи був сам українець і зріс на Україні. Але, люблячи усе українське, він не пильнував про те, щоб робити з цього боку вражіння на своїх студентів; це виходило у нього само із себе через те, що Хмару правдиво і щиро поважали геть всі студенти, а поважаючи його персонально, поважали теж і все те, що він любив, хоча й не торкався того в лекціях. Тільки іноді Хмара, може, або обуряний думками, або вражений нападом якого-небудь завзятого журнального ворога усього українського, читаючи лекцію, з якого-небудь приводу зверне у бік і зненацька гукне на всю аудиторію: «Га, вони нам кажуть: «Ей, ви, українофіли, виверніть ваші серця, як рукавиці, і покажіть нам, що ви собі тамечки гадаєте! Запевне ви українофіли та ще й сепаратисти!» – «А то так, добродіі!

То так! Ми певне українолюби! А тільки яка вада і кому через те саме? Будьте ви москвофіли, а вони нехай будуть сибірофіли, а ті будуть вологододфіли, а усі вкупі русофіли, – і це буде загальний патріотизм, загальна любов до отчизни. То кому ж через те шкода! Тільки тоді, як кожен буде любити свій куток, буде любов і до великого цілого, що зветься Росією. Погляньте на дерево: щовесни воно розпуска листя, а щосені воно скида їх з себе, а хіба ж через те не товстіють кора та цівка дерева!» Коли Хмара робив які порівняння в слов'янських мовах, то він завжди звертав увагу на українську мову, і тутечки задля своїх постанов брав приклади і з української творчости. Як глибокий знавця усяких мов взагалі, а української особливо, Хмара і казав і доводив що мова українського люда нівоік не пропаде і не згине; а як не згине мова, то не згине і література на цій мові. І всесвітня історія, і мировий розум, і сама природа – усе являє нам, що все жило і все живе в ріжномаїтности, а не в однамаїтности. Ріжномаїтність в природі – це її краса; ріжномаїтність людського рода – це багатство талану чоловіка; ріжномаїтність порозуміння і розуму чоловічого – це основа прогреса науки і культури. І хоча люди пильнують і силкуються, щоб усе звести до однамаїтности, але це задаремна і нерозумна праця; вони виступають супроти всесвітніх законів і в таким разі здолають зробити тільки те, що припинять на кілька часу вічні закони, але зовсім задержати їх невоіки не зможуть. Це однаково, якби божевільний чоловік виступив супроти цілого потяга на залізниці з розчепіреними руками і захотів би його звернуть з його рейки: той потяг і сокрушив би і розтрошив би його, сам ледве зворохнувшись на своїй ході. Гриць Дурденко, вислухавши Хмару, так вражений був його строгою класичною постатю, його глибочним розумом, його необсяжною досвітою, його щирою і розумною любовію до всього рідного, українського, що поклав собі ходити і слухати його лекції, окремо своїх медичних.

ВОСПОМИНАНИЯ ОБ АЛЕКСАНДРЕ АФАНАСЬЕВИЧЕ ПОТЕБНЕ

Мои воспоминания, как бывшего ученика А.А. Потебни³²⁷, обнимают лишь небольшой уголок его профессорской деятельности, с 1887-го по 1890 год, когда я слушал у него лекции по русскому языку.

В 1887-1888 уч. г. мне пришлось слушать два его курса: 1) по русскому синтаксису и 2) чтение старинных памятников русского языка и письма.

Не знаю, как Потебня открывал свои курсы в прежнее время: в тех, которые он читал в последние годы, вовсе не было общих введений, составляющих обыкновенную принадлежность университетских чтений, хотя бы посвященных и частным вопросам. Профессор, как будто избегая траты времени, спешил ввести своих слушателей в круг намеченных им для предстоящего курса вопросов, и этот курс, как эпическая песня, начинался не *ab ovo*, не с сухих генеалогических подробностей, а прямо с середины.

«Что такое русский язык? Какое обыкновенно дают ему определение?» спрашивал Александр Афанасьевич голосом, тоном речи, всей своей фигурой давая чувствовать, что беседа будет о чем-то важном, серьезном. Этот типический способ начинать лекции простым вопросом об известном всякому предмете напоминает и его печатные труды: достаточно указать на «Записки по русской грамматике», которые также начинаются вопросом: «Что такое слово?» – «Часто встречаемые выражения: это

³²⁷Славянское обозрение. – 1892. – Т. 2. – кн. 5–6. – С. 120–126; Кн. 7–8. – С. 364–376.

по-русски, это не по-русски, предполагают-де понимание русского языка в слишком узком смысле: ими обыкновенно хотят сказать не то, что это, мол, по-французски или по-немецки, а то, что кому думается о слове или фразе с точки зрения узкого провинциального развития, т.е. принимается часть за целое». Далее выяснялась историческая и психологическая необходимость столь узкого понимания термина «русский». Приведя взгляды на русский язык Нестора, Ломоносова и др., А.А. выставил свое положение, что нормальное состояние языка есть дробление на говоры, что, следовательно, история русского языка есть история совокупности говоров. В этой совокупности русских говоров каждый имеет-де право на существование и научную разработку. После обзора площади русского языка следовало разъяснение положения об естественном движении языка, которое далеко не исчерпывается его литературными формами, а обнимает также состав и строй живых говоров.

Далее речь пошла о грамматике, сначала школьной, преследующей практические цели, а затем научной, теоретической. Профессор разъяснил нам, что вопрос о пользе грамматики сводится к вопросу о пользе истории, высшим положением которой он считал мысль о братстве народов, об единстве человечества. Цель теоретического знания языка вообще и грамматики в частности профессор полагал в том, чтобы довести до сознания цели, преследуемые языком, и средства, при помощи которых достигаются эти цели. Разъяснив далее слушателям, что язык есть не факт, а деятельность, направленная к претворению материи звуков для целей мысли и что в разных языках цели эти достигаются различными путями, определяя национальный их характер, профессор вывел отсюда положение, что языкознание националистично и что нашей целью должно быть изучение особенностей уложения мыслей в русском языке.

Выставляя общие положения в начале курса, А.А. не предрешил никаких общих или специальных вопросов русского языкознания, но настраивал только слушателей на известный лад

и возбуждал высокий интерес к своему предмету. Перспектива будущего курса смутно рисовалась в нашем воображении и благодаря отсутствию априорного распределения была в высшей степени заманчива. Нам давались в руки как бы нити, которые должны были войти в основу развертываемой ткани.

А.А. собственно не читал лекций, а беседовал. Как-то раз в начале курса по теории поэзии А.А. высказал свой взгляд на то, как следовало бы собственно читать лекции. По его мнению, лучший способ преподавания – беседа, и он был против монологического чтения с кафедры, как чего-то искусственного, неестественного, не соответствующего самой сущности дела. Но собеседование возможно лишь при умении ставить вопросы и давать на них ответы, не уклоняясь от предмета курса. Любимой манерой изложения А.А. и был диалог, вся речь его состояла из чередующихся вопросов и ответов. Нередко от естественного в своей речи диалога он переходил к настоящей беседе и предлагал вопросы слушателям, что делалось в тех случаях, когда они из запаса предыдущих чтений и на основании только что сделанного анализа факта могли уже дать требуемый ответ. Такие вопросы делались иногда и с очевидной целью проверить понимание слушателей. Потебня был глубокий психолог, а потому и замечательный учитель. Ему были хорошо известны и слабости ученической души и законы человеческого понимания. Наблюдения над языком выработали в нём убеждение, что передать свою мысль не только трудно, но положительно невозможно, что объективируя свою мысль в слове, можно лишь возбуждать в другом ряд его собственных мыслей, и он нередко говаривал, что «всякое понимание есть в то же время и непонимание», т.е. понимание по-своему. Потебня не упускал из виду изменчивости человеческой мысли, и все силы свои, казалось нам, напрягал не на переворот в нашем сознании, не на внесение чего-то нового, а на изменение лишь точки зрения на вещи. И он достигал своих целей. Мы навсегда расстались с прежними наивными понятиями о русской грамматике; между

нашими воззрениями в начале курса и в конце его лежала уже целая пропасть.

Не скажу, чтобы мы всё понимали хорошо и без труда; многое мы разбирали с большими усилиями, но эти усилия не оставались так бесплодны, как во время первого чтения печатных «Записок по русской грамматике».

Обобщения, которые давал профессор в своих лекциях, можно разделить на два разряда. Одни из них предпосылались рассматриваемым явлениям языка и составляли как бы леса для дальнейшей постройки. О точности таких обобщений Потебня не заботился, тем более что они отпадали потом, когда анализ фактов выдвигал ряд новых определений. К другому разряду обобщений можно отнести те итоги, которые подводились заранее к каждой группе фактов и только усиливали внутреннее их значение, философское, культурное и нравственное.

Когда дело шло об особенностях какого-нибудь факта, отличающих его от других однородных с ним, профессор всегда заботливо указывал их, не упуская ни малейшего оттенка чуть-чуть уловимого. С каждым частным фактом связывалось небольшое обобщение, как необходимая его оправа; это была, так сказать, надпись, указывающая место данного факта в ряду предыдущих и последующих. Иногда обобщение давалось широкое, но оно находилось в такой тесной связи с примером, что его нельзя было оторвать от последнего, не лишив настоящего его смысла. Такие обобщения, связанные с представлением частного, отличались нередко замечательною поэтической прелестью: это были настоящие образы. Обобщения Потебни нельзя повесить на любую вешалку: так крепка и очевидна была связь их с конкретным содержанием; она не доказывалась логическим умозаключением, не нуждалась в нем, усилий мысли никаких не требовалось, ибо конкретное давалось обыкновенно вперед и намозоливало, по его выражению, наш мозг. Эта связь являлась психической необходимостью, была естественным результатом ритмического процесса мысли и строилась на аксиоме недоказуемой, аксиоме внутренней правды человеческой.

Приводя целые груды примеров, объединённых общими положениями или типичными образцами, по методу санскритских грамматиков (этот приём он высоко ставил), Потенбня всегда занимал по отношению к ним положение постороннего наблюдателя. Примеры объяснялись примерами же. В тех случаях, когда недоставало соответствующей иллюстрации из памятников и приходилось высказывать свою догадку или решать спорный в каком бы то ни было отношении вопрос, он любил оговариваться, что может быть и его мнение ошибочно, что леса, которыми он окружил себя, не позволяют ему видеть вещи в их настоящем свете, не допускают другого понимания. «У каждого человека на носу свои очки, говорил нередко покойный; у одних они лучше, у других – хуже»... Он держался всегда на высоте объективного отношения к исследуемым явлениям, не считал себя непогрешимым и вообще «смотрел, по Гётевскому выражению, в века».

Увлекаясь анализом типичного заблуждения или какого-нибудь характерного оборота речи в его отношении к мысли, профессор нередко прерывал чтение лекций рядом общих замечаний, выясняющих важное значение рассмотренных явлений. Эти перерывы мы называли про себя «лирическими отступлениями». В них всего ярче выражалось мирозерцание профессора, причем он доходил до высших философских обобщений. Приведу пример. Читая отделы из того третьего тома своих «Записок», который теперь готовится к печати, после длинного перечня фактов, указывающих на увеличение противоположности между глаголом и именем, на усиление именного характера языка по направлению к прошедшему и глагольного по направлению к настоящему, на торжество глагольной отвлечённости над именною конкретностью, на постепенное вытеснение т. наз. мнимых субстанций из речи и из мысли, Потенбня подробно остановился на парных именных сочетаниях и на бессубъектных выражениях. Примеры сыпались за примерами, друг друга поясняющими. И вот тут-то среди сухого анализа фактов появлялись общие замечания, освещавшие длинную их вереницу.

«Знания имеют-де формы, которые зависят от форм языка, образующих и образуемых: таковы слово, предложение, часть речи... С изменением грамматических разрядов изменяются-де и разряды мысли. Возьмем самые широкие обобщения, как сила, вещь, субстанция, составляющие всё содержание наук. В е щ ь – это совокупность (complexus) признаков, которую мы принуждены по необходимости рассматривать отдельно от других вещей. Чувство единства объединяет эту множественность признаков, связь между которыми в силу этого именно чувства – больше, чем с другими комплексами признаков. С и л о ю мы называем свойство вещи, которое познаём по отражению его на других предметах, или то, в чем сказывается связь между данной вещью и другими вещами. Частное обнаружение силы есть действие, страдание или сила в собственном смысле; свойство же вещи, независимо от влияния на другие предметы, есть с о с т о я н и е. С у б с т а н ц и е й вещи мы называем то в ней, что далее неразложимо на силы, безусловно или временно, и что мы представляем себе первичным носителем этих сил. Так как всякое познание есть анализ, разложение, то следовательно познаваемы только силы, разложимое; но мы принуждены эти силы относить к субстанции; физики и химики – к атомам, собирательное имя которых – вещество, материя. Если же такую дробностью мысль не удовлетворяется, если совокупность сил рассматривается как единица, мир, и если мысль эту единицу, состоящую из сил, относит к одной верховной субстанции, дальше которой она не идет, то эту верховную субстанцию мы называем Б о г о м; ибо нет силы без субстанции, и наоборот. Субстанция и явление, вещество и сила, Бог и мир – всё это такие же пары, как подлежащее и сказуемое, определяемое и атрибут. Выражения: «Бог создал мир», «вещество источает силу» и целый ряд подобных им представляют точную копию выражения – «я и мое действие». Сама верховная субстанция на языке человеческом иначе не познаётся, как по образцу этого я. Антропоморфизм не есть первая преходящая ступень человеческой мысли: он остается и на вершинах от-

влечения, отражаясь и в высочайших явлениях духа. Другими словами, в своём стремлении познавать человек не может иначе думать, чем «по-человечески».

«Как себя мы познаем по своим действиям, так подлежащие Бог, вещество, субстанция познаваемы лишь настолько, насколько они замещаются своими сказуемыми – мир, сила, явления. Сами по себе эти подлежащие стоят за пределами незнания, трансцендентальны... Дстойна умиления наивность некоторых учёных, утверждающих, что объект их исследования – материя, субстанция, сущность, которую они берут голыми руками. Это наивность дикаря! Никто не может отказаться от своей природы, от форм мысли, воспринятых по традиции. Мы не можем поэтому думать без субъекта и предиката, хотя такая человекообразность мысли подлежит изменению... Над этим изменением работают не только записные мыслители, но и безыменная масса народная, которую можно представить себе в виде философа, работающего тысячелетия».

«Ход человеческой мысли состоит из парных толчков, подобных парным ударам маятника; в ее движении – постоянное чередование объясняемого и объясняющего, вопроса и ответа, подлежащего и сказуемого, по образу и подобию которых созданы и такие пары отвлечений, как субстанция и сила. Наша мысль движется вечно в категориях психологического подлежащего и сказуемого, и в этом ритмическом мировом процессе её развития постоянно изменяются грамматические разряды, рядом с философскими категориями»...

Такие лекции были для нас глубоко обдуманной проповедью о том, о т к у д а и к у д а м ы и д е м, как однажды заметил сам Потебня в конце одного из своих курсов. От парных атрибутивных сочетаний мы переходили к синтезу и анализу, поэзии и науке, и во всем нам чудилось это грандиозное, волнообразное течение мысли человеческой, во всем мы видели ритм, этот мировой, всеобщий элемент. Научные классификации, стройная система – всё указывало на неизбежное присутствие ритмической закономерности, которая отмечена Потеб-

нею и в процессе образования понятий. Сам Потебня никогда не высказывался определенно о явлениях психического ритма, но его лекции давали прямое указание на них. Нам казалось, что вопросы о чистоте языка, о национальности, обуславливающей стройное гармоническое развитие мысли, замечания его о вредном влиянии изучения нескольких языков зараз в детстве находились в тесной связи с указанным широким обобщением.

В материалах, оставшихся после покойного, найдется несомненно много таких драгоценных заметок, хотя наперед можно сказать, что многое из того, что он говорил и думал, не заносилось им самим на бумагу. На лекциях, в домашних беседах, на вечерах он высказывал часто замечательные истины. Если бы возможно было собрать все эти разговоры, то получилось бы нечто в роде «Разговоров Гёте», записанных Эккерманом, с тою только разницей, что мысли Потебни об искусстве, поэзии, народности, нравственных принципах были точнее, определённое, научнее гётевских.

Потебня не любил читать общих курсов и при своём оставлении на первое пятилетие выговорил себе условие читать предметы по своему выбору. Чтение общих курсов противоречило его взглядам на задачи университетского преподавания, которое должно иметь пропедевтическое значение. Не знаю, как он читал раньше, но в последнее время все курсы его имели специальный характер; содержанием их служил тот или другой отдел «новых записок» по русской грамматике. Тому, кто от его лекций ждал материала для экзаменов или желал найти в них школьную науку и укрепиться в знаниях, необходимых для будущего элементарного преподавания русского языка в школе, курсы Потебни не могли нравиться. Приходившие с такими требованиями в его аудиторию мало выносили из неё, не понимая, что профессор имел в виду и эту цель, но избрал для её достижения не то средство, какое обыкновенно употребляют.

Науку можно изучать лишь по частям, говаривал профессор, я же на одной из таких частей покажу приёмы, метод, который

можно приложить к изучению целого. О методе А.А. никогда не рассуждал отдельно от изложения, а показывал его применение на деле, формулируя двумя-тремя словами и предупреждая о возможности ошибок. Не любил он и так называемых «новых» методов, не находя смысла в названиях: метод сравнительный, исторический, сравнительно-исторический, научный и т.п. в их обыденном понимании. Методы исследования – это-де приемы исследования, которые в сущности извечны. Всякое понимание предполагает сравнение, всякая наука – историческая, ибо основой познания служит генезис предмета или явления, выяснение его причин и следствий. Потевня сурово казнил высокомерное отношение к прошлому науки, называя эту гордость «школы» холопскою.

Курсы Потевни имели важное пропедевтическое значение, причём эта пропедевтика относилась не только к его предмету, но обнимала всю область искусства и науки, ибо чтения профессора не стеснялись определенными рамками, а захватывали на своём пути всё, что важно. Это, пожалуй, нарушало целостность содержания курсов, систематичность их, но зато расширяло умственный горизонт слушателей, углубляло их мировоззрение.

Я мало знаю о содержании и общем характере курсов грамматики, читанных Потевней в предыдущие годы, но в последнее время эти курсы имели своим предметом историю русской народной мысли, изучаемой на общеславянской и даже общезарийской основе. Девизом всех этих курсов можно поставить изучение русского слова в его значениях. Языкознание он понимал в высшем философском смысле, в духе воззрений Вильгельма Гумбольдта.

Некоторых отделов русской грамматики, например, фонетики, диалектологии, морфологии, Потевня не читал в последнее время, кажется потому, что считал эти отделы второстепенными в языкознании. Но он с любовью давал объяснения по вопросам из этих служебных отделов языкознания в тех случаях,

когда, по его выражению, необходимо было построить леса для понимания внутренней жизни слова или выражения. Это чаще всего случалось при чтении старинных памятников или когда студенты интересовались сами такими вопросами. Так однажды перед экзаменом студенты обратились к нему за советом и указаниями, где можно найти необходимые сведения по русской диалектологии. Гурьбой отправились они к нему на квартиру и встретили его выходящим из дому, вероятно, для прогулки. Профессор воротился в кабинет и часа два беседовал с ними, стараясь познакомить их с общим ходом развития русских говоров. И так наглядно, так осязательно выступали перед нами одна за другою особенности наречий великорусского, малорусского и белорусского, с их разветвлениями, что мы как будто слышали говор многомиллионной массы, от берегов Черного моря до Ледовитого океана. Двумя резкими чертами: усилением лабиализма по направлению к северу и гортанности – к югу, по-видимому, исчерпывалась вся характеристика русских говоров. Но сколько жизни было в этом изображении!

Другую причиной того, почему Потебня не читал курсов по звуковой истории русского языка, было его воззрение на обязанности учителя и задачи преподавания. Настоящий учитель должен учить тому, чем он сам занимается, что он сам считает важным. Потебня приходил в аудиторию не для того, чтобы читать лекции о том, чему он не придавал особого значения или что уже давно перестало его интересовать, но чтобы продолжить ту работу мысли, которой он был занят и в своём кабинете. А центр тяжести занятий Потебни в последнее время лежал в наблюдениях над процессом изменения значений слова и сменой грамматических категорий, или, что то же, категорий мысли. Даже в таких, по-видимому, специальных курсах, как учение о глаголе, о видах и временах, А.А. находил случаи касаться вопросов историко-культурного характера, напр. о национальных особенностях русской мысли. Замечания его были так характерны, что я не могу не привести их здесь в сжатом виде, по воспоминаниям.

Говоря о глубокой разнице между стилями глагольных образований новых и древних языков, Потехня заметил, что перевод невозможен без изменения смысла, ибо мысль, дух сами по себе не передаваемы. Слово одного языка не тождественно-де слову другого языка, хотя бы они относились к одному и тому же предмету или явлению. Язык, орудие мысли, имеет национальный характер и без него немислим. Этого рода национализм не заслуживает-де осуждения. Он существует в поэзии, философии, в науке, хотя определение его иногда весьма трудно, даже невозможно. Он не исключает терпимости, а наоборот, предполагает ее, ибо признание своей национальности есть признание и национальности других народов. В этом отношении национализм согласен-де с евангельским учением о любви к ближнему. Евангелие переведено-де на все языки, но для каждого народа, для каждого лица оно по оттенкам выражения разное. Это различие не противоречит однако духу евангелия. Божественные истины не страдают от переводов на разные языки, даже жаргоны. Кто восстаёт против таких переводов, тот забывает, что сам Христос проповедовал на жаргоне. Общечеловеческой истины нет. Если же мы иной раз выдаем по ошибке свою, добытую национальным путем истину за общечеловеческую, то это лишь значит, что мы выдаем желание за факт. Чем культурнее общество, тем сознательнее оно относится к национальному. Денационализация образованного человека – невозможна, необразованного – легче. Всякая попытка денационализации языка, в роде, например, волапюка, представляет абсурд. Философы становятся-де на дыбы из-за общечеловеческой истины, называя извергами противников общечеловеческих идеалов; но если под идеалом понимать нечто хорошее, желанное, то идеалы – национальны. Национализм исключает народную гордость или такое настроение, в силу которого евреи, например, уверовали, что они призваны править миром. Национализм, проповедуемый языкознанием, не похож на национализм насильственный, государственный. Языкознание учит: мысль прежде всего ин-

дивидуальна, затем она национальна, поскольку мыслящий принадлежит к той или другой нации и находится под воздействием сложившихся исторически условий. Борьба с историей, во имя личного усмотрения – бесплодно: конкурент слишком силен!

В своих исследованиях по синтаксису Потебня являлся высоким художником-мыслителем, умевшим в своём анализе русского слова глубоко проникать в духовную жизнь русского народа и черпать оттуда самое интересное, самое важное. Вот почему мы не имеем цельного синтаксиса Потебни, в роде Миклошича, а целый ряд этюдов: о составном сказуемом, о заменах существительного, о грамматическом роде, о бессубъектных предложениях и т.п. На этих явлениях зиждется и его теория национализма, которая так однако волновала его мысль, не получив, однако, истинного и детального выражения в его печатных трудах. Ясной формулы своих взглядов по этому вопросу он не давал, быть может, считая ее преждевременною, но, угадывая будущие успехи языкознания, он говаривал образами: «От качества струга зависит форма стружек, от устройства машинки для приготовления макарон зависит форма приготавливаемых продуктов». Так и знания, и мысли имеют национальные формы, и чем лучше, самобытнее последние, тем крепче мысль, тем прочнее успехи её развития. Чтение старинных памятников было прямым дополнением теоретических курсов, с которыми оно находилось в тесной связи. Но объясняя тексты, профессор никогда не останавливался на одних только строго-грамматических объяснениях. Удачная фраза, меткий образ, да наконец просто ошибка в правописании вызывали у него иногда целый ряд глубокомысленных соображений. Так, например, по поводу форм *идти* вместо *ити* и т.п. он распространился как-то о засорении нашего литературного языка, который имеет-де в своей фразеологии много странных или прямо невежественных заимствований то из французского, то из немецкого и других языков, в роде, например, таких выражений, как «иметь место»

(statshaben), «не в своей тарелке» (с франц. dans son assiette) и т.п. Так как засорение нашего литературного языка приняло большие размеры, то необходима-де радикальная чистка его, и чем скорее, тем лучше. Нужно круто повести это дело, ибо и прежние новаторы действовали энергично. Полезно бы собрать в особой небольшой книжке все эти перлы quasi-учёных выражений и представить их в наготе, осветив настоящим образом. Образцы подобных сочинений существуют во всех почти западных литературах, например в Германии, Франции (впрочем с крайним направлением). У чехов есть подобное сочинение (Brus) Гатталы, у поляков Валицкого (Włady, etc). Мы походим-де в этом отношении на общество, где невежда, взяв палку, начинает всеми командовать. Индифферентизм в этом случае не простителен.

Сравнительный элемент играл вообще видную роль в комментариях Потебни. И это вело к выяснению особенностей других языков. Переводный характер древней литературы требовал ещё более пояснительных замечаний такого рода. Потебня в последнее время занимался, по-видимому, больше чем когда-либо трудами Иоанна, экзарха болгарского, которые он высоко ценил. Замечания этого древнего писателя о переводе книг повели профессора к объяснениям о переводе с других языков, об их изучении и т.п. Изучение зараз нескольких языков, которое считается обязательным для детей в высших слоях общества, Потебня находил положительно вредным. Это ненужное переодевание из одной сорочки в другую мешает-де полноте развития мысли, которая может совершенствоваться только на одном каком-нибудь языке. Знание иностранных языков необходимо-де для того, чтобы сделать себе доступным чужое. Усвоение же чужого ради усвоения не имеет никакого смысла, кроме удовлетворения холопскому высокомерию, которое выражается между прочим в том, что русская барыня, проходя в толпе, обращается к своей дочери по-французски или по-английски, думая этим возвыситься над окружающими.

Что касается лекций А.А. по теории словесности, то мне пришлось прослушать два курса по этому предмету; первый посвящен был вопросу об отношении поэтического произведения к слову, второй – учению о видах поэтической иносказательности, в частности о тропах и фигурах.

В начале курса слушатели прежде всего узнали, что в обычном определении поэзии, как искусства, представляющего сущность идей не отвлеченно, а конкретно, в образах, кроме логической неправильности заключается и мифический элемент, унаследованный от Платона и Аристотеля, так как противоположение идеи и формы предполагает пару: «я и моё тело» и т.п. Указав мимоходом на пособия, профессор определил поэзию как особого рода теоретическую деятельность, направленную на самоусовершенствование, указал на отношение поэзии к прочим искусствам, в особенности к живописи, и остановился на свойствах слова, с ясным и неясным этимологическим значением. Отсюда – две категории слов: безобразных и образных, образцами которых могут служить: б е р е з а и м а т ь - и - м а ч и х а (растение). В первом неясно, почему так названа береза, неизвестно для обыкновенного сознания – к а к; во втором это к а к – ясно: растение имеет листья с одной стороны глянцевиые, холодные, с другой шероховатые, тёплые, как символ нелюбви и любви. В образном слове поэтому – три элемента: образ, значение и представление. Приёмы этимологии, в смысле отыскания предыдущего значения, профессор применил дальше и к сложным произведениям слова, а деление слов на образные и безобразные и переход от одного типа слов к другому привели его к заключению о постоянной смене двух приёмов мышления, поэзии и прозы. Чередование приёмов поэтической и прозаической мысли в этом освещении являлось средством не только создания языка, но и создания всей человеческой мысли, ибо смена поэзии и прозы также необходима-де, как вдыхание и выдыхание. Говорить поэтому об уменьшении поэзии нет смысла, что доказывается и возникновением всё но-

вых пословиц, поговорок и т.п. Составные части слова при его возникновении, когда оно является актом познания с одной стороны, а поэтического произведения – с другой, частью аналогичны, частью тождественны. Слово может быть рассматриваемо как элементарная форма поэтического произведения. Лишь в более сложных поэтических произведениях это сходство менее очевидно.

Исходя из положения, что мир в человеческом сознании принимает субъективный характер, профессор указал на постоянное стремление человека разграничить своё *я* от всего прочего, – другими словами, познать мир путём выделения своего *я*. Это своего рода самопознание, которое в то же время является и познанием мира. Совершается оно не путём самосозерцания, что невозможно, а посредством изучения своего прошлого, так как наше *я* непрерывно изменяется, а остановить это изменение нельзя. Поэтому на место непосредственного внутреннего самосозерцания следует-де выставить положение: «действуй и в делах своих познай себя».

Первообразное и притом невольное действие, предполагаемое таким самопознанием, заключается в том, что состояние нашего *я*, непрерывно утекающее, от времени до времени оставляет ощутимые следы в членораздельном звуке. В этом смысле слово объективирует мысль, делает ее предметом, тем делом или действием, без которого невозможно самосознание. Вместе с этим происходит другой процесс: сам человек, говоря, рассуждая, изменяется, совершенствуется. Слово является следствием и орудием преобразования мысли, делом души человека. Язык даёт общие категории, по которым распределяется мыслимое. Но содержание этих категорий у разных народов различно; оно различно даже у лиц, принадлежащих к одному и тому же племени. Отсюда индивидуальные и народные особенности речи.

Выяснив широкий поток творчества, совершаемый в языке по традиционным путям, унаследованным от прошлого, и устранив кажущееся противоречие между утверждением, что

язык есть средство сообщать другим свои мысли и в то же время средство создания, преобразования их для самого себя, профессор подробнее остановился на вопросе: в чем же состоит преобразование мысли? Таким преобразованием является-де создание отвлечений и процесс этот наблюдается только в слове.

Переходя затем от свойств слова к свойствам сложного поэтического произведения, мы легко можем-де убедиться, что последнее также является средством объективировать свою мысль, преобразовывать её. И потому оно необходимо прежде всего для самого автора. Поэтическое произведение создаётся прежде всего для внутренних целей, а потом для других людей или внешних целей автора, каковы деньги, слава, служение обществу, народу, человечеству. Таким образом старая формула: «искусство для искусства», получала новое освещение. Поэзия тут являлась делом души человека, чем обусловлены и свобода творчества, и благородный эгоизм его, и стыдливость поэтических признаний, прикрывающаяся плащом иносказательности.

Для устранения противоречия между процессом создания и продуктом его (поэтическим произведением), противоречия не логического, а происходящего от одновременности этих двух явлений, профессор кроме своих соображений привел целый ряд поэтических признаний из Тургенева, Пушкина, Гоголя, Гёте и других. Вопрос об «искусстве для искусства» устранялся делением занятий человеческих на питательные и воспитательные. Так постепенно готовилось решение вопроса об отношении автора к критике, к публике, наконец к толпе черни, с которою неоднократно вступал в идеальную беседу Пушкин. Взяв лучших деятелей на поприще поэзии, Гёте, Пушкина, Тургенева и других, профессор в целом ряде лекций нарисовал борьбу новой, нарождающейся мысли с отживающими пред-рассудками, искренних признаний с затаённой ложью.

Противоположность той свободы, которую ищет поэт, и стеснений, налагаемых средою, обществом, критикой, есть только частный случай столкновения лица со средою, – случай, наиболее ясный, характерный. Поэт может-де настаивать на

своём требовании свободы, потому что цель его деятельности не может быть заранее определена ни им самим, ни обществом.

Таким образом, свобода творчества есть-де один из видов свободы совести; а свобода деятельности есть право, налагающее соответственные обязанности.

Что касается отношений произведения к поэту, то по мнению А.А., чем выше произведение, тем оно автобиографичнее. Если поэт настроен эпически, он решает историческую задачу сквозь призму своего личного понимания. Если он лирик, он пишет историю своей души, а косвенно и историю своего времени, и это служит для него средством саморазвития. Такие акты саморазвития происходят и в заурядных лицах. Работа поэта над собой есть в то же время и работа общества. Писать историю своей души – значит сваливать с плеч своих тяжесть, очищать свою душу признанием.

Биографичность надо понимать в смысле тесной связи сочинений писателя с его жизнью, т.е. тем рядом впечатлений, которые проходили через его голову. Такого рода биографичность отражается и в самих событиях, которые он изображает, и в манере писать, в слоге. Так, например, основными чертами гоголевского слога была гипербола и литотес; это его болезнь, от которой он не мог отделаться. Отнять это свойство физиологическое – значило бы лишить его возможности писать. При склонности к такому настроению, человек раздувает своё я, которое в таком раздутом состоянии легче подвергается оскорблению.

Посвятив далее одну лекцию положению, что язык есть создание общества, А.А. перешёл к вопросу о значении слова и поэтического произведения для слушающего, т.е. к вопросу о понимании. Суть этих лекций состояла в блестящем развитии законов так называемой в психологии апперцепции, в применении к теории словесности, в частности – критики. Исходной точкой служило следующее положение: когда поэтический об-

раз создан, то будет ли им пользоваться сам создавший (художник), или кто-либо другой, – во всяком случае это пользование будет состоять в подведении к общему (заключенному в образе) разных частных случаев. И эти случаи будут каждый раз различны, как в самом создавшем, так и в понимающем. Критика является, следовательно, особым видом творчества, ибо применение образа, делаемое критиком, есть в то же время и создание нового образа, подобно применению слова к разным предметам. Живучесть поэтического образа объясняется не неопределенностью его значения или идеи, а способностью такого образа служить сказуемым все новых и новых подлежащих, появляющихся в читателе и слушателе, при понимании или восприятии. В этой бесконечности применений, о которых автор никогда и не думал, образ остаётся относительно неподвижным.

Утверждение, что художественное произведение характеризуется якобы соответствием образа и идеи, по мнению Потебни, – миф, унаследованный от Платона. Требование критиков, чтобы художественное произведение было именно тем, что им нравится, – дико. Когда критик объявляет войну художнику и налагает цепи своего, следовательно, чуждого личности поэта понимания, то здесь повторяется положение Крыловской «Свиньи под дубом».

Поэзию А.А. определил как такой способ мышления и выражения, при котором суждение происходит при помощи образа, имеющего непременно иносказательное значение. Иносказательность эта истолковывалась профессором в обширном смысле и подразделялась на два главных вида: метафоричность образа и типичность его.

Освещая общие положения примерами, А.А. пользовался исключительно признаниями поэтов и законами языка. Заканчивался этот первый курс теории словесности несколькими лекциями об отношении поэзии (искусства) к прозе (науке). Искусство, определяемое не красотой, не единством в разнообразии, не художественной правдой и т.п., являлось здесь, в

новом освещении, незаменимым средством познания природы, так как результаты научного анализа, если бы они были даже адекватны художественным произведениям по задачам, не произвели бы такого впечатления, как последствия, которые легче охватить умом. Кроме того искусство вообще, а поэзия в частности в своих наблюдениях всегда идет впереди науки. Это доказывает история искусств. Они ставят науке задачи, разрешение которых следует гораздо позже, а некоторые остаются и вовсе без разрешения. Поэзия – прямой путь познания; убить её – значит уничтожить полноту человеческой природы. Если, следовательно, известный народ имеет счастье обладать этим средством познания, то он должен дорожить этим даром, чтобы не утратить его, ибо бывают времена, когда люди лишаются этого счастья.

Кроме этого общего значения искусства, А.А. обращал внимание и на воспитательную его роль. Оставив в стороне вопрос о нравственном элементе в поэзии, он подчеркнул одну характерную черту поэтических образов: способность действовать на волю, возбуждать, например, героизм, готовность жертвовать собою целям общепольным. Если желательно, чтобы литература так действовала, то вместе с тем желательно, чтобы подобного рода образы существовали в поэзии. Есть литературы, где они отсутствуют... И счастливы те, которые обладают такими поэтическими образами, дающими настроение героическое! Потребность в создании положительных типов давно сознавали русские писатели. Гоголь глубоко чувствовал эту потребность, но в том-то и заключался трагизм его положения, что положительные типы не выдумываются. Таких людей поэт должен наблюдать в действительности.

Пессимизм в литературе или в жизни есть направление гибельное: он разрушает и нравственность и жизнь. Пессимизм ведёт к тому, что если окружающие – подлецы, то не следует делать ничего в их пользу, следовательно, можно жить или умирать для себя и за себя. Дорожа здоровым воспитанием детей,

должно устранять всё ноющее, хныкающее. Но если приступить к такой очистке, то останется очень мало произведений, так как нытьем заражена добрая половина нашей литературы. Надо искать положительного. Если его нет в отдельных лицах, в истории, то можно изображать героические взаимодействия, события. Пусть люди не велики: велик мир, велико человечество. Вся сила изображения в точке зрения, в любви к изображаемому. Ею может быть проникнута даже сатира. Смех должен быть в ней благородным лицом, которое царит над произведением.

Второй курс А.А. носил более специальный характер: он был посвящен учению о тропах и фигурах, в древности и в настоящее время. Избегая туманного разграничения тропов и фигур, А.А. принимал три основных вида тропов: метафору, метонимию и синекдоху. Параллельно с этим, он выяснил два приёма мышления: поэтический и мифический, как в предыдущем курсе – поэтический и научный (прозаический). Мифическая окраска мысли сгущается по направлению к прошедшему и редет с ростом духовного просвещения человечества, с развитием критики, тогда как возможность к поэтическому мышлению, наоборот, усиливается по направлению к настоящему. При мифическом мышлении, при том состоянии, когда текущие впечатления заполняют все сознание, мысль ползет черепашым шагом и на простом сравнении строит умозаключение (солнце – колесо, отсюда колесница etc); при поэтическом же, когда мысль держится на весу между образом и значением, прежде познанным и познаваемым, она движется громадными, захватывающими скачками. Миф и поэзия в формальном отношении – родственные категории; исключение мифа из теории словесности безосновательно. Миф это временная, обусловленная известным психическим состоянием форма поэзии. Последняя отличается от него строгим различием двух областей: познаваемого и того, что служит орудием познания. Держась на высоте синтеза, поэзия идет впереди науки, так как её обобщения шире обобщений научных, выведенных путём анализа; она прокладывает пути науке.

Вслед за разбором элементов поэзии, тропов, А.А. всегда переходил к сложным формам поэтических произведений, представляющих те же метафоры, синекдохи. Анализ простых и сложных тропов, в их прохождении сквозь призму поэтического, мифического и научного мышления, приводил прямо к теории познания, когда дело шло об умозаключении в области метафоры, метонимии и пр.

Явления поэзии, как и явления языка вообще, ставились на мировую сцену и открывали в освещении А.А. широкий горизонт мысли, упорно бьющейся в оковах слова, которое изменяется без устали с течением народной жизни и мысли. Строго объективный метод профессора производил такое впечатление, как будто слушатель присутствовал в этой мастерской человеческого духа, чудесным образом перенесенной в скромную филологическую аудиторию. И мы видели, как могущественна сила слова, сила п р е д а н и я, какое важное значение имеет эта живая связь людей и поколений.

ЗМІСТ

Від автора.....	3
Козацького роду.....	9
За покликом долі.....	28
Громада однодумців.....	72
Втрачені надії.....	111
Час звершень.....	135
У колі сучасників.....	174
Листування з першими видавцями «Киевской старины».....	240
Підсумки творчих пошуків.....	253
Ідеї, яким судилося довге життя.....	284
Основні дати життя й діяльності О.О. Потебні.....	319
Праці О.О. Потебні.....	322
Що прочитати про О.О. Потебню.....	326
Додатки.....	330
Автобіографія.....	330
Лист до А.О. Патери.....	331
Лист до О.М. Пипіна.....	336
Чорновий варіант листа до О.М. Пипіна.....	341
«Ответ» О.О. Потебні рецензентові його докторської дисертації. Фрагменти.....	345
Образ О.О. Потебні-викладача у спогадах студентів.....	350

Наукове видання

Віра Юріївна Франчук

**ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ
ПОТЕБНЯ**

**Сторінки життя
і наукової діяльності**

Відповідальний редактор: *Жайворонок В.В.*

Художня обкладинка: *Ананко К.*

Макет і комп'ютерне верстування: *Нестеренко Є.*

Підписано до друку 30.03.2012 р.
Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 16,30. Ум.-друк. арк. 21,85.
Наклад 300 прим. Зам. № 1148.

Видавничий дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: conf@graffiti.kiev.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41